

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ: «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

6^{ος} - 5^{ος} αιώνας π.Χ.

ΑΘΗΝΑ ΚΑΡΑΝΤΖΙΑ

Εξεταστική Επιτροπή
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΙΑΜΠΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΜΤΖΗΣ
ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΛΑΚΙΩΤΗΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ
ΑΘΗΝΑ (6^{ος} -5^{ος} αιώνας π.Χ.)

ΑΘΗΝΑ ΚΑΡΑΝΤΖΙΑ

Μεταπτυχιακή Εργασία υποβληθείσα για την
εκπλήρωση των προϋποθέσεων απονομής του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιωάννινα 2021

© (Αθηνά Καραντζιά)

Εικόνα Εξωφύλλου: Αθηνά και Θησέας, μετόπη από τον θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς, 490 π.Χ., Μουσείο Δελφών. Πηγή: Herakles, Theseus and the Athenian Treasury at Delphi, in Hoff, Ralf von den - Schulz, Peter (Hrsgg.): *Structure, Image, Ornament: Architectural Sculpture of the Greek World*, Oxford 2009, 96-104.

*Σε όλους τους ανθρώπους που πιστεύουν στην κοινωνική δικαιοσύνη,
στην κοινωνική πρόνοια και στα ανθρώπινα δικαιώματα
-ιδιαίτερα σε αυτούς που τα υπερασπίζονται γενναία.*

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ.....	12
α) Εισοδηματικές τάξεις.....	13
1. Πεντακοσιομέδιμνοι.....	13
2. Τριακοσιομέδιμνοι/Ιππείς.....	16
3. Διακοσιομέδιμνοι/Ζευγίτες.....	18
4. Θήτες.....	21
β) Κοινωνικά επανορθωτικά μέτρα.....	23
1. Σεισάχθεια.....	23
1.1. Κατάργηση δανεισμού επί σώμασι	27
2. Γεωργικά προϊόντα.....	31
γ) Δημόσιος βίος και δικαιοσύνη.....	34
1. Πολιτικά δικαιώματα και ατιμία.....	34
2. Λαϊκή κυριαρχία.....	37
3. Δικαστήρια.....	40
2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ.....	45
α) Οικογενειακός θεσμός.....	45
1. Γάμος.....	45
2. Διαζύγιο.....	48
β) Γονική μέριμνα.....	51
1. Προστασία των γονέων.....	51
2. Διαχείριση πατρικής περιουσίας.....	55
γ) Μέριμνα για τα τέκνα.....	58
1. Ορφανά και υιοθετημένα.....	58
2. Κίνδυνοι εκμετάλλευσης.....	62

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΕΥΑΛΩΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

1. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ.....	65
α) Βιαιοπραγίες.....	65
1. Κακοποίηση.....	65
2. Βιασμός.....	68
3. Εξώθηση στην πορνεία.....	71
β) Οικονομική ασφάλεια.....	73
1. Ως ανήλικες.....	73
2. Ως ενήλικες.....	77
γ) Ιδιάζουσες περιπτώσεις.....	81
1. Εταίρες.....	81
2. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ.....	84
α) Βιαιοπραγίες.....	84
1. Κακοποίηση.....	84
2. Θάνατος.....	87
β) Συνθήκες διαβίωσης.....	90
1. Καθημερινός βίος.....	90
2. Προοπτικές απελευθέρωσης.....	93
γ) Συμβολή στο δημόσιο βίο.....	97
1. Στρατιωτικές υπηρεσίες.....	97
2. Απασχόληση σε δημόσια έργα.....	99
3. ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ.....	101
α) Σωματική αναπηρία.....	101
1. Νομικός ορισμός.....	101
2. Αντιλήψεις και προκαταλήψεις.....	103
β) Κρατική πρόνοια.....	106
1. Οικονομική στήριξη και διατροφή.....	106
2. Ποινές σωματικής βλάβης.....	109
γ) Υγειονομική περίθαλψη.....	111

1. Ιατρική και πρακτικές.....	111
2. Ναοί και θεραπευτικά ιερά.....	113

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ.....	118
α) Πολίτες.....	118
1. Πρόσβαση στο δικαίωμα του πολίτη.....	118
2. Προνόμια.....	122
β) Μέτοικοι.....	125
1. Προσφορά στην κοινότητα	125
2. Προνόμια.....	128
2. ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ.....	130
α) Πολιτικοί θεσμοί.....	130
1. Εκκλησία του Δήμου.....	130
2. Βουλή των Πεντακοσίων.....	132
β) Λαϊκή πρωτοκαθεδρία.....	135
1. Διαίρεση σε φυλές.....	135
2. Οστρακισμός.....	137
3. ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ.....	140
α) Λειτουργίες.....	140
1. Τριηραχία και εισφορά.....	140
2. Χορηγία, γυμνασιαρχία και τακτικές λειτουργίες.....	142
α) Ιδιάζοντες κοινωνικο-οικονομικοί μηχανισμοί.....	145
1. Θεωρικά.....	145
γ) Οικοδομικά έργα ως μηχανισμός αντιμετώπισης της ανεργίας.....	147
1. Ακρόπολη.....	147
2. Αγορά.....	150
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	153

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	156
ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ.....	163
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ.....	166
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	166

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην εποχή του 21^{ου} αιώνα, η πλειονότητα των πολιτισμένων κοινωνιών διέπεται από θεμελιώδεις πανανθρώπινες αξίες, όπως η ελευθερία, η ισότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτές, στο σύνολο τους δεν αποκτήθηκαν *ex nihilo* από την πρώτη στιγμή της ανθρώπινης παρουσίας στο πολιτισμικό γίγνεσθαι, ούτε και με την μορφή που τις γνωρίζουμε σήμερα. Χρειάστηκαν αγώνες αιώνων, προσπάθειες ατομικές και συλλογικές και υπέρβαση κάθε είδους ορίων. Όταν συνέλαβα το θέμα της διπλωματικής, είχα στον νου μου τα ιδανικά που διέπουν ένα σύγχρονο κράτος, την αφετηρία τους -που δεν είναι άλλη από την αρχαία Αθήνα- και τον τρόπο που μεριμνά η πολιτεία να προστατέψει όλους τους πολίτες και ειδικά αυτούς που βρίσκονταν σε αδυναμία ή ήταν απροστάτευτοι.

Οι πρώτες θερμές ευχαριστίες ανήκουν στην καθηγήτρια μου, Κατερίνη Λιάμπη, χωρίς την βοήθεια της οποίας τίποτα δεν θα είχε επιτευχθεί. Στήριξε από την πρώτη στιγμή την ιδέα του θέματος, με ενθάρρυνε και με καθοδήγησε ακούραστα με τις εύστοχες παρατηρήσεις της. Έπειτα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου, Ιωάννη Τζαμτζή, στον οποίο οφείλω τον ορθολογισμό της ανάπτυξης του θέματος, τη συγκροτημένη ροή σκέψης και την κριτική ικανότητα να διακρίνω τα γεγονότα με το κριτήριο της αλήθειας. Στον καθηγητή μου Ηλία Κουλακιώτη οφείλω επίσης, την αφορμή για τη σύλληψη του θέματος, καθώς το διεπιστημονικό σεμινάριο που πραγματοποίησε στα πλαίσια του Π.Μ.Σ., μου έδωσε τροφή για σκέψη και το έναυσμα για τη σύλληψη της ιδέας. Ως ελάχιστη ανταπόδοση θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς και την αδελφή μου για τη διαρκή στήριξη σε ένα εγχείρημα που φάνταζε ουτοπικό, αλλά δίχως τη δική τους παρότρυνση, δεν θα έγραφα αυτές τις σειρές.

Τέλος, θα ήθελα ταπεινά να αφιερώσω τον κόπο μου, σε όλους τους ανθρώπους που πιστεύουν στην κοινωνική δικαιοσύνη, στην κοινωνική πρόνοια και στα ανθρώπινα δικαιώματα -ιδιαίτερα σε αυτούς που τα υπερασπίζονται γενναία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχαία Αθήνα ούσα μήτρα του δημοκρατικού πολιτεύματος, υπήρξε η πρώτη πόλη της αρχαιότητας που στέγασε πανανθρώπινα δικαιώματα και αντιλήψεις, παρά τις αδυναμίες και τις αντιθέσεις που τα χαρακτήριζαν. Ως φυσική γενέτειρα της κοινωνικής δικαιοσύνης, θέτει τα θεμέλια για αυτήν, πολύ πριν την έλευση της ριζοσπαστικότερης δημοκρατίας που θα γνωρίσει ο τότε κόσμος. Για την επίτευξη της επιτυχημένης κοινωνίας, που την οδήγησε σε απόλυτο κυρίαρχο σε ξηρά και θάλασσα στο εξωτερικό πεδίο, χρειάστηκε η πόλη να περάσει από στάδια πολιτικών, κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και αλλαγών στο εσωτερικό.

Ο πολιτικός της προσανατολισμός, βοήθησε τα μέγιστα στη δημιουργία μιας κοινωνίας ανθρωποκεντρικής, που κύριο μέλημα είχε την ελευθερία του ατόμου και την ισότητα των πολλών. Η τελευταία, δημιούργησε την ανάγκη στους νομοθέτες που πιστώνονται τον δημοκρατικό εκσυγχρονισμό, να εισάγουν νόμους που προστατεύουν τους πολίτες. Η προστασία, λοιπόν, του κοινωνικού συνόλου αποτέλεσε από νωρίς θεμέλιο λίθο του εν λόγω πολιτεύματος. Αυτός ακριβώς είναι ο βασικός άξονας της ανά χειράς έρευνας, η κοινωνική πρόνοια. Ο τρόπος δηλαδή, με τον οποίο η πόλη προστάτευε τις κοινωνικές ομάδες και ειδικά η μέριμνα για όλους εκείνους που ήταν απροστάτευτοι, πιο αδύναμοι, ή βρίσκονταν σε ευάλωτη κατάσταση.

Εξετάζονται, όλες οι πληθυσμιακές ομάδες και ο τρόπος με τον οποίο η πολιτεία προσπάθησε να δημιουργήσει ένα ασφαλές πλαίσιο γύρω από αυτές, ώστε να αποφευχθεί ένας ενδεχόμενος δόλος εις βάρος τους. Η περιγραφή εκτείνεται χρονικά από την εποχή του Σόλωνα μέχρι τον Κλεισθένη επειδή οι δημοκρατικές περιόδους αφουγκράζονται κοινωνικά προβλήματα. Κρίνεται αναγκαίο να σημειωθεί ότι εξυπακούεται πως η ισότητα στην αρχαιότητα, διαφέρει από την σημερινή εικόνα που έχει κανείς για αυτήν, χωρίς όμως αυτό να μειώνει έστω και λίγο την σημαντικότητα της. Στη μελέτη μας, γίνεται προσπάθεια ναδειχθεί ότι τα πανανθρώπινα δικαιώματα και οι αξίες είναι άχρονα, υψίστης σημασίας και υπεράνω προκαταλήψεων. Συνεπώς, οποιαδήποτε προσπάθεια αντιπαραβολής με σύγχρονες κοινωνίες είναι αδόκιμη, άστοχη και εσφαλμένη.

Η διάρθρωση της εργασίας διαμορφώνεται σε τρία βασικά μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που αφορούν τον διαχωρισμό των πολιτών σε τάξεις ανάλογα με το εισόδημα τους και πως αυτή η διαίρεση λειτούργησε προνοιακά και προς όφελος όλων των πολιτών. Ταυτόχρονα, κοινωνικά επανορθωτικά

μέτρα όπως η σεισάχθεια, η κατάργηση του δανεισμού επί σώμασι και ο νόμος για τα γεωργικά προϊόντα, εμφανίζονται αυταπόδεικτα ως μέσα αντιμετώπισης των δυσχερών συνθηκών που οδήγησαν πολλούς πολίτες στην περιθωριοποίηση. Εκτός θεματικής, δεν θα μπορούσε να βρίσκεται φυσικά ο δημόσιος βίος της εποχής και το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης, αφού σημειώθηκαν καθοριστικές πολιτικές αλλαγές που προώθησαν την λαϊκή κυριαρχία. Στη συνέχεια, στο επίκεντρο εντάσσεται η οικογενειακή μέριμνα, δηλαδή ο τρόπος της πολιτείας να προστατέψει όλα τα μέλη του οίκου από πιθανές μορφές εκμετάλλευσης. Δηλαδή, πως προστατεύονταν οι γονείς από τα τέκνα που ενδεχομένως επιδίωκαν την εκμετάλλευσή τους, πως ο ομαλός βίος των τελευταίων, θεωρούνταν προτεραιότητα της πολιτείας και η μέριμνα του κράτους για τα ορφανά και υιοθετημένα παιδιά.

Στο δεύτερο μέρος, γίνεται λόγος για τις ευάλωτες ομάδες του κοινωνικού συνόλου, όπως ήταν οι γυναίκες, οι δούλοι και τα άτομα με αναπηρία. Εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς, γιατί τα τέκνα απουσιάζουν από αυτή την κατηγορία και η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι εκείνα δεν βρίσκονταν σε μορφή ευπάθειας για όλη τους τη ζωή αλλά ήταν μια κατάσταση που διαρκούσε μέχρι την ενηλικίωση τους. Συνεπώς, αναλύονται περιπτώσεις βιαιοπραγιών εναντίον των γυναικών και πως η πολιτεία επιχείρησε να αντιμετωπίσει τον δόλο εις βάρος τους. Επίσης, γίνεται αναφορά στην ασφάλεια τους, ενώ ταυτόχρονα εξετάζεται και η περίπτωση των εταίρων. Περνώντας στην νομοθεσία που αφορά τους δούλους, σημειώνεται το πλαίσιο και το κοινωνικό τους status quo, όπως και επίσης και οι τρόποι που μπορούσαν να τους προφυλάξουν από δυσχερείς καταστάσεις. Κατακλείδα του δεύτερου μέρους, είναι τα άτομα με αναπηρία. Πως η πολιτεία προστάτευε μια από τις πιο ευάλωτες κοινωνικές της ομάδες; Σε τι βαθμό, μπορούσε ο βίος αυτών των ανθρώπων να είναι ομαλός στην Αθήνα της κλασικής εποχής; Τι συνέβαινε γενικότερα με την υγειονομική περίθαλψη; Σε αυτά τα ερωτήματα, γίνεται προσπάθεια να δοθεί απάντηση, σε ένα κεφάλαιο - ορόσημο, το οποίο λειτουργεί ως ομπρέλα για όλους αυτούς που θεωρούνταν κοινωνικά περιθωριοποιημένοι.

Το τελευταίο μέρος της παρούσας μελέτης, αφορά την αθηναϊκή κοινωνία την εποχή του Κλεισθένη. Αρχής γενομένης με την κοινωνική διαστρωμάτωση, εξετάζονται οι πολίτες και τα προνόμια αυτών. Έπειτα, στο προσκήνιο βρίσκονται οι μέτοικοι και το καθεστώς στο οποίο βρίσκονταν. Πως κατάφερε η Αθηναϊκή κοινωνία να αξιοποιήσει αυτήν την πληθυσμιακή της ομάδα, προσφέροντας της προνόμια αλλά θέτοντας και υποχρεώσεις ταυτόχρονα; Επιπλέον, επισημαίνονται οι πολιτικές αλλαγές

που πραγματοποιήθηκαν στο δημόσιο βίο και στην εντονότερη ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας στα κοινά. Πολιτικοί θεσμοί όπως η Εκκλησία του Δήμου και η Βουλή των Πεντακοσίων σε συνδυασμό με τη διαίρεση των φυλών και προληπτικά μέτρα, όπως ο οστρακισμός (τουλάχιστον κατά την έναρξη της εφαρμογής του), εγκαθιδρύουν την ισότητα και την πρόνοια. Επιπροσθέτως, δεν παραλείπεται η αναφορά σε κρατικούς μηχανισμούς που προωθούσαν την κοινωνική πρόνοια και την ισονομία όπως οι λειτουργίες και τα θεωρικά. Τέλος, σημειώνεται πως τα οικοδομικά έργα που πραγματοποίησε ο Περικλής, λειτούργησαν ως μηχανισμός αντιμετώπισης της ανεργίας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

Από την δημιουργία της πόλης κράτους στις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. και καθ' όλη τη διάρκεια του ιστορικού γίνεσθαι, οι κοινωνίες δεν έπαψαν να μεταβάλλονται και να μεταρρυθμίζονται με σκοπό την προσαρμογή στις ανάγκες της εκάστοτε εποχής. Οι τελευταίες, αντικατοπτρίζονται στην εναλλαγή των πολιτευμάτων, με την αντικατάσταση της αριστοκρατίας από μια «πρώιμη» δημοκρατία στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, να αποτελεί σημείο αναφοράς για την επικράτηση ενός είδους διακυβέρνησης που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην αρχαιότητα. Ο Σόλων, είναι ο νομοθέτης που καλείται να αλλάξει τους δικαϊκούς κανόνες και τις συνθήκες που δεν εξυπηρετούσαν πια τους πολίτες της Αθήνας. Το εγχείρημα, περιλαμβάνει ένα πρόγραμμα βασισμένο στην αρχή της ισότητας και σύνταξη νόμων όμοιων για όλους, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός κοινού δικαίου.¹

*«δήμω μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον κράτος ὅσον ἀπαρκεῖ,
τιμῆς οὐτ' ἀφελὼν οὐτ' ἐπορευζάμενος:
οἱ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγητοί,
καὶ τοῖς ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν.
ἔστην δ' ἀμφιβαλὼν κρατερὸν σάκος ἀμφοτέροισι:
νικᾶν δ' οὐκ εἶασ' οὐδετέρους ἀδίκως.»²*

Στο απόσπασμα ο Αθηναίος νομοθέτης υποστηρίζει πως έδωσε στον λαό όσα προνόμια χρειαζόταν χωρίς να πληγούν αυτοί που ήταν ήδη πλούσιοι και πως δεν επέτρεψε σε κανέναν να υπερισχύσει άδίκα. Το νομοθετικό έργο του Σόλωνα, περιλάμβανε πληθώρα μέτρων, που έμελλε να διαρκέσουν 100 χρόνια χωρίς τροποποίηση.³ Μεταξύ αυτών, διατηρήθηκε μια σειρά από νόμους που κατένεμαν τους

---

¹ Baslez 2014, σελ. 97.

² Πλουτ. 18.4.

³ Mosse 2000, σελ. 16. «Οι νόμοι ανεγράφησαν σε πλάκες, τοποθετήθηκαν στη Βασιλείο Στοά και ορκίστηκαν όλοι ότι θα τους τηρούν».

πολίτες με φορολογικά κριτήρια. Η διάκριση αυτή σε εισοδηματικές τάξεις, ο σκοπός και τα αποτελέσματα της, περιγράφονται παρακάτω.

α) Εισοδηματικές τάξεις

1. Πεντακοσιομέδιμνοι

Η διαίρεση του σώματος των πολιτών σε τέσσερα στρώματα, δεν αποτελεί δημιούργημα του νομοθέτη καθώς προϋπήρχε. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη επειδή αξιοποιήθηκε για τον καθορισμό της φορολογικής επιβάρυνσης και της συμμετοχής των ατόμων στην πολιτική σφαίρα. Η ανώτερη τάξη ήταν οι *πεντακοσιομέδιμνοι*, και επρόκειτο για αυτούς που παρήγαν το λιγότερο 500 μεδίμνους⁴ δημητριακών⁵ ανά έτος. Η υψηλή φορολογική επάρκεια των υποκειμένων που κατατάσσονταν στους πεντακοσιομέδιμνους, εξασφάλιζε την πρόσβαση στα ανώτερα αξιώματα, όπως αυτό των δέκα αρχόντων. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα τιμοκρατικό σύστημα, μια συνθήκη βασισμένη στην αξία της περιουσίας κάθε πολίτη.

Η Αθήνα του 6^{ου} αιώνα, αντιμετώπιζε προβλήματα διαχείρισης στην κατανομή των πολιτών και των αξιωμάτων και βρισκόταν για πρώτη φορά στα πρώτα στάδια μετάβασης του «εκδημοκρατισμού» του πολιτεύματος. Η εν λόγω ταξινόμηση λοιπόν, εξυπηρετούσε τη δεδομένη χρονική στιγμή την κατάσταση, καθώς μέχρι τότε η καταγωγή αποτελούσε βασικό κριτήριο για την κατοχή υψηλών αξιωμάτων ενώ η καινούρια νομοθεσία απέδιδε τα τελευταία στους κατόχους μεγάλης περιουσίας και συνεπώς και φορολογίας. Ο Σόλωνας σκέφτηκε πως η επέκταση της πολιτικής εξουσίας σε αυτούς θα ήταν επωφελής για την Αττική,⁶ ενώ πρέπει να συνυπολογίσει κανείς, πως όσο μεγαλύτερο εισόδημα διέθεταν, τόσο μεγαλύτερος ήταν και ο φόρος που έπρεπε να καταβάλουν στην πολιτεία.

Τα αρχοντικά αξιώματα ανοίγονταν, στις ανώτερες κατηγορίες πολιτών, όπως οι πεντακοσιομέδιμνοι, καθώς η προσωπική περιουσία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την πρόσβαση στα κοινά. Αυτή η συνθήκη, πήγαζε από την πεποίθηση του νομοθέτη,

---

⁴ Αριστ., Αθ. Πολ., 7. Σημειώνεται ότι ο μέδιμνος της Αττικής υπολογίζεται στα 52-59 λίτρα (από ξηρά ή υγρά προϊόντα) και ένας μέδιμνος σιταριού κόστιζε μία δραχμή.

⁵ Για περισσότερες λεπτομέρειες που αφορούν τον σίτο ως μονάδα μέτρησης και τα άλλα γεωργικά προϊόντα βλ. Gschnitzer 2011, σελ. 198-200.

⁶ Dillon 1994, σελ. 83.

πως όση μεγαλύτερη ακίνητη περιουσία⁷ διέθετε κανείς, τόσο μεγαλύτερο ζήλο θα επέδειχνε στην ενασχόληση με τα κοινά, αφού η κατοχή γης δημιουργούσε έναν άρρηκτο δεσμό μεταξύ του ατόμου και του κράτους.⁸ Η πεποίθηση πως το κράτος δεν επεδίωκε την επικράτηση των πλουσιότερων αλλά στόχευε στο ενδιαφέρον των πολιτών, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το ζητούμενο ήταν η αξία της γης ενός πολίτη και όχι το συνολικό εισόδημα του. Πως θα παρακινούσε έναν πολίτη να δραστηριοποιηθεί στα κοινά ενισχύοντας ταυτόχρονα την οικονομία; Δίνοντας αξία στην γη. Μια αξία που καθορίζεται από ένα συγκεκριμένο ποσό απόδοσης σε μια οικονομία που δεν έχει γίνει ακόμα νομισματική.⁹

Οι απαντήσεις που αφορούν τον ενσυνείδητο χαρακτήρα του κράτους της Αθηναϊκής πόλης απέναντι στους πολίτες της υπάρχουν. Πρέπει μόνο να τεθούν τα σωστά ερωτήματα. Ένας επιπλέον τρόπος με τον οποίο, η πολιτεία αποσκοπούσε στην κοινωνική μέριμνα, συνδέεται άμεσα με την τάξη των πεντακοσιομέδιμνων, ακριβώς επειδή αυτή αφορά το σύνολο, έχοντας πυρήνα τους κοινωνικά ασθενέστερους. Οι 500 μέδιμνοι, είναι αρκετοί για να θρέψουν 66 ενήλικες άνδρες ή 20 οικογένειες ανά έτος.¹⁰ Είναι αυτονόητο πως αυτές οι τεράστιες ποσότητες πλουτισμού περισσεύουν σε μια Αθηναϊκή οικογένεια και, αν εξαιρέσει κανείς την εκδοχή να αποθήκευαν το περίσσειμα για μελλοντική χρήση, πρέπει να αναλογιστεί άλλους τρόπους διάθεσης των πρόσθετων αγαθών. Η προσέγγιση του Rosivach στο εν λόγω ερώτημα, έχει λογική συλλογιστική πορεία. Μια οικογένεια πεντακοσιομέδιμνων, έπρεπε να θρέψει τον εαυτό της, τους δούλους του οίκου της και ενδεχόμενο πρόσθετο εργατικό δυναμικό που απασχολούσε για την καλλιέργεια αυτής της γης. Το περίσσειμα, ίσως κατέληγε σε γείτονες που ήταν φτωχοί και δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα παραγωγής, ειδικά σε περιόδους κρίσης.¹¹

---

⁷ Ο Αρκουδόγιαννης (1957, σελ. 55) αναφέρει ότι ο νόμος αφορούσε την ακίνητη περιουσία επειδή η κινητή ήταν ευμετάβλητη και δυσχερής να εξακριβωθεί. Ωστόσο ο Humbert (2012, σελ.59) υποστηρίζει πως αν και αγνοούνται λεπτομέρειες, είναι απαραίτητο να προβλεφθεί ένα σύστημα αντιστοίχισης για τις κινητές περιουσίες κατά αυτή την κλίμακα.

⁸ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 55.

⁹ Rosivach 2005, σελ. 597. Ο συγγραφέας θέτει επίσης το εύλογο ερώτημα ποιος κρατούσε τους καταλόγους με την κτηματική περιουσία κάθε πολίτη δεδομένου πως δεν έχουν σωθεί τέτοιου είδους πρακτικά. Υποστηρίζει πως ο εκάστοτε δήμος δυνητικά θα ήταν η απάντηση, αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις πως συνέβαινε αυτό (δεδομένου ότι οι δήμοι πριν τον Κλεισθένη δεν διέθεταν τέτοια εξουσία) και ως επί το πλείστον πολλοί διατηρούσαν κτήματα σε διαφορετικούς δήμους. Ωστόσο, λαμβάνουμε γνώση πως στη Σικελική εκστρατεία συμμετείχαν 1.500 Αθηναίοι, τα ονόματα των οποίων υπήρχαν σε κατάλογο και 700 θήτες (Θουκ. 6.43.Ι). Αυτό όμως συνέβη πολύ αργότερα, το 415 π.Χ.

¹⁰ Rosivach 2005, σελ. 600.

¹¹ Rosivach 2005, σελ.600. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως μια τέτοια χειρονομία, σαφώς θα ενίσχυε την κοινωνικό γόητρο του δωρητή.

Σαφώς, ένα μέρος της σοδειάς θα κατέληγε προς πώληση στην αγορά αλλά τον 6^ο αιώνα δεν θα ήταν πολλοί οι ενδιαφερόμενοι αγοραστές δεδομένου ότι οι περισσότεροι καταπιάνονταν μόνοι τους με τις αγροτικές ασχολίες. Όσον αφορά την εκδοχή της εξαγωγής του σιταριού, αυτή δεν απορρίπτεται αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις για εξαγωγή τεράστιων ποσοτήτων σιταριού από την Αθήνα.¹² Συνεπώς, το ενδεχόμενο να τρέφονται οι φτωχότεροι από τους έχοντες πλεόνασμα, είναι η κατ'εξοχήν επικρατέστερη εκδοχή, σε μια κοινωνία που οι πολίτες δεν ήταν υπεράριθμοι ώστε να είναι απρόσωπη. Το κίνητρο του δωρητή, όντας πλούσιος ήταν έκδηλα το γόητρο στην κοινότητα και το πολιτικό βήμα που δινόταν από το κράτος. Αυτό, δηλαδή η προσωπική ανέλιξη του εκάστοτε πολίτη, δεν αποτελούσε τροχοπέδη στα σχέδια του κράτους¹³ το οποίο πετύχαινε έναν διττό στόχο: Να διαβιώνουν όλοι έχοντας τα προς το ζην και να έχουν κίνητρο συμμετοχής στα κοινά οι πολίτες.

Περνώντας στο ζήτημα της αποτύπωσης της πολιτικής εξουσίας των πεντακοσιομέδιμων, αρκεί να αναφερθεί πως μπορούσαν να κατέχουν αξιώματα όπως αυτό των εννέα αρχόντων, να είναι μέλη του Αρείου Πάγου, της Βουλής¹⁴ και της Ηλιαίας. Ταυτόχρονα, ήταν μέλη της Εκκλησίας του Δήμου, ενώ μπορούσαν να υπηρετήσουν στον στρατό.¹⁵ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα πολίτη που ανήκε στους πεντακοσιομέδιμους και διετέλεσε και επώνυμος άρχοντας είναι ο Αριστείδης ο Δίκαιος. Ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός, συνέβαλε τα μέγιστα για να βοηθήσει την πόλη του, τόσο σε πολιτικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο. Ο Πλούταρχος αναφέρει για αυτόν, πως υπήρξε ευκατάστατος και υπηρέτησε ως επώνυμος άρχοντας εκλεγμένος από κλήρωση μεταξύ των πιο πλούσιων οικογενειών, με υψηλές περιουσίες που ανήκαν στους πεντακοσιομέδιμους. Μάλιστα, εξοστρακίστηκε, γεγονός που αποδεικνύει την οικονομική του ευμάρεια, δεδομένου, ότι ο οστρακισμός αφορούσε τους ευκατάστατους καθώς εκείνοι θεωρούνταν πιο επικίνδυνοι για το πολίτευμα. Παρατίθεται αυτούσιο το χωρίο.

---

¹² Δεν πρέπει να λησμονείται πως υπήρχε παραγωγή σιταριού -συνεπώς και ενδεχόμενο περίσσειμα-και από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες και πως αθροιστικά οι ποσότητες ήταν μεγάλες για να διοχετεύονταν μόνο προς μια κατεύθυνση. Για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα βλ. Rosivach 2005 passim.

¹³ Και όταν συνέβη αυτό (η απειλή δηλαδή του πολιτεύματος), επινόησε μηχανισμούς ώστε να προστατεύεται, όπως ο οστρακισμός. Η καθιέρωση του από τον Κλεισθένη το 510 π.Χ. δείχνει πως τότε εμφανίστηκε η ανάγκη άσκησης του.

¹⁴ Σημειώνεται ότι τα μέλη της Βουλής μπορεί να προέρχονταν από τις τρεις ανώτερες τάξεις ενώ στο δικαστήριο της Ηλιαίας είχαν δυνητικά πρόσβαση όλοι οι πολίτες.

¹⁵ Η στρατιωτική υπηρεσία ως ιππείς συμπεριλαμβανόταν στις υποχρεώσεις των πεντακοσιομέδιμων. Αργότερα προστέθηκε και η ανάληψη μιας χορηγίας όπως η τριηραρχία.

«[...]καὶ τεκμήρια τῆς περὶ τὸν οἶκον εὐπορίας ἐν μὲν ἡγεῖται τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν, ἣν ἤρχεν ὁ τῶ κυάμφω λαχὼν ἐκ τῶν γενῶν τῶν τὰ μέγιστα τιμήματα κεκτημένων, οὓς πεντακοσιομεδίμνους προσηγόρευον, ἕτερον δὲ τὸν ἐξοστρακισμόν: [1.3] οὐδενὶ γὰρ τῶν πενήτων, ἀλλὰ τοῖς ἐξ οἴκων τε μεγάλων καὶ διὰ γένους ὄγκον ἐπιφθόνων ὄστρακον ἐπιφέρεισθαι[...]».¹⁶

2. Τριακοσιομέδιμνοι/Ιππεῖς

Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη κοινωνικὴ ομάδα, μετὰ τοὺς πεντακοσιομέδιμνους εἶναι οἱ τριακοσιομέδιμνοι ἢ ἀλλιῶς ἰππεῖς. Ἡ δευτέρη προσφώνηση προέρχεται ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ ορολογία καθὼς οἱ ἰππεῖς ἦταν ἐφιπποὶ πολεμιστές.¹⁷ Ωστόσο, φόρο ἰπέα κατέβαλε ὁποῖος διέθετε εἰσόδημα 300 μεδίμων καὶ μποροῦσε νὰ συντηρεῖ ἕνα ἵππο. Ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία, ἐξηγεῖ πῶς υπήρχε ἡ δυνατότητα ἀνέλιξης μάλιστα, στὴν οικονομικὴ πυραμίδα, ἀνὰ κατάφερνε κάποιος νὰ αὐξήσει τὸ εἰσόδημα του. Παρατίθεται τὸ χωρίο.

«[...] ἰπάδα δὲ τοὺς τριακόσια ποιοῦντας—ὡς δ' ἔνοιό φασὶ τοὺς ἵπποτροφεῖν δυναμένους· σημεῖον δὲ φέρουσι τὸ τε ὄνομα τοῦ τέλους, ὡς ἂν ἀπὸ τοῦ πράγματος κείμενον, καὶ τὰ ἀναθήματα τῶν ἀρχαίων· ἀνάκειται γὰρ ἐν ἀκροπόλει εἰκὼν Διφίλου, ἐφ' ἧ ἐπιγέγραπται τάδε· Διφίλου Ἀνθεμίω τήνδ' ἀνέθηκε θεοῖς, θητικῶ ἀντὶ τέλους ἰπάδ' ἀμειψάμενος. καὶ παρέστηκεν ἵππος ἐκμαρτυρῶν, ὡς τὴν ἰπάδα τοῦτο σημαίνουσαν.»¹⁸

Στὸ ἀπόσπασμα ἐπιβεβαιώνεται ἡ θεσμικὴ¹⁹ ρύθμιση γιὰ τοὺς τριακοσιομέδιμνους ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναφέρεται πῶς κάποιος Ἀνθέμιος τοῦ Δίφλου, ἀφιέρωσε στοὺς Θεοὺς ἕνα ἀνδριάντα στὴν Ἀκρόπολη ἐπειδὴ μετέβη ἀπὸ τὴν τάξη τῶν Θητῶν στοὺς Ἰππεῖς. Μάλιστα δίπλα στὸν Ἀνδριάντα, βρίσκεται ἕνα ἄλογο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸ νόημα τῆς τάξης τῶν Ἰπέων.

¹⁶ Πλουτ., Ἀριστ. 1.

¹⁷ Αναστασιάδης 1989, σελ.14.

¹⁸ Ἀριστ., Ἀθ. Πολ. 7. 1-4.

¹⁹ MacDowell 1986, σελ.71-72. Σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Δράκοντα καὶ τοῦ Σόλωνα, ὁ ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖτο γιὰ ὁποιοδήποτε νόμο, ἦταν «θεσμός» καὶ ὄχι «νόμος». Αὐτὸ συμβαίνει, ἐπειδὴ ἡ λέξη «θεσμός» χρησιμοποιεῖται γιὰ ἕνα κανόνα ποὺ ἐπιβλήθηκε ἐξουσιαστικά ἀπὸ τὸν νομοθέτη ἢ ἀπὸ τὸν βασιλιά ἢ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἐξουσιαστικὸ ὄργανο. Ἐνῶ, ἕνας γενικά ἀποδεκτὸς κανόνας συμπεριφοράς, ὀνομαζόταν «νόμος». Ἡ λέξη «θεσμός» χρησιμοποιεῖτο κατὰ τὸν 7^ο καὶ 6^ο αἰ. ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὅταν ἤθελαν νὰ ἀναφερθοῦν σὲ κάποιο νόμο. Ἐνῶ τὸν 5^ο καὶ 4^ο αἰ. χρησιμοποιεῖτο ἡ λέξη «νόμος».

Γίνεται αντιληπτό, πως η δυνατότητα μετάβασης από τάξη σε τάξη ήταν μεν εφικτή σε θεωρητικό επίπεδο και κάποιες φορές λάμβανε σάρκα και οστά. Παρ' όλα αυτά το εγχείρημα ήταν απαιτητικό και δυσπρόσιτο, ιδιαίτερα για τις χαμηλότερες ομάδες. Για παράδειγμα, οι ζευγίτες αφιέρωναν όλη τους τη ζωή στην εργασία και η απασχόληση με την γη ξεκινούσε από την παιδική τους ηλικία. Ο μόνος τρόπος να αυξήσουν το εισόδημα τους ήταν μονάχα να αποκτήσουν περισσότερη γη. Για να γίνει αυτό εφικτό θα έπρεπε να παράγουν περισσότερα αγαθά από όσα καταναλώνουν και να μετατρέψουν αυτό το πλεόνασμα σε πλούτο που μπορούσε να αποθηκευτεί. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, ήταν δύσκολο να αγοράσουν περισσότερα εδάφη.²⁰

Ποια ήταν η συμμετοχή των υπέων στην πολιτική σκηνή; Η ίδια με αυτή των πεντακοσιομέδιμνων. Μπορούσαν δηλαδή, να διεκδικήσουν την εκλογή τους σε όλα τα ανώτατα αξιώματα. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο Σόλων στην εισοδηματική μεταρρύθμιση είχε μεριμνήσει περισσότερο γι' αυτούς που διέθεταν περισσότερα; Όχι. Όση μεγαλύτερη περιουσία διέθετε κάποιος, τόσες περισσότερες και οι υποχρεώσεις απέναντι στην πόλη. *«Ο πλούτος αποτελούσε λειτουργία κοινωνική και όχι προνόμιο για τους κατόχους του».*²¹ Οι ανώτερες οικονομικά τάξεις, επιφορτίζονταν με βαριές υποχρεώσεις όπως η στράτευση στην πρώτη γραμμή, η επάνδρωση και συντήρηση των αρμάτων, του ιππικού, του ναυτικού, η επιφόρτιση με υποχρεώσεις στις θρησκευτικές τελετές και στις θρησκευτικές αποστολές σε διάφορα κέντρα του Ελλαδικού χώρου. Συνεπώς, *«οι πλούσιοι δεν αποτελούσαν παράγοντα εκμεταλλευτικό, αλλά σταθερή οικονομική δύναμη μέσα στην κοινότητα του Αθηναϊκού λαού».*²²

Στην πραγματικότητα, οι θεσμοί και η κοινωνία είναι ο καθρέφτης των πολιτών που την απαρτίζουν. Η διαμόρφωση των πολιτών σε τέσσερις τάξεις, διέθετε την ευελιξία που επέτρεπε τη συμμετοχή τους στα κοινά. Αυτός εξάλλου ήταν πάντοτε ο στόχος της Αθηναϊκής πολιτείας. Εάν η κοινωνική ανισότητα επικρατούσε μεταξύ των τάξεων τότε η μεταρρύθμιση θα είχε αποτύχει. Διατηρήθηκε όμως, μέχρι την εκ νέου μεταρρύθμιση των πραγμάτων από τον Κλεισθένη και τυπικά δεν καταργήθηκε ποτέ.²³ Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν, πως οι πολίτες για πρώτη φορά έρχονταν αντιμέτωποι με ένα πολίτευμα που προϊόντος του χρόνου θα αποκτούσε αμιγώς δημοκρατικό χαρακτήρα. Αυτό φανερώνει πως κατάφερε να αναγνωρίσει με ευκρίνεια τις ανάγκες

---

²⁰ Freeman 1976, σελ. 59.

²¹ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 61.

²² Λαούρδας 1946, σελ. 53.

²³ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 57. Για παράδειγμα, το καθορισμένο ποσό των ζευγιτών, το 403 π.Χ. μειώθηκε σε 150 δραχμές, αλλά δεν καταργήθηκε.

του λαού. Σκοπός της κοινωνικής μέριμνας του κράτους ήταν να διαφυλάξει τα δικαιώματα κάθε κοινωνικής ομάδας χωρίς να καταπατήσει αυτά κάποιας άλλης.²⁴

3. Διακοσιομέδιμνοι/Ζευγίτες

Η τρίτη εύρωστη οικονομικά, τάξη ήταν οι διακοσιομέδιμνοι ή αλλιώς ζευγίτες.²⁵ Στην κατηγορία αυτή, συμπεριλαμβάνονταν οι εισοδηματίες 200 μεδίωνων ετησίως. Αυτοί, φαίνεται πως ήταν οι αγρότες οι οποίοι διέθεταν την οικονομική άνεση να έχουν στην κατοχή τους ζώα. Οι ζευγίτες, ήταν εξαιρετικά υπολογίσιμοι στην κοινότητα γιατί η ιδιοκτησία και φροντίδα των ζώων ήταν δαπανηρό εγχείρημα, ακόμα και κατά την κλασική περίοδο.²⁶ Επιπλέον, είχαν πολεμικές αρμοδιότητες αφού στρατολογούνταν ως οπλίτες.²⁷

Οι διακοσιομέδιμνοι μπορούσαν να είναι μέλη της Βουλής, της Ηλιαίας και της Εκκλησίας του Δήμου. Ο Σόλων, προεχόταν από τη μεσαία τάξη. Συνεπώς γνώριζε εξ ιδίων τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν όσοι ζούσαν σε συνθήκες επισφάλειας. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, επεδίωξε να ανυψώσει την χαμηλή και μεσαία τάξη.²⁸ Αυτή ήταν και η αιτία που η έγγεια ιδιοκτησία και το γεωργικό εισόδημα ήταν ο πυρήνας των θεσμικών αλλαγών του. Εξάλλου, οι ίδιες οι ονομασίες υποδηλώνουν διακριτικά γνωρίσματα που προέρχονται από τον αγροτικό πληθυσμό -ιπείς (ίππος) [ο κάτοχος όμως ίππου ήταν πλούσιος], ζευγίτες (ζεύγος βοδιών)- συνδυαζόμενα με στρατιωτική υπηρεσία.²⁹

Ο γεωργικός πλούτος ανήκε κατά κύριο λόγο στους ζευγίτες καθώς ήταν πολλαπλάσιοι των ιπέων και των πεντακοσιομέδιμων.³⁰ Με τη νέα πραγματικότητα η εργατική τάξη θα ήταν ευνοημένη, καθώς, όχι μόνο θα γινόταν υπολογίσιμη με την συμμετοχή της στον πολιτικό βίο και τα αξιώματα, αλλά θα της δινόταν και η δυνατότητα να ανέλθει στην κορυφή των τάξεων, δεδομένου ότι ένας διακοσιομέδιμνος μπορούσε εξελικτικά να γίνει τριακοσιομέδιμνος και έπειτα

---

²⁴ Glotz 1997, σελ. 142.

²⁵ Η ονομασία προέρχεται από το γεγονός ότι ο ιδιοκτήτης ήταν κάτοχος ενός ζεύγους βοδιών.

²⁶ Foxhall 1997, σελ. 389.

²⁷ Οι απόψεις δίστανται σχετικά με το αν και σε τι βαθμό είχαν στρατιωτικά καθήκοντα οι ζευγίτες. Η Foxhall (1997, passim) υποστηρίζει πως οι οπλίτες τον 6^ο αιώνα ήταν εύποροι αγρότες ενώ ο Hans van Wees (2001) θεωρεί ότι ανέκαθεν ήταν πολεμιστές και τον 4^ο αιώνα έχασαν αυτήν την ιδιότητα.

²⁸ Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο Andrewes (1956, σελ. 84-85), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Σόλων όταν κλήθηκε να αντιμετωπίσει την κρίση, στάθηκε υπερασπιστικά με το μέρος των φτωχών.

²⁹ Gschnitzer 2011, σελ. 199.

³⁰ Gschnitzer 2011, σελ. 202.

πεντακοσιομέδιμνος, τη στιγμή που λίγα χρόνια πριν η εξουσία ήταν αποκλειστικό προνόμιο της κληρονομικής αριστοκρατίας. Ανεξαιρέτως με τη δυσκολία του εγχειρήματος, η Γιούνη (2017, σελ. 88) χαρακτηρίζει τη μετάβαση αυτή ως κοινωνική κινητικότητα.

Η εξεύρεση πολιτικών που θα στέκονταν αλληλέγγυοι στις χαμηλότερες πληθυσμιακές κατηγορίες δεν αποτέλεσε μόνο ζήτημα κοινωνικής αλληλεγγύης για το κράτος, αλλά και πρακτικό μηχανισμό στο εν γένει κοινωνικό κατασκεύασμα. Η σπουδαιότητα του ρόλου των τάξεων αυτών φανερώνεται από την στάση της πολιτείας απέναντί τους. Επί του πρακτέου, στην ίδρυση της αποικίας της Βρέας, στη Θράκη, πληροφορούμαστε ότι στάλθηκαν ζευγίτες και θήτες, οι οποίοι έγιναν κάτοχοι γης στη διανομή των εδαφών. Η αιτία αυτής της επιλογής, έγκειται στο γεγονός ότι η Αθήνα ήθελε να ενισχύσει τα μεσαία στρώματα στην καινούρια αποικία.³¹ Η χρονολογία ίδρυσης της αποικίας είναι αρκετά χαμηλή καθώς συνέβη το 445 και δεν ανήκει στην Σολώνεια περίοδο, ωστόσο αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα. Επισυνάπτεται η επιγραφή του διατάγματος,³² του οποίου οι τελευταίοι στίχοι επιβεβαιώνουν την αναφορά.

νε[.....33.....]

ελι[.....32.....]

αρχ[.....32.....]

ΝΔ[.....33.....]

frg. a.5 [.....18.....]ε πρὸς ἡὲν ἄν φα[ίνει ἔ]

[γράφεται, ἐσ]αγέτο. ἐὰν δὲ ἐσάγει ἐνεχ[..5..]

[...7...] ἡο φένας ἔ ἡο γραφσάμενος. πο[..5..]

[..6...]ν αὐτοῖς παρασχόντων ἡοι ἀπ[οικιστ]-

[αὶ καλλ]ιερεῖσαι ἡυπὲρ τῆς ἀποικίας, [ἡοπόσα]

10 [ἄν αὐτο]ῖς δοκεῖ. γεονόμος δὲ ἡελέσθ[αι δέκα]

[ἄνδρας], ἔνα ἐχ φυλεξ· ἡοῦτοι δὲ νεμάντ[ον τὲν]

[γῆν. Δεμ]οκλείδεν δὲ καταστεῖσαι τὲν ἀ[ποικί]-

³¹ Guia – Gallego 2010, σελ. 261. Οι συγγραφείς, παραθέτουν αντικρουόμενες απόψεις ερευνητών (Rosivach, Croix, Van Wees) σχετικά με τον λόγο μετανάστευσης αυτών των τάξεων. Για περισσότερα βλ. ό.π. 261-263.

³² IG I³ 46.

[αν αὐτο]κράτορα, καθότι ἂν δύνηται ἄ[ριστα. τ]-
[ἄ δὲ τεμ]ένηε τὰ ἐχσειρεμένα ἔἂν καθά[περ ἔστ]-
15 [ί, καὶ ἄλ]λα μὲ τεμενίζεν. βοῦν δὲ καὶ π[ανθοπλ]-
[ίαν ἀπά]γεν ἐς Παναθέναια τὰ μεγάλ[α καὶ ἐς Δ]-
[ιονύσι]α φαλλόν. ἔαν δὲ τις ἐπιστρα[τεύει ἐπ]-
[ὶ τὲν γε]ν τὲν τῶν ἀποίκων, βοεθεῖν τὰ[ς πόλεις ἡ]-
[ος ὀχσύ]τατα κατὰ τὰς χσσυγγραφὰς ἡα[ὶ ἐπὶ ...]
20 [...6...]το γραμματεύοντος ἐγένον[το περὶ τ]-
[ὄν πόλε]ον τῶν ἐπὶ Θράικες. γράψαι δ[ὲ ταῦτα]
[ἐν στέλ]ει καὶ καταθεῖναι ἐμ πόλει· πα[ρασχόν]-
[τον δὲ τ]ὲν στέλεν ἡοὶ ἄποικοὶ σφοῶν α[ὐτῶν τέ]-
[λεσιν. ἐ]ἂν δει τις ἐπιφσεφίζει παρὰ τὲ[ν στέλ]-
25 [εν ἔ ρρέ]τορ ἀγορεύει ἔ προσκαλεῖσθα[ι ἐγχερ]-
[εἶ ἀφαι]ρεῖσθαι ἔ λύεν τι τῶν ἡεφσεφισ[μένον],
[ἄτιμον] ἔναι αὐτὸν καὶ παῖδας τὸς ἐχς [ἐκένο]
[καὶ τὰ χ]ρέματα δεμόσια ἔναι καὶ τεῖς [θεῶ τὸ ἐ]-
[πιδέκα]τον, ἐὰμ μέ τι αὐτοὶ ἡοὶ ἄποικ[οι ....]
30 [... δέ]ονται :: ἡόσοι δ' ἂν γράφσοντα[ι ἐποικ]-
[έσεν το]ν στρατιοτῶν, ἐπειδὴν ἡέκοσ[ι Ἀθήνα]-
[ζε, τριά]κοντα ἔμεροῦν ἐμ Βρέαι ἔναι ἐπ[οικέσ]-
[οντας. ἐ]χσάγεν δὲ τὲν ἀποικίαν τριάκ[οντα ἐ]-
[μεροῦν. Α]ἰσχίνεν δὲ ἀκολουθῶντα ἀπο[διδόνα]-
35 [ι τὰ χρέ]ματα vacat
35a vacat 0.19
vacat 0.05
36 [Φ]αντοκλεῖς εἶπε· περὶ
[μ]ὲν τεῖς ἐς Βρέαν ἀποι-
[κ]ίας καθάπερ Δεμοκλ-
[ε]ίδες εἶπε· Φαντοκλέ-
40 [α] δὲ προσαγαγῆν τὲν Ἐ-
[ρ]εχθείδα πρυτανεία-
[ν] πρὸς τὲν βολὲν ἐν τε-
[ι] πρότει ἡέδραι· ἐς δὲ
[B]ρέαν ἐχ θετοῦν καὶ ζε-

45 [υ]γιτοῦν ἰέναι τὸς ἀπο-
[ί]κος.

vacat 0.46

Η επιγραφή, επικεντρώνεται στις λεπτομέρειες ίδρυσης της Αθηναϊκής αποικίας. Αυτές, αφορούν τη διοίκηση της αποικίας, τη θρησκευτική λατρεία και τη διανομή της γης. Το διάταγμα, ορίζει πως σε περίπτωση επίθεσης στην χώρα των αποίκων, να δοθεί βοήθεια από τις πόλεις όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Σημειώνεται, πως οι ποινές για αυτούς που παραβιάζουν οποιαδήποτε από τις ρυθμίσεις, θα είναι πολύ αυστηρές. Στο τελευταίο μέρος του σωζόμενου κειμένου, καθορίζονται οι κοινωνικές τάξεις από τις οποίες θα προέρχονται οι άποικοι. Ο στίχος 44, αναφέρει την εντολή να σταλθούν θήτες και ζευγίτες στην αποικία. Δεν είναι η πρώτη φορά, που συναντάται η πρακτική αυτή -δηλαδή να μεταβαίνουν στις νέες αποικίες οι παραγωγικές κοινωνικές ομάδες. Στους Επιζεφύριους Λοκρούς, την αρχαϊκή εποχή το ανθρώπινο δυναμικό στελεχωνόταν με θήτες, οι οποίοι ήταν αναγκαίοι για την καλλιέργεια των αγρών.³³ Η στήριξη της οικονομίας στην αγροτική παραγωγή, ήταν υψίστης σημασίας γιατί η εκμετάλλευση της γης, αποτελούσε το επίκεντρο ολόκληρης της οικονομικής δραστηριότητας.

4. Θήτες

Η διαίρεση των πολιτών στις τέσσερις τάξεις ολοκληρώνεται με τους θήτες. Μπορεί να βρίσκονταν τελευταίοι στην κλίμακα με εισόδημα χαμηλότερο των 200 μεδίωνων, όμως η συμμετοχή τους δεν ήταν λιγότερο σημαντική. Διότι απλούστατα, συμμετείχαν ενεργά στην ανάδειξη των αρχόντων και παρά το γεγονός ότι δεν μπορούσαν να θέσουν υποψηφιότητα οι ίδιοι για τα αξιώματα, μπορούσαν να καθορίσουν το εκλογικό αποτέλεσμα. Οι ψήφοι όλων των σωμάτων, καθόριζαν ποιοι πολίτες -από τις δύο ανώτερες τάξεις- έθεταν υποψηφιότητα για άρχοντες. Αυτό σημαίνει πως η πολιτική εξουσία, είχε περάσει εξ ολοκλήρου στη λαϊκή κοινότητα.

Οι θήτες, όπως έχει ήδη σημειωθεί δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν κάποιο αξίωμα αλλά ήταν ενεργά μέλη της Ηλιαίας και της Εκκλησίας του δήμου. Επειδή είχαν περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα, ήταν απαλλαγμένοι από φορολογικές

---

³³ Μοράκης 2019, σελ.141.

υποχρεώσεις.³⁴ Θεωρητικά, οι θήτες χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορούσε αυτούς που δεν ήταν κάτοχοι γης και εργάζονταν ως εργάτες γης, μισθωτές γης ή τεχνίτες και η δεύτερη αυτούς που ήταν κάτοχοι γης αλλά το ετήσιο εισόδημά τους δεν ξεπερνούσε τους 200 μεδίμνους.³⁵

Επιπλέον υπηρετούσαν στο στρατό με ελαφρύ οπλισμό ή ως ή κωπηλάτες.³⁶ Σχετικά με το τελευταίο, δηλαδή την κατάταξη τους στο στρατιωτικό σώμα, έχει γίνει εκτενής λόγος για το αν και σε τι βαθμό ήταν ενεργοί. Ο Rosivach θεωρεί ότι η αναφορά του Θουκυδίδη για τη συμμετοχή των θητών στη Σικελική εκστρατεία δεν αφορά τους θήτες της Σολωνικής διαίρεσης με την πολιτική χροιά, αλλά χρησιμοποιείται με την κοινωνικοοικονομική έννοια του όρου, για να περιγράψει μια κατηγορία πολιτών που ήταν πολύ φτωχοί και που υπό φυσιολογικές συνθήκες εργάζονταν ως μισθωτοί και αγρότες.³⁷ Το ζήτημα είναι πως σε κάθε περίπτωση, οι θήτες στρατεύονταν διότι αυτό συνέβαινε με όλους τους Αθηναίους πολίτες,³⁸ ανεξαρτήτως από το αν ήταν φτωχοί ή όχι. Ο οικονομικός παράγοντας, δηλαδή το φορολογικό status των ατόμων, καθόριζε τη θέση στο στρατιωτικό σώμα αλλά όχι τη συμμετοχή, επειδή ήταν αυτονόητη. Συνεπώς, οι θήτες, συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες να συμμετείχαν στις εκστρατείες ως “ψιλοί”³⁹ στρατιώτες παρά ως οπλίτες. Δεν πρέπει να λησμονείται μάλιστα το γεγονός ότι η Αθήνα όφειλε την νίκη της στους μηδικούς πολέμους, σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, στους μεγαλογαιοκτήμονες, στους ζευγίτες και στους θήτες.⁴⁰

Ένα παράδειγμα συμμετοχής των θητών στον Αθηναϊκό στόλο, λαμβάνεται από χωρίο του Αριστοτέλη που σχολιάζει πως αυτοί κάλυπταν ένα μεγάλο ποσοστό

---

³⁴ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 60. Μάλιστα εξαιτίας του χαμηλού εισοδήματός τους, τον 5^ο αιώνα ήταν δύσκολο εγχείρημα και η συμμετοχή τους στα δημόσια πράγματα και αυτή είναι και μια από τις αιτίες καθιέρωσης της μισθοφοράς από τον Περικλή, βλ. Glotz 1997, σελ.138-139.

³⁵ Freeman 1976, σελ. 63-64.

³⁶ Έχει αναφερθεί παραπάνω η συμμετοχή των θητών στη Σικελική εκστρατεία, βλ. υποσ. 9. Τους χρησιμοποιούσε και ο Θεμιστοκλής στη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

³⁷ Rosivach 2012, σελ. 131-139. Η άποψη του συγγραφέα δημιουργεί εύλογα ερωτήματα για τη χρήση του όρου, τα οποία προσπαθεί να απαντήσει. Προφανώς οι θήτες αντιπροσώπευαν την ενδεέστερη κατηγορία των πολιτών και ο Θουκυδίδης κάνει τον διαχωρισμό (από τους 1.500 Αθηναίους) για να τονίσει τη σημασία του όρου.

³⁸ Rosivach 2012, σελ. 137. Αναφέρεται πως υπήρχαν εξαιρέσεις υποχρεωτικής στρατεύσης γενικά ή μεμονωμένα με αιτιολογίες όπως άσκηση πολιτικών ή θρησκευτικών καθηκόντων αλλά ποτέ εξαιτίας της φτώχης οικονομικής κατάστασης κάποιου.

³⁹ Ελαφρά οπλισμένοι. Η άποψη επιβεβαιώνεται και από τον Glotz (1997, σελ. 142) ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά πως «οι θήτες υπηρετούν στο στόλο ως κωπηλάτες, και σε περίπτωση ανάγκης στο στρατό ως ψιλοί» δεν πληρώνουν φόρους, επειδή το εισόδημα τους είναι χαμηλότερο από το όριο από το οποίο αρχίζει η φορολογία.»

⁴⁰ Glotz 1997, σελ. 136.

του πληρώματος στις τριήρεις.⁴¹ Επίσης, ο Αριστοφάνης στις *Σφήκες* περιγράφει τους δικαστές, ως φτωχούς και γερασμένους, να συζητούν για τα κατορθώματα τους ως κωπηλάτες. Αυτό σημαίνει πως ανήκαν, κατά κύριο λόγο, στην τάξη των θητών. Δια στόματος χορού, ακολουθεί το απόσπασμα.⁴²

*ἄρα δεινὸς ἦν τόθ' ὥστε πάντα μὴ δεδοικέναι·
καὶ κατεστρεψάμην
τοὺς ἐναντίους, πλέων ἐκεῖσε ταῖς τριήρεσιν.
οὐ γὰρ ἦν ἡμῖν ὄπως
1095 ῥῆσιν εἶ λέξειν ἐμέλλομεν τότ' οὐδὲ
συκοφαντήσιν τινὰ
φροντίς, ἀλλ' ὅστις ἐρέτης ἔ-
σοιτ' ἄριστος. τοιγαροῦν πολ-
λὰς πόλεις Μήδων ἐλόντες
αἰτιώτατοι φέρεσθαι
τὸν φόρον δεῦρ' ἐσμέν, ὃν κλέ-
πτουσιν οἱ νεώτεροι.*

β) Κοινωνικά επανορθωτικά μέτρα

1. Σεισάχθεια

Από τα σπουδαιότερα επανορθωτικά μέτρα που έλαβε η πολιτεία για να βοηθήσει τους μειονεκτούντες ήταν η σεισάχθεια, δηλαδή η νομοθετική ρύθμιση των χρεών. Γίνεται λόγος για διακανονισμό των χρεών και όχι για διαγραφή, γιατί ο Πλούταρχος ανέφερε πως κάποιοι συγγραφείς, ανάμεσα τους και ο Ανδροτίων,⁴³ υποστήριζαν ότι οι φτωχοί χάρηκαν, επειδή ανακουφίστηκαν όχι με την αφαίρεση των χρεών τους αλλά με τη μετρίαση των τόκων. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων*

⁴¹ Για περισσότερα βλ. Sinclair 1988, σελ. 137, όπου και τα χωρία του Αριστ. υποσημ. 52.

⁴² Αριστοφ. Σφ. 1091-1101.

⁴³ Ερευνητές όπως ο Dillon (1994, σελ. 81) και ο Harding (1974) υποστηρίζουν πως πρόκειται για κατάργηση χρεών και όχι για ρύθμιση (γεγονός που αποδεικνύεται και από τα ποιήματα του Σόλωνα) και πως ο Ανδροτίων τον 4^ο αιώνα π.Χ. «παραποίησε» για πολιτικούς λόγους και προπαγάνδα τη ρύθμιση, ώστε να μην επαναληφθεί ένα τόσο επανορθωτικό μέτρο. Για «παραποίηση» της σεισάχθειας και της γνώμης του Ανδροτίωνος μιλά και ο Αρκουδόγιαννης (1957, σελ. 44). contra Παπαρηγόπουλος (1992, σελ. 250), για περισσότερα βλ. Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 45-47.

Πολιτεία μιλά για κατάργηση των χρεών και όχι απλώς για αναδιάρθρωση.⁴⁴ Η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση για την ιστορικό Blok, η οποία υποστηρίζει πως η κατάργηση των οφειλών εφαρμόστηκε μόνο στα γεωργικά χρέη επηρεαζόμενη από τα διατάγματα της Μεσοποταμίας.⁴⁵ Ειδικότερα, στις βασιλικές επιγραφές της Μεσοποταμίας, συναντάται ένα σύνολο θεμάτων, που ομοιάζουν με τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. Οι βασιλείς της Εγγύς Ανατολής, από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ. και μετά, λαμβάνουν μέτρα για την αντιμετώπιση των καταστροφικών συνεπειών των χρεών. Η αποκατάσταση της δικαιοσύνης, πραγματοποιείται με την έκδοση διατάγματος, που όριζε τα εξής: Απάλλασσε τον πληθυσμό από όλα τα εκκρεμή χρέη που δεν σχετίζονταν με το εμπόριο, ελευθέρωνε αυτούς που είχαν υποδουλωθεί λόγω χρεών και επέστρεφε τις εκτάσεις που είχαν πωληθεί ως πληρωμή χρέους στους αρχικούς ιδιοκτήτες. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές εμφανίζονται με τον όρο «andurārum» που σημαίνει αποκατάσταση.

Ο Πλούταρχος⁴⁶ αναφέρει ένα περιστατικό συκοφάντησης του νομοθέτη και των φίλων του προκειμένου να καρπωθούν τα οφέλη της σεισάχθειας λίγο πριν αυτή εφαρμοστεί. Αν, λοιπόν, η σεισάχθεια αφορούσε την μερική κατάργηση των χρεών και όχι την εξ ολοκλήρου, τότε η κατηγορία ήταν αβάσιμη δεδομένου ότι δεν υπήρχε λόγος να χρεωθεί κανείς ένα δάνειο, ανεξάρτητα από το μέγεθος του. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα ποιήματα του νομοθέτη που πραγματεύονται απαλλαγή χρεών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κατάργηση είναι ένα επικρατές σενάριο. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η περίπτωση να υπήρξε και μερική και ολική κατάργηση αναλόγως.

Η διχογνωμία των αρχαίων πηγών σχετικά με τον βαθμό της κοινωνικής μέριμνας που λήφθηκε τον 6^ο αιώνα, δεν αφαιρεί τίποτα από τη σπουδαιότητα της. Είτε πρόκειται για «κούρεμα» του χρέους, είτε για διαγραφή, είναι έκδηλο πως πρόκειται για μια ρύθμιση ασύλληπτα αλτρουιστική για την χρονική εκείνη στιγμή/περίοδο. Το κράτος, αποφασίζει να τοποθετήσει το καλό των πολιτών, και δη των ασθενέστερων, πάνω από το ατομικό συμφέρον αφηφώντας ένα ενδεχόμενο οικονομικό πλήγμα. Το τελευταίο, όπως φανερώνεται παρακάτω, δεν συνέβη αλλά η κοινωνική πραγματικότητα που θα ακολουθούσε μπορούσε, δυνητικά, να χαρακτηριστεί ρευστή και να μην έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Είναι χαρακτηριστικό, πως δεν υπάρχουν

---

⁴⁴ Αριστ., Αθ. Πολ., 6.1. «καὶ νόμους ἔθηκε καὶ χρεῶν ἀποκοπὰς ἐποίησε, καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν δημοσίων, ἃς σεισάχθειαν καλοῦσιν, ὡς ἀποσεισάμενοι τὸ βάρος.»

⁴⁵ Για περισσότερα βλ. Blok 2017, σελ. 607-643.

⁴⁶ Πλουτ. Σολ., 15.

πολλά παρόμοια παραδείγματα στον αρχαίο Ελλαδικό χώρο και πως το πρώτο, πιστώνεται στην Αθήνα του Σόλωνα.⁴⁷ Συνεπώς, η μέριμνα του κράτους για την αποφυγή της φτωχοποίησης μεγάλης μερίδας των πολιτών είναι αξιοσημείωτη και διόλου ευκαταφρόνητη.⁴⁸

Ποια ήταν ακριβώς η κατάσταση της κοινωνίας που κατέστησε αναγκαία την παρέμβαση του κράτους; Η λέξη κρίση αντιπροσωπεύει τη συγκυρία. Οι γεωργοί βρίσκονταν σε κατάσταση εξαθλίωσης και πείνας με πολλούς εξ αυτών να έχουν περιέλθει σε καθεστώς δουλείας. Άλλοι είχαν φύγει από την Αττική και άλλοι είχαν δραπετεύσει για να αποφύγουν την υποδούλωση. Τόσο άσχημα ήταν τα πράγματα για την γεωργική τάξη στην Αθήνα, που ακόμα και οι ορεινές περιοχές αντιμετώπιζαν μια πρωτόγνωρη πενία. Αρκετοί αναγκάζονταν να πουλήσουν τα τέκνα τους για να εξοφλήσουν τα δάνεια που είχαν πάρει,⁴⁹ ενώ αυτά τα ποσά που είχαν χρεωθεί, είχαν τοκογλυφικούς όρους. Ακόμα και η μεσαία τάξη, είχε απωλέσει την δυναμική της και κινδύνευε με αφανισμό.

Πως επιτεύχθηκε επί του πρακτέου η σεισάχθεια; Η μερική κατάργηση των χρεών συνδέεται με την νομισματική μεταρρύθμιση. Επαναπροσδιόρισε την αξία της μνας, η οποία ήταν 73 δραχμές, σε 100 δραχμές, με αποτέλεσμα να ωφελούνταν μεν οι χρεώστες που είχαν να καταβάλουν μεγάλες ποσότητες, χωρίς όμως να εισπράττουν λιγότερα οι δανειοδότες. Αυτό, ανακούφιζε τους πρώτους χωρίς να επηρεάζει τους δεύτερους δεδομένου ότι δεν θα ζημιώνονταν, ώστε να γίνει αισθητή από μέρους τους η διαφορά.⁵⁰ Η νομισματική μεταρρύθμιση δεν λησμονείται στην Αθηναίων πολιτεία και στους Βίους, παρατίθενται τα αποσπάσματα.

«[...] σόφισμα τὴν τῶν χρεῶν ἀποκοπὴν σεισάχθειαν ὀνομάσαντος. τοῦτο γὰρ ἐποίησατο πρῶτον πολίτευμα, γράψας τὰ μὲν ὑπάρχοντα τῶν: χρεῶν ἀνεῖσθαι, πρὸς δὲ τὸ λοιπὸν ἐπὶ τοῖς σώμασι μηδένα δανείζειν. καίτοι τινὲς ἔγραψαν, ὧν ἔστιν Ἄνδροτίων, οὐκ ἀποκοπὴ χρεῶν, ἀλλὰ τόκων μετριότητι κουφισθέντας ἀγαπῆσαι τοὺς πένητας, καὶ

---

⁴⁷ Ένας παραλληλισμός θα μπορούσε να γίνει με τους Λικίνιους-Σέξτιους νόμους της Ρώμης το 367 π.Χ. που συμπεριελάμβαναν ρύθμιση των χρεών, βλ. Hignett 1967, σελ.106, ο οποίος παραπέμπει στο πρωτότυπο κείμενο του Λιβίου (vi.35, 4-6).

⁴⁸ Ο Milne (1945, σελ. 244) χαρακτηρίζει τη σεισάχθεια ως το πρώτο και σημαντικότερο βήμα για την εγκαθίδρυση μιας ολοκληρωμένης δημοκρατίας στην Αθήνα.

⁴⁹ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 39. Ο συγγραφέας σημειώνει επίσης, πως αυτό το δικαίωμα πώλησης των τέκνων καταργείται από τον Σόλωνα.

⁵⁰ Ehrenberg 1973, σελ. 51. Επίσης, ο J. Holladay (1977, σελ. 41) αναφέρει πως αν και στην Αθηναίων Πολιτεία (13.5) σημειώνεται πως οι εύποροι υπέστησαν ζημία από την κατάργηση των χρεών, είναι αβάσιμη η φτωχοποίηση τους εξαιτίας της μη καταβολής οφειλών διότι αν κάτι τέτοιο ίσχυε οι δανειοδότες θα έπρεπε να ήταν εντελώς φτωχοί.

σεισάχθειαν ὀνομάσαι τὸ φιλανθρώπευμα τοῦτο καὶ τὴν ἅμα τούτῳ γενομένην τῶν τε μέτρων ἐπαύξῃσιν καὶ τοῦ νομίσματος τιμῇ. ἑκατὸν γὰρ ἐποίησε δραχμῶν τὴν μνᾶν πρότερον ἑβδομήκοντα καὶ τριῶν οὖσαν, ὥστ' ἀριθμῶ μὲν ἴσον, δυνάμει δ' ἔλαττον ἀποδιδόντων, ὠφελεῖσθαι μὲν τοὺς ἐκτίνοντας μεγάλα, μηδὲν δὲ βλάπτεσθαι τοὺς κομιζομένους.»⁵¹

Σύμφωνα με τον Kroll, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν την αύξηση της ονομαστικής νομισματικής αξίας, από το δίδραχμο στο τετράδραχμο. Άλλοι ερευνητές, θεωρούν, ότι η μεταρρύθμιση περιλάμβανε είτε αύξηση, είτε μείωση του βάρους της δραχμής. Το Ευβοϊκό-Αττικό νόμισμα, ζύγιζε περίπου 4,3 γρ. και το πρότυπο αυτό, παρέμεινε σε ισχύ μέχρι την Ελληνιστική Περίοδο. Υπήρξε μια αλλαγή από το δίδραχμο στο τετράδραχμο, αλλά αυτή η μετάβαση έγινε μετά τον Σόλωνα, όπως και η καθιέρωση του νομίσματος στην Αθήνα. Η αλλαγή του νομίσματος προφανώς συνίστατο σε μείωση 100: 70 ή 30 τοις εκατό στο πρότυπο βάρους της δραχμής. Αν το νόμισμα ήταν σε κυκλοφορία προ Σόλωνα, ορισμένοι μελετητές θα μπορούσαν να μπου στον πειρασμό να υποστηρίζουν ότι, πριν από τον Σόλωνα, οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν αιγινητικά νομίσματα, τα οποία ήταν βαρύτερα από τα Αθηναϊκά με την ίδια αναλογία, και ότι ο Σόλων ήταν επομένως υπεύθυνος για την εγκατάσταση των ελαφρύτερων νομισμάτων της Αττικής στη θέση τους. Αυτή η υπόθεση είναι η μόνη που μπορεί εύλογα να επιτρέψει τη Σολωνική μεταρρύθμιση του νομίσματος.⁵²

«Ἐν μὲν οὖν τοῖς νόμοις ταῦτα δοκεῖ θεῖναι δημοτικά, πρὸ δὲ τῆς νομοθεσίας ποιήσας τὴν τῶν χρεῶν ἀποκοπὴν, καὶ μετὰ ταῦτα τὴν τε τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ τὴν τοῦ νομίσματος αὐξῆσιν. ἔπ' ἐκείνου γὰρ ἐγένετο καὶ τὰ μέτρα μείζω τῶν Φειδωνείων, καὶ ἡ μνᾶ, πρότερον ἔχουσα σταθμὸν ἑβδομήκοντα δραχμάς, ἀνεπληρώθη ταῖς ἑκατόν. ἦν δ' ὁ ἀρχαῖος χαρακτήρ δίδραχμον. ἐποίησε δὲ καὶ σταθμὰ πρὸς τὸ νόμισμα, τρεῖς καὶ ἐξήκοντα μνᾶς τὸ τάλαντον ἀγούσας, καὶ ἐπιδιενεμήθησαν αἱ τρεῖς μναῖ τῷ στατήρι καὶ τοῖς ἄλλοις σταθμοῖς.»⁵³

Στην αφήγηση του Πλουτάρχου και του Αριστοτέλη, επιβεβαιώνεται πως η σεισάχθεια λειτούργησε προς όφελος των φτωχών μαζών και πως αυτή συνδέθηκε με την αλλαγή που υπέστη η μνα. Οι δύο πηγές συμφωνούν ως προς τη μεταρρυθμιστική κίνηση. Ο Πλούταρχος αναφέρει και την άποψη του Ανδοτίωνος, δείχνοντας

⁵¹ Πλουτ., Σόλων, 15.3-4.

⁵² Kroll 1984, 326-327.

⁵³ Αριστ. Αθ. Πολ. 10.

αβεβαιότητα για το αν σεισάχθεια αφορούσε την ολική διαγραφή των χρεών. Αντίθετα, η μη αναφορά από τον Σταγειρίτη,⁵⁴ ο οποίος είναι πρωιμότερος από τον Βοιωτό ιστορικό, φανερώνει πως αυτή η πληροφορία προστέθηκε αργότερα, γεγονός που αποδεικνύεται και από τις χρονολογίες που έζησαν οι δύο ιστορικοί.

Η απελευθέρωση των χρεωστών και των φτωχών από τις οφειλές, κατοχυρώθηκε με την προαναφερθείσα πολιτική νομοθεσία. Ταυτόχρονα, οι ταξικές ανισότητες αντιμετωπίστηκαν με την τετραμερή διαίρεση. Μετά τη λήψη των μέτρων αυτών, ανοίγεται στην Αττική ένας ορίζοντας βιοτεχνικός και εμπορικός.⁵⁵ Ελλείψει της μέριμνας της πολιτείας, το εγχείρημα θεωρείτο ουτοπικό. Οι νέες οικονομικές δυνατότητες δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα που θα επέτρεπε εν καιρώ τη δημιουργία ενός κράτους, με καίρια εσωτερική και εξωτερική ταυτότητα. Στο πλαίσιο της σεισάχθειας, περιλαμβάνονταν μια σειρά από θεσμούς που συνέβαλαν εξίσου τα μέγιστα.

1.1. Κατάργηση δανεισμού επί σώμασι

Αν η κατάργηση των χρεών αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο του δημοκρατικού πολιτεύματος που είχε ξεκινήσει να οικοδομείται, τότε η απαγόρευση του δανεισμού επί σώμασι συγκρότησε τα θεμέλια. Στο πλαίσιο της σεισάχθειας, συμπεριλήφθηκε και η απαγόρευση ενεχυρίασης του σώματος του οφειλέτη σε περίπτωση που δεν κατάφερνε να εξοφλήσει τα χρέη του. Εξυπακούεται, πως ούτε άλλο μέλος της οικογένειας του μπορούσε να ενεχυριαστεί. Αυτό επί της ουσίας σήμαινε, απαγόρευση της δουλείας λόγω χρεών. Πρέπει να σημειωθεί, πως όσο ριζοσπαστικό και αν ακούγεται το μέτρο, δεν πρόκειται για απαγόρευση της δουλείας,⁵⁶ αλλά για κατάργηση μιας αιτίας που οδηγούσε σε αυτήν. Εξάλλου, ο πυρήνας της σεισάχθειας ήταν η αποφυγή όλων των επαχθών συνεπειών που προκύπταν από ανεξόφλητα δάνεια.⁵⁷

Τα άμεσα αποτελέσματα της μεταρρύθμισης, ήταν η απελευθέρωση των δουλοπάροικων και όσων είχαν γίνει δούλοι των Αθηναίων πολιτών λόγω οφειλών.

---

⁵⁴ Ο Αριστοτέλης (Αθ. Πολ. 11.2) μάλιστα υποστηρίζει πως πολλοί ευγενείς έγιναν εχθροί του Σόλωνα εξαιτίας της κατάργησης των χρεών. Αριστ., Αθ.Πολ., 11.2.

⁵⁵ Λαούρδας 1946, σελ. 51.

⁵⁶ Αυτή δεν θα εκλείπει ποτέ στην αρχαιότητα.

⁵⁷ Διογ. Λ., 1, 45. «Σόλων Έξηκεστίδου Σαλαμίνιος πρῶτον μὲν τὴν σεισάχθειαν εἰσηγήσατο Ἀθηναίοις· τὸ δὲ ἦν λύτρωσις σωμάτων τε καὶ κτημάτων.»

Από τότε σταμάτησαν να υπάρχουν εκτήμοροι⁵⁸ και στο εξής στην Αττική γη θα εργαζόνταν ελεύθεροι ντόπιοι και ξένοι δούλοι.⁵⁹ Η αναδρομική ισχύς του θεσμού, δημιουργεί την εντύπωση πως οι δούλοι που είχαν ήδη πωληθεί εκτός Αττικής, επέστρεψαν⁶⁰ είτε με δημοσία δαπάνη είτε με ιδιωτικά κεφάλαια.⁶¹ Σίγουρα ο εντοπισμός και η επιστροφή τους δεν ήταν εύκολο εγχείρημα⁶² όμως θα γινόταν ευκολότερο όταν οι οικονομικοί «εξόριστοι» πληροφορούνταν για τη σεισάχθεια και αναμενόμενα θα συνέβαλαν και οι ίδιοι στον επαναπατρισμό τους. Βέβαια, για την απελευθέρωση των εκτημόρων, δεν φαίνεται να υπήρξε κάποια αποζημίωση στους δανειστές.⁶³

Αν και ο Σόλων εξασφάλισε πως κανείς δεν θα έχανε πια την ελευθερία του λόγω χρεών και αποκατέστησε την αγροτική τάξη, δεν έδωσε στους απελεύθερους τα απαραίτητα μέσα για μια νέα εκκίνηση και γενικά δεν λαμβάνουμε γνώση, αν πράγματι η έγγεια ιδιοκτησία επεστράφη στους ιδιοκτήτες τους.⁶⁴ Εν τούτοις, εν απουσία της πρόνοιας της πολιτείας, αυτού του είδους η εκμετάλλευση των απόρων θα είχε γίνει επάγγελμα στην Αττική. Δεν ήταν λίγοι, εκείνοι που δάνειζαν σκοπίμως στους φτωχότερους με σκοπό να μετατρέψουν τους ίδιους και τα τέκνα τους σε δούλους. Σε αυτά τα δάνεια, μάλιστα, κυριαρχούσαν δυσχερείς όροι για τους δανειζόμενους και τοκογλυφία προς όφελος των δανειστών. Το προσωπικό όφελος επιτυγχανόταν με άμεσο δόλο, ο οποίος μάλιστα, αγνοούσε ακόμα και τους άγραφους κανόνες των Αθηναίων για την ιερή γη της Αττικής.⁶⁵ Καμία νομική προστασία δεν υπήρχε πριν τον 6^ο αι. για αυτούς τους ανθρώπους.

---

⁵⁸ Οι εκτήμοροι, ήταν οι οφειλέτες προς τους γαιοκτήμονες που είχαν την υποχρέωση να καταβάλουν το 1/6 της παραγωγής τους.

⁵⁹ French 1964, σελ. 17. Ο συγγραφέας προσθέτει επίσης ότι αν και δεν αναφέρεται στις πηγές, υπάρχει η άποψη πως η αποκατάσταση των αγροτών συμπεριελάμβανε την επιστροφή σε αυτούς των απολεσθέντων αγροτικών ιδιοκτησιών τους.

⁶⁰ Freeman 1976, σελ. 86. Σε αυτούς δόθηκε ουσιαστικά ένα είδος αμνηστίας, όμοιο με αυτό των εξόριστων.

⁶¹ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 49-50.

⁶² Προκύπτουν διάφορα ερωτήματα τα οποία παραθέτει εύστοχα ο Ehrenberg (1976, σελ. 52) όπως αν γνώριζε ο προηγούμενος κύριος του, που βρίσκονταν τώρα ο δούλος, αν ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει τα έξοδα απελευθέρωσης του ή αν χρησιμοποιήθηκε δημόσιο χρήμα. Το τελευταίο ενδεχόμενο, αν έβρισκε αντίκρισμα, θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον, διότι δημιουργεί ακόμα ένα εύλογο ερώτημα: από που ακριβώς αντλήθηκαν αυτοί οι πόροι.

⁶³ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 49. Η έλλειψη αποζημίωσης στους δανειστές, φανερώνει πως αυτοί ήταν υπεύθυνοι για τη δημιουργία του μέτρου, διότι οι πλεονεκτική στάση τους δημιούργησε διαχωριστικές τάσεις στην κοινωνία.

⁶⁴ Ehrenberg 1973, σελ. 52. Επίσης βλ. και σελ. 25 στο ανά χείρας κείμενο, σχετικά με τους εκτήμορους, για τους οποίους δεν διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες.

⁶⁵ Αρκουδόγιαννης 1957, σελ. 50. Στην Αθήνα, η ατομική ιδιοκτησία ήταν σεβαστή γιατί ήταν συνδεδεμένη με θρησκευτικές δοξασίες. Στους αγρούς βρίσκονταν οι τάφοι των προγόνων, εκεί γίνονταν

«ἐγὼ δὲ τῶν μὲν οὖνεκα ζυνήγαγον
δῆμον, τί τούτων πρὶν τυχεῖν ἐπαυσάμην;
συμμαρτυροίη ταῦτ' ἂν ἐν δίκη Χρόνου
μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων
ἄριστα, Γῆ μέλαινα, τῆς ἐγὼ ποτε
ὄρους ἀνεῖλον πολλαχῆ πεπηγότας,
πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρη.
πολλοὺς δ' Ἀθήνας πατρίδ' ἐς θεόκτιτον
ἀνήγαγον πραθέντας, ἄλλον ἐκδίκως,
ἄλλον δικαίως, τοὺς δ' ἀναγκαίης ὑπὸ
χρειοῦς φυγόντας, γλῶσσαν οὐκέτ' Ἀττικὴν
ιέντας, ὡς δὴ πολλαχῆ πλανωμένους·
τοὺς δ' ἐνθάδ' αὐτοῦ δουλίην ἀεικέα
ἔχοντας, ἦθη δεσποτέων τρομεομένους,
ἐλευθέρους ἔθηκα. ταῦτα μὲν κράτει
ὄμοῦ βίην τε καὶ δίκην ζυναρμόσας
ἔρεζα, καὶ διήλθον ὡς ὑπεσχόμην·
θεσμοὺς δ' ὁμοίως τῶ κακῶ τε κάγαθῶ
εὐθεῖαν εἰς ἕκαστον ἀρμόσας δίκην
ἔγραψα. κέντρον δ' ἄλλος ὡς ἐγὼ λαβὼν,
κακοφραδῆς τε καὶ φιλοκτῆμων ἀνὴρ,
οὐκ ἂν κατέσχε δῆμον· εἰ γὰρ ἠθέλον
ἅ τοῖς ἐναντίοισιν ἦνδανεν τότε,
αὗτις δ' ἅ τοῖσιν οὔτεροι φρασαίατο,
πολλῶν ἂν ἀνδρῶν ἦδ' ἐχηρώθη πόλις.
τῶν οὖνεκ' ἄλκην πάντοθεν ποιέομενος
ὡς ἐν κυσὶν πολλῆσιν ἐστράφην λύκος.»⁶⁶

Στους στίχους της ελεγείας που παρατέθηκαν, ο Σόλων περιγράφει εναργῶς πως εφάρμοσε το επανορθωτικό του ἔργο. Αναφέρει χαρακτηριστικά, ὅτι ἐλευθέρωσε την υποδουλωμένη γη και εκείνους που εἶχαν πωληθεῖ εκτός Ἀττικής και πως πολλοί

προσφορές και η γη θεωρεῖτο προσωπική και ιερή. Αυτός ἦταν και ἕνας ἀπὸ τους λόγους που οι ξένοι δεν εἶχαν ἀκίνητα στην Ἀττική: δεν πίστευαν στους ἰδίους θεοὺς.

⁶⁶ Σόλ., Ελεγείες, 36.

εξόριστοι είχαν ξεχάσει την Αττική λαλιά. Επίσης υποστηρίζει πως όλες οι πράξεις του καθορίστηκαν με γνώμονα το δίκαιο.

Η δουλεία λόγω χρεών καταργήθηκε. Ένα ακόμα ερώτημα που παραμένει είναι, αν ο νομοθέτης απαγόρευσε επίσης την δέσμευση ενός οφειλέτη για παροχή προσωπικών υπηρεσιών για τον ίδιο ή κάποιον τρίτο ως εγγύηση για ένα χρέος. Σε αντίθεση με τον δανεισμό επί σώμασι, το «χρέος για δουλεία»⁶⁷ δεν είναι μια μόνιμη κατάσταση αλλά ο οφειλέτης παραμένει υπό τον έλεγχο του πιστωτή μόνο μέχρι να εξοφληθεί το χρέος του.⁶⁸ Η αναφορά στις αρχαίες πηγές αποκλειστικά στην απαγόρευση της σωματικής ενεχυρίασης και όχι στη δουλεία γενικότερα, ή στην υποχρέωση για δουλεία που αναφέρθηκε παραπάνω, φανερώνει το εξής: Ότι είναι αυξημένες οι πιθανότητες, ο νόμος να αφορούσε αποκλειστικά την κατάργηση της δουλείας λόγω οφειλών. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός, ότι αυτή η κατάσταση εξακολούθησε να υπάρχει στην Αττική μετά τα Σολώνεια μέτρα.⁶⁹ Για να γίνει ευκολότερα αντιληπτή η νοοτροπία αυτή, μπορεί να ληφθεί ως παράδειγμα οι ρυθμίσεις των δικαιωμάτων στα καθεστώτα ιδιοκτησίας. Οι Ρωμαίοι ομαδοποίησαν τα δικαιώματα που ασκούνται σε μια ιδιοκτησία σε τρεις βασικούς τίτλους: το δικαίωμα στη χρήση (*ius utendi*), το δικαίωμα απόλαυσης των φρούτων (*ius fruendi*) και το δικαίωμα «εξάντλησης» (*ius abutendi*), δηλαδή, το δικαίωμα κατανάλωσης ή αποξένωσης.⁷⁰ Οι Γαμόροι, αποτελούν επίσης ένα αντίστοιχο παράδειγμα καθώς ήταν ιδιοκτήτες γης, αλλά την γη τους καλλιεργούσαν οι Κιλύριοι που ήταν οι δούλοι τους.⁷¹ Γενικότερα, τα αμοιβαία οικονομικά συμφέροντα, ενίσχυαν αυτές τις ανταλλακτικές σχέσεις. Παράδειγμα του καταμερισμού των εργασιών, μπορεί να αποτελέσει η εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων στην περιοχή της Σικελίας. Ήταν σύνηθες, οι Έλληνες να καταπιάνονται με μια συγκεκριμένη εργασία (π.χ. δημιουργία χειροτεχνημάτων) ενώ οι ντόπιοι με άλλες δραστηριότητες. Η συνεργασία μεταξύ τους, ήταν απαραίτητη προκειμένου να έχουν και οι δύο πλευρές το ανώτερο δυνατόν κέρδος.⁷²

---

⁶⁷ Αναφέρεται έτσι για να διαχωριστεί από τον δανεισμό επί σώμασι. Η ορολογία στη διεθνή βιβλιογραφία για αυτήν την κατάσταση περιγράφεται ως Debt-bondage.

⁶⁸ Harris 2002, σελ. 419.

⁶⁹ Για περισσότερες λεπτομέρειες και παραδείγματα που στηρίζουν αυτή τη θέση βλ. Harris 2002, *passim*.

⁷⁰ Harris 2002, σελ. 416.

⁷¹ Μοράκης 2019, σελ. 180-213.

⁷² Manfredi 1996, σελ. 94.

2. Γεωργικά προϊόντα

Σε μια κοινωνία κατ' εξοχήν αγροτική, χρειάστηκε να παρθούν μεταξύ άλλων, επανορθωτικά μέτρα που αφορούσαν τη διαχείριση των γεωργικών προϊόντων εντός και εκτός του Αττικού λεκανοπεδίου. Ειδικότερα, ο Πλούταρχος περιγράφει την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η πόλη, αναφέροντας πως γέμιζε από ανθρώπους που συνέρρεαν αδιάκοπα από όλα τα μέρη του κόσμου επειδή εκεί υπήρχε ασφάλεια. Δεδομένου ότι η μεγαλύτερη έκταση της Αθήνας ήταν λοιπόν, άγονη και ξηρή και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι έμποροι μέσω θαλάσσης συνήθως δεν εισήγαγαν αγαθά για αυτούς που δεν είχαν να προσφέρουν ανταλλάγματα, χρειάστηκε να ρυθμιστούν θεσμικά οι εισαγωγές και οι εξαγωγές.

Για να καλυφθεί η διατροφή όλων των κατοίκων, ο νομοθέτης επέτρεψε από το σύνολο των γεωργικών προϊόντων, να πωλείται στους ξένους μόνο το λάδι και τα κεραμικά απαγορεύοντας την εξαγωγή οποιουδήποτε άλλου αγαθού.⁷³ Ορισε μάλιστα οι παραβάτες να πληρώνουν 100 δραχμές έκαστος στο δημόσιο. Ο λόγος που συνέβη αυτό, είναι επειδή το λάδι δεν είχε έλλειψη στην Αττική σε αντίθεση, για παράδειγμα, με το καλαμπόκι, το οποίο καλλιεργούσαν οι γαιοκτήμονες.⁷⁴ Για την ακρίβεια, εκείνη την περίοδο, το λάδι ήταν ένα σχετικά πολυτελές προϊόν, επιθυμητό που μερικές φορές ήταν προσιτό σε πολλούς, χωρίς αυτό να σημαίνει, πως ήταν αναγκαστικά ένα βασικό στοιχείο που θεωρείτο δεδομένο στην καθημερινή χρήση. Την ίδια στιγμή, οι ελιές ήταν φθηνότερες, ευκολότερες στην επεξεργασία και μάλλον απαραίτητο αγαθό για όλους.⁷⁵ Η χρήση της ελιάς και του λαδιού, δεν περιοριζόταν στην κατανάλωση τους ως διατροφικά αγαθά. Αξιοποιείτο εξίσου, στον φωτισμό επειδή ο οπός του καρπού της, το έλαιο, ήταν ένα πολύτιμο προϊόν με το οποίο παρασκεύαζαν μύρο και άναβαν οι λύχνοι.⁷⁶ Εξίσου εύχρηστο ήταν στον καθαρισμό και καλλωπισμό των δύο φύλων, στον αθλητισμό και στα (λατρευτικά) δρώμενα. Η σπουδαία σημασία του, αντικατοπτριζόταν στο γεγονός ότι ο νικητής των Παναθηναίων, λάμβανε ως έπαθλο 140 αμφορείς, δηλαδή 5.5 τόνους λάδι.⁷⁷ Η άποψη του Braudel ότι η ζωή της

---

⁷³ Ο Αρκουδόγιαννης (1957, σελ. 52) σημειώνει πως η Αθήνα δεν ήταν ακόμη βιομηχανικό κέντρο και επομένως ήταν αδύνατον να εξαγει μεγάλες ποσότητες αγαθών (όπως για παράδειγμα, μεγάλες ποσότητες λαδιού).

⁷⁴ Ehrenberg 1976, σελ. 58.

⁷⁵ Foxhall 2007, σελ. 17-18. Η συγγραφέας προσθέτει ωστόσο ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά στοιχεία για τη μεγάλης κλίμακας παραγωγή ελαιόλαδου τον 7^ο και 6^ο αιώνα.

⁷⁶ Κακαβάς 2019, σελ. 34.

⁷⁷ Πικούλας 2006, σελ. 6.

Μεσογείου ισορροπεί στο τρίπτυχο ελιά, αμπέλι και σιτάρι,⁷⁸ έρχεται σε απόλυτη συμφωνία την γεωργική κοινωνία της αρχαίας Αθήνας. Οι Αθηναίοι επέλεξαν να τιμήσουν την ελιά, αποτυπώνοντας συμβολικά ένα καρποφόρο δέντρο ή ένα κλαδί ελιάς στη νομισματοκοπία τους. Με αυτόν τον τρόπο, η εκδίδουσα αρχή, τονίζει την έντονη σημασία του αγαθού, προβάλλοντας το ως εξαγωγίμο προϊόν της πόλης. Από την αρχαϊκή εποχή μέχρι την ρωμαϊοκρατία, οι αργυρές και χάλκες εκδόσεις φέρουν το σύμβολο της ελιάς σε συνδυασμό με την γνώριμη γλαύκα.⁷⁹

Η απαγόρευση των εξαγωγών σε συνδυασμό με την νομιμοποίηση εισαγωγής κριθαριού και σιταριού θα παρείχαν τις επιθυμητές ποσότητες για τη σίτιση όλων. Ωφελημένοι από τη ρύθμιση για τα αγαθά, θα ήταν όλοι οι πολίτες γιατί θα καλύπτονταν οι ανάγκες του συνόλου, ενώ ταυτόχρονα ενισχύθηκε η ανάπτυξη των τεχνών με σκοπό τον βιοπορισμό του καθενός. Εξ αφορμής αυτής της νομοθεσίας, ο Πλούταρχος [Πλουτ., Σόλ., 24.1.] αναφέρει, ότι κυριαρχεί η πεποίθηση πως επειδή η εξαγωγή των σύκων ήταν απαγορευμένη, αυτός που φανέρωνε τους παραβάτες ονομαζόταν «συκοφάντης». Ένα ακόμη μέτρο που λήφθηκε είναι η θέσπιση αμοιβής για όποιον σκότωνε λύκο δεδομένου ότι το έδαφος της Αττικής ήταν καταλληλότερο για βοσκή.⁸⁰

*«ὄρων δὲ τὸ μὲν ἄστν πιμπλάμενον ἀνθρώπων ἀεὶ συρρέοντων πανταχόθεν ἐπ' ἀδείας εἰς τὴν Ἀττικὴν, τὰ δὲ πλεῖστα τῆς χώρας ἀγεννῆ καὶ φαῦλα, τοὺς δὲ χρωμένους τῇ θαλάττῃ μηδὲν εἰσάγειν εἰσάγειν τοῖς μηδὲν ἔχουσιν ἀντιδοῦναι, πρὸς τὰς τέχνας ἔστρεψε τοὺς πολίτας, καὶ νόμον ἔγραψεν νιῶ τρέφειν τὸν πατέρα μὴ διδασκόμενον τέχνην ἐπάναγκες μὴ εἶναι [...]».*⁸¹

Στο χωρίο που παρατέθηκε, επιβεβαιώνεται πως ο νομοθέτης έστρεψε τους πολίτες προς τις τέχνες. Επίσης, ακολουθεί και το απόσπασμα που αναφέρει την απαγόρευση εξαγωγής του λαδιού.

---

⁷⁸ Braudel 1990, σελ. 37.

⁷⁹ Κακαβάς 2019, σελ. 34. Ο μύθος της διεκδίκησης της πατρωνίας της Αθήνας από την Αθηνά και τον Ποσειδώνα, εικονίζεται σε χάλκινο ελληνορωμαϊκό νόμισμα που κόπηκε στην Αθηνά και χρονολογείται περίπου το 135-137 μ.Χ. Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται η ενδεδυμένη προτομή του Αδριανού με σκήπτρο στον αυχένα, προς τα δεξιά. Στην οπίσθια όψη, αποδίδονται δύο θεότητες, ο Ποσειδώνας και η Αθηνά. Ο Ποσειδώνας ακουμπά το αριστερό πόδι του σε βράχο και κρατά τρίαινα με το δεξί του χέρι. Το αριστερό προτεταμένο του χέρι στηρίζεται στο αριστερό του γόνατο. Πίσω του πάνω σε βράχο εικονίζεται ένα δελφίни. Δεξιά, παριστάνεται η Αθηνά όρθια, ακουμπώντας το αριστερό της χέρι στον γοφό της και το δεξί σε δέντρο ελιάς, πάνω στο οποίο ακουμπά το δόρυ της. Η ασπίδα διακρίνεται όρθια πίσω της, ενώ στη βάση του δέντρου ένα φίδι, που συστρέφεται προς τα πάνω και εμφανίζεται ανάμεσα στην Αθηνά και την ασπίδα της. Για περισσότερα βλ. Heritage Auctions, Inc. Auction 3004, 13.01.2009, lot 20075, <http://coins.ha.com/>.

⁸⁰ Πλουτ., Σόλ., 23.4.

⁸¹ Πλουτ., Σόλ., 22.1.

*«τῶν δὲ γινομένων διάθεσιν πρὸς ξένους ἐλαίου μόνον ἔδωκεν, ἄλλα δ' ἐξάγειν ἐκόλυσε: καὶ κατὰ τῶν ἐξαγόντων ἄρας τὸν ἄρχοντα ποιῆσθαι προσέταξεν, ἢ ἐκτίνειν αὐτὸν ἑκατὸν δραχμὰς εἰς τὸ δημόσιον καὶ πρῶτος ἄζων ἐστὶν ὁ τοῦτον περιέχων τὸν νόμον. οὐκ ἂν οὖν τις ἠγήσαιο παντελῶς ἀπιθάνους τοὺς λέγοντας ὅτι καὶ σύκων ἐξαγωγή τὸ παλαιὸν ἀπείρητο, καὶ τὸ φαίνειν ἐνδεικνύμενον τοὺς ἐξάγοντας κληθῆναι συκοφαντεῖν [...]».*⁸²

Ο προνοητικός και προνοιακός χαρακτήρας που βρισκόταν πίσω από τον νόμο για τα γεωργικά προϊόντα είχε επιπρόσθετες προεκτάσεις. Ο βασικός και κυριότερος, ὅπως έχει ήδη ειπωθεί παραπάνω, ήταν η κάλυψη των διατροφικών αναγκών και εκτός από αυτό, η αποφυγή επανεμφάνισης μιας κρίσης, σαν αυτήν που έκανε απαραίτητη την νομοθεσία του Σόλωνα. Ο πληθυσμός είχε ήδη ταλαιπωρηθεί εξαντλητικά και στόχος δεν ήταν μόνο η παροδική ανακούφιση του. Το ζήτημα ήταν να στραφεί το ενδιαφέρον των ακτημόνων Αθηναίων αλλά και των νέων γενεών στη βιοτεχνία, ώστε να σταματήσει η εξάρτηση τους από την υπερκορεσμένη αγροτική οικονομία, να ελαττωθεί το ποσοστό αυτών που βιοπορίζονταν από τους μικρούς κλήρους γης, ώστε να μην βρεθούν στη μειονεκτική θέση δανεισμού από πλούσιους γαιοκτήμονες.⁸³ Αυτή η θέση τεκμηριώνεται, από χωρίο του Πλουτάρχου, όπου παραθέτει ότι έστρεψε τους πολίτες στις τέχνες και νομοθέτησε κανείς γιος να μην αναγκάζεται να τρέφει τον πατέρα του αν δεν του είχε διδάξει κάποια τέχνη *«πρὸς τὰς τέχνας ἔτρεψε τοὺς πολίτας, καὶ νόμον ἔγραψεν, νῆδ' τρέφειν πατέρα μὴ διδασκόμενον τέχνην ἐπάναγκες μὴ εἶναι.[...]»*.⁸⁴ Μέχρι εκείνη την αναδιάρθρωση, οι τεχνίτες ήταν κοινωνικά και πολιτικά απαξιωμένοι, γιατί οι Αθηναίοι πίστευαν πως όλες οι χειρωνακτικές εργασίες, με εξαίρεση την γεωργία, είναι ευτελείς και αναξιοπρεπείς.⁸⁵

Συνεπώς, μπορεί να διατυπωθεί χωρίς περιστροφές, πως αυτή η κοινωνικοοικονομική άνοδος και οι νέες συνθήκες και μέθοδοι πλουτισμού, συντέλεσαν σημαντικότερα και καθοριστικά στη θεμελίωση της εμπορικής δύναμης που κατέστη μετέπειτα η Αθήνα. Η διάθεση για αυτήν την αλλαγή, αποτυπώνεται και στην τροποποίηση των συστημάτων βάρους και μέτρων, δημιουργώντας αναλογία με τα συστήματα άλλων μεγάλων εμπορικών πόλεων.⁸⁶ Πράγματι, το εξωτερικό εμπόριο στην Αττική αναπτύχθηκε με γοργούς ρυθμούς και εξίσου ταχέως οι Αθηναίοι έμποροι

⁸² Πλουτ., Σόλ., 24.1.

⁸³ Σακελλαρίου 2000, σελ. 92-93.

⁸⁴ Πλουτ. Σολ., 22.1.

⁸⁵ Λαούρδας 1946, σελ. 49-51.

⁸⁶ Λαούρδας 1946, σελ. 50. Όπως αυτό της Κορίνθου, της Εύβοιας και των Σικελικών αποικιών.

συνειδητοποιήσαν πως η Αθηναϊκή γλαύκα έχει μεγάλη αγοραστική αξία.⁸⁷ Ο Kroll ερευνώντας αυτήν την νομισματική μεταρρύθμιση, κάνει λόγο για μείωση 30% του βάρους του νομίσματος. Ωστόσο, πρόκειται για ρύθμιση της αξίας του βάρους και όχι του νομίσματος.⁸⁸ Το Αττικό τετράδραχμο εξυπηρετήσε περισσότερο από τα υπόλοιπα νομίσματα τις συναλλαγές στις αγορές της Ανατολής, οι οποίες φαίνεται πως έδειχναν μεγαλύτερη προτίμηση σε μεγαλύτερη ποσότητα μετάλλου.⁸⁹ Η διαπίστωση που κάνει ο Ξενοφώντας στους Πόρους [3.2] ότι, όπου και να πωληθεί το Αθηναϊκό νόμισμα, εισπράττει περισσότερα από την αρχική του αξία αντικατοπτρίζει τη σημαντικότητα του, όχι μόνο εντός των τειχών αλλά και εκτός των τειχών. Πράγματι, η αττική δραχμή είχε μεγάλη αγοραστική αξία, καθώς το νόμισμα αντιστοιχούσε σε ένα μικρό ποσοστό συναλλαγών. Η περιεκτικότητα της δραχμής σε άργυρο ήταν μικρή και η καθαρότητα του μετάλλου την έκαναν περιζήτητη στην «διεθνή» αγορά. Γενικότερα το νόμισμα, μέσω του εμπορίου, αποτελούσε ένα κοινό σημείο που συνέδεε τις πόλεις μεταξύ τους.⁹⁰

γ) Δημόσιος βίος και δικαιοσύνη

1. Πολιτικά δικαιώματα και ατιμία

«παρέχει δ' άπορίαν και ό τῶν δημοποιητῶν νόμος, ὅτι γενέσθαι πολίταις οὐ δίδωσι πλὴν τοῖς φεύγουσιν ἀειφυγία τὴν ἑαυτῶν ἢ πανεστίοις Ἀθήναζε μετοικιζομένοις ἐπὶ τέχνη. τοῦτο δὲ ποιῆσαι φασιν αὐτὸν οὐχ οὕτως ἀπελαύνοντα τοὺς ἄλλους ὡς κατακαλούμενον Ἀθήναζε τούτους ἐπὶ βεβαίῳ τῷ μεθέξειν τῆς πολιτείας, καὶ ἅμα πιστοὺς νομίζοντα τοὺς μὲν ἀποβεβληκότας τὴν ἑαυτῶν διὰ τὴν ἀνάγκην, τοὺς δ' ἀπολελοιπότας διὰ τὴν γνώμην.»⁹¹

Η νομοθεσία για τις πολιτογραφήσεις φαίνεται παράδοξη στον Πλούταρχο. Σημειώνει, πως είναι απορίας άξιο, καθώς δεν επιτρέπει να γίνονται πολίτες άλλοι,

⁸⁷ Kroll 1993, σελ. 6. Η δημοτικότητα του Αθηναϊκού νομίσματος στην Ανατολική Μεσόγειο, φαίνεται στην αντιγραφή του μοτίβου της γλαύκας από πολλές πόλεις.

⁸⁸ Kroll 1984, σελ. 332. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η αλλαγή του νομίσματος συνίστατο σε μείωση 100: 70 ή 30 τοις εκατό στο πρότυπο βάρους της δραχμής.

⁸⁹ Milne 1930, σελ. 185. Και ενώ τα παλιά Αθηναϊκά δίδραχμα δεν ήταν πιο δημοφιλή στο Λεβάντο από τα νομίσματα πολλών άλλων τόπων, τα νέα τετράδραχμα πήραν σύντομα το προβάδισμα, και ειδικότερα «έριξαν» τον αιγυπτιακό στατήρα από τη θέση της υπεροχής, την οποία διατηρούσε επί μακρόν.

⁹⁰ Vlassopoulos 2007, σελ. 224.

⁹¹ Πλουτ., Σολ., 24.2.

εκτός από αυτούς που καταδικάστηκαν σε μόνιμη εξορία από την πατρίδα τους ή μετοικίζουν στην Αθήνα με την οικογένεια τους για να εξασκήσουν κάποια τέχνη. Στη συνέχεια, συμπληρώνει και την αιτία για αυτήν την απόφαση, λέγοντας ότι θεωρείται πως (ο Σόλων) το έκανε επειδή ήταν βέβαιος για τη συμμετοχή αυτών των ανθρώπων στα θέματα της πολιτείας και ταυτόχρονα επειδή τους θεωρούσε το ίδιο αξιόπιστους - και αυτούς που αναγκάστηκαν να αφήσουν την πατρίδα τους και αυτούς που επέλεξαν να την εγκαταλείψουν.

Παρ' όλα αυτά, σε αυτόν τον κανόνα, δημιουργήθηκαν και εξαιρέσεις καθώς, πάλι ο Πλούταρχος αναφέρει στο έργο του, πως ο δέκατος τρίτος άξονας του Σόλωνα είχε γραμμένο τον όγδοο νόμο, που πρόσταζε όσους στερήθηκαν τα πολιτικά τους δικαιώματα πριν γίνει άρχοντας ο Σόλωνας, να τα ανακτήσουν όλοι εκτός από αυτούς που καταδικάστηκαν από τον Άρειο Πάγο, από τους εφέτες ή στο Πρυτανείο από τους βασιλείς για δολοφονία, για σφαγές ή για απόπειρα επιβολής τυραννίας, και ήταν σε εξορία όταν συντάχθηκε αυτός ο νόμος.

«ὁ δὲ τρισκαιδέκατος ἄξων τοῦ Σόλωνος τὸν ὀγδοὸν ἔχει τῶν νόμων οὕτως αὐτοῖς ὀνόμασι γεγραμμένον. “ἀτίμων ὅσοι ἄτιμοι ἦσαν πρὶν ἢ Σόλωνα ἄρξαι, ἐπιτίμους εἶναι πλὴν ὅσοι ἐξ Ἀρείου πάγου ἢ ὅσοι ἐκ τῶν ἐφετῶν ἢ ἐκ πρυτανείου καταδικασθέντες ὑπὸ τῶν βασιλέων ἐπὶ φόνῳ ἢ σφαγαῖσιν ἢ ἐπὶ τυραννίδι ἔφευγον ὅτε ὁ θεσμὸς ἐφάνη ὄδε.” ταῦτα δὴ πάλιν ὡς πρὸ τῆς Σόλωνος ἀρχῆς καὶ νομοθεσίας τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλήν οὕσαν ἐνδείκνυται. τίνες γὰρ ἦσαν οἱ πρὸ Σόλωνος ἐν Ἀρείῳ πάγῳ καταδικασθέντες, εἰ πρῶτος Σόλων ἔδωκε τῇ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῇ τὸ κρίνειν; εἰ μὴ νῆ Δία γέγονέ τις ἀσάφεια τοῦ γράμματος ἢ ἔκλειψις, ὥστε τοὺς ἠλωκότας ἐπ' αἰτίαις αἷς κρίνουσι νῦν οἱ Ἀρεοπαῖται καὶ ἐφέται καὶ πρυτάνεις, ὅτε ὁ θεσμὸς ἐφάνη ὄδε, μένειν ἀτίμους, τῶν ἄλλων ἐπιτίμων γενομένων. ταῦτα μὲν οὖν καὶ αὐτὸς ἐπισκόπει.»⁹²

Συνεπώς, από τα παραπάνω, κατά την άποψη μας, διαπιστώνεται πως η απονομή της ιθαγένειας μέχρι την εποχή του Σόλωνα δεν ήταν ευκόλως προσβάσιμη και αυτονόητη στην απόκτηση. Με τις εν λόγω διατάξεις, ο νομοθέτης, κάνει ένα ακόμη βήμα προς ένα δημοκρατικό όραμα. Η Αθήνα, αποτελεί την πρώτη αρχαία ελληνική πόλη που πριν ακόμα την επίσημη θέσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, προσφέρει την ιδιότητα του πολίτη σε μη Αθηναίους. Το εγχείρημα αυτό συνοδεύεται με την υιοθέτηση μιας πολιτικής βασισμένης στην αρχή της ισότητας. Η μέριμνα του κράτους για τον κάθε πολίτη ξεχωριστά, πηγάζει από την πεποίθηση πως το ατομικό

---

⁹² Πλουτ., Σολ., 19.3-19.4.

καλό συντελεί στο συλλογικό. Ταυτόχρονα, η ανθρωπιστική κοινωνία που οικοδομείται τον 6^ο αιώνα, διατηρεί τις επιφυλάξεις της και προσπαθεί να διατηρήσει τις ισορροπίες. Δεν πρέπει να λησμονείται, πως αυτή η κοινωνική αλλαγή είναι πρωτόγνωρη και οι μεταβολές προκειμένου να αφομοιωθούν, γίνονται σταδιακά.

Η πεποίθηση του Σόλωνα ότι οι ξένοι θα έπρεπε να έχουν δίκαιη αντιμετώπιση, ίση μεταχείριση και να μην παραγκωνίζονται μέσα στην κοινωνία, αν και φαίνεται ριζοσπαστική, έχει τις ρίζες της στο παρελθόν. Δια στόματος Ησιόδου, τα αγαθά του δίκαιου βίου και η επικράτηση της ειρήνης στην πόλη, μπορούν να επιτευχθούν μόνο αν οι πολίτες έχουν δίκαιη κρίση τόσο απέναντι στους ξένους, όσο και στους συμπατριώτες τους. Μάλιστα, για τον συγγραφέα του *Έργα και Ώμέραι*, [οἱ δὲ δίκας ζείνοισι καὶ ἐνδήμοισι διδοῦσιν ἰθείας καὶ μὴ τι παρεκβαίνουσι δικαίου, τοῖσι τέθλη πόλις, λαοὶ δ' ἀνθεῦσιν ἐν αὐτῇ] μια τέτοια δίκαιη πολιτεία δεν γνωρίζει ποτέ συμφορές, κακοτυχίες ή σιτοδείες. Απεναντίας, η γη χαρίζει γενναιόδωρα τα αγαθά της και η πόλη ζει μακάρια.⁹³ Αντίθετα, σ' αυτούς που επιβουλεύονται αδικίες και ανόσιες πράξεις, επέρχεται η τιμωρία, η συμφορά και η πείνα.

Η ιδιότητα του πολίτη ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης τύπου κράτους. Μπορούσαν να την κατέχουν όλοι οι ελεύθεροι ενήλικοι άνδρες⁹⁴ που κατοικούσαν στην Αττική. Αυτοί, απολάμβαναν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και μπορούσαν να αναλάβουν και αξιώματα. Η στέρηση της ιδιότητας του πολίτη και ο αποκλεισμός από τη δημόσια σφαίρα ονομαζόταν *ἀτιμία*. Κατά τον 6^ο αιώνα και στις αρχές του 5^{ου} η ατιμία προσδιορίζεται ως η κατάσταση ενός ανθρώπου, τον οποίο ο καθένας μπορούσε να σκοτώσει, να κακομεταχειριστεί ή να σφετεριστεί την περιουσία του χωρίς να υποστεί δίωξη ή ποινή. Αυτή ήταν μια θέση στην οποία μπορούσε να βρεθεί κάποιος είτε ήταν Αθηναίος είτε ξένος.⁹⁵ Ο οποιοσδήποτε που είχε υποστεί ατιμία, υφίστατο την απαγόρευση εισόδου στην αγορά και στους ναούς, ενώ ταυτόχρονα στερείτο της συμμετοχής του στην Εκκλησία και η μαρτυρία του δεν λαμβανόταν στο δικαστήριο.

Πως μπορούσε κανείς να βρεθεί σε αυτήν τη δυσχερή κατάσταση; Ένα παράδειγμα προέρχεται από τον νόμο του Σόλωνα που όριζε πως όποιος κρατά ουδέτερη στάση σε πολιτικές διαφορές θα υπόκειται σε στέρηση των πολιτικών του

⁹³ Ησιόδ., *Έργα και Ώμέραι*, 225-246. Τόσο ευτυχισμένη παρουσιάζεται η δίκαιη αυτή πολιτεία που εξαιτίας της ευδαιμονίας, οι γυναίκες κάνουν παιδιά που μοιάζουν στους γονείς τους.

⁹⁴ Παπαγιάννη et al 2015, σελ. 53. Οι συγγραφείς αναφέρουν, ότι η ιδιότητα του πολίτη αφορούσε τους άρρενες. Οι γυναίκες, όπως και οι ανήλικοι θεωρούνταν αστοί.

⁹⁵ MacDowell 1986, σελ. 117.

δικαιωμάτων.⁹⁶ Ο σκοπός, ήταν να μη μένει κανείς απαθής γιατί οφείλει να συμπάσχει για την πατρίδα του και να παίρνει το μέρος αυτού που θεωρεί δικαιότερο και καλύτερο. Υπήρχαν βέβαια, αρκετές αιτίες⁹⁷ που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ατιμία, η οποία διατηρήθηκε διαχρονικά και που εν πολλοίς, σήμαινε απαγόρευση συμμετοχής στα δημόσια πράγματα. Ο αποκλεισμός ορισμένες φορές μπορούσε να «κληρονομηθεί» και στους απογόνους. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που η ποινή ήταν παροδική ή μερική. Στην πρώτη περίπτωση, μπορεί να ληφθεί ως παράδειγμα ένας οφειλέτης του δημοσίου που έχει υποστεί ατιμία μέχρι να ξεπληρώσει τα χρέη του ενώ η δεύτερη αφορούσε έναν πολίτη που είχε στερηθεί ένα ή δύο ειδικά δικαιώματα.⁹⁸

Η διαπίστωση του Σόλωνα, πως η εύρυθμη συνοχή και λειτουργία του κοινωνικού ιστού προέρχεται από την αρμονική συμβίωση αυτόχθονων και μη, αντικατοπτρίζεται ολοφάνερα στη ρύθμιση για την καθολική συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Διαβλέπει, πως τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει η κοινότητα από την ενσωμάτωση των ξένων, δεν είναι καθόλου αμελητέα και αναγνωρίζει θεσμικά την παρουσία τους.⁹⁹

Εν τούτοις, παρά την θεσμοθέτηση της πρόσβασης ενός ατόμου στο δημόσιο βίο, Αθηναίου ή μη, η στάση της πολιτείας απέναντι σε αυτούς που θα κατάφερναν τον αποκλεισμό τους από αυτόν, ήταν ξεκάθαρη. Η ατιμία συνδεόταν στενά με πράξεις που θεωρούνταν ασεβείς προς το κοινωνικό σύνολο και η τιμωρία της ασέβειας ήταν αδιαπραγμάτευτη για την πραγματικότητα της αρχαίας Αθήνας.

2. Λαϊκή κυριαρχία

Περνώντας στο ζήτημα συγκρότησης της λαϊκής κυριαρχίας, την εποχή του Σόλωνα, το πολιτικό σώμα διαιρείτο σε 4 φυλές,¹⁰⁰ οι οποίες διατηρήθηκαν και

---

⁹⁶ Πλουτ., Σολ., 20.1.

⁹⁷ Μερικές από αυτές ήταν η έσχατη προδοσία της πόλης, προσπάθεια ανατροπής του πολιτεύματος, προσβολή των θεών ή παραβίαση πολιτικών και θρησκευτικών κανόνων.

⁹⁸ MacDowell 1986, σελ. 119. Όπως, παραδείγματος χάριν, με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα το 411 π.Χ., απαγορεύτηκε στους πολίτες που υπηρέτησαν στο ολιγαρχικό καθεστώς των τριάκοντα, να μιλούν στην Εκκλησία του δήμου ή να γίνουν μέλη της Βουλής ενώ για αυτούς που υπηρέτησαν στο ιππικό των τριάκοντα, απαγορεύτηκε να γίνουν μέλη της Βουλής.

⁹⁹ Ο Σόλων υπήρξε ο πρώτος νομοθέτης που έκανε αυτή τη διαπίστωση. Αργότερα, επί Κλεισθένη, φανερώνεται πως οι μη Αθηναίοι όχι απλώς έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στο δημόσιο βίο αλλά αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του. Οι μέτοικοι, αν και δεν αναγνωρίστηκαν από το κράτος ως πολίτες, απολάμβαναν προνόμια και προσέφεραν τα μέγιστα στην πόλη.

¹⁰⁰ Οι ονομασίες των 4 φυλών, προέρχονταν από την Ιωνία και συγκεκριμένα τους γιους του Ίωνα: Αιγικόρις, Οπλιτίς, Γελεοντίς και Αργαδίς.

διακρίθηκαν ανάλογα με το εισόδημα όπως αναφέρθηκε εκτενώς παραπάνω. Το πολιτικό αυτό σώμα, στελέχωνε και τα διοικητικά όργανα που ασκούσαν την εξουσία.¹⁰¹ Τα τελευταία, καθιερώθηκαν στο προσκήνιο από τον Αθηναίο νομοθέτη το 594 π.Χ. και αποτέλεσαν τον πυρήνα της δημοκρατικής ακμής. Πρόκειται για την Εκκλησία του δήμου, την Βουλή των Τετρακοσίων, τον Άρειο Πάγο και την Ηλιαία.¹⁰² Τα δύο τελευταία θα εξεταστούν στην επόμενη ενότητα.

Αρχής γενομένης με την Εκκλησία του Δήμου, απαρτιζόταν από όλους τους ελεύθερους πολίτες¹⁰³ της πόλης, χωρίς να απαιτούνται επιπλέον κριτήρια (καταγωγή, περιουσία). Στις αρμοδιότητες της, συμπεριλαμβάνονταν τόσο η εξαγωγή αποφάσεων για την επίλυση ζητημάτων που αφορούσαν το εσωτερικό της πόλης, όσο και η ενασχόληση με εξωτερικά θέματα, όπως παραδείγματος χάριν, η κήρυξη ενός πολέμου. Η ψηφοφορία γινόταν με ανάταση του χεριού. Παράλληλα, ήταν αρμόδια για την εκλογή των αρχόντων. Ο Πλούταρχος ισχυρίζεται, πως η Βουλή¹⁰⁴ ετοιμάζε τα θέματα που επρόκειτο να συζητηθούν στην Εκκλησία. Γενικά, το γεγονός ότι όλοι οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να συμμετάσχουν στις συνελεύσεις και ότι όλοι οι πολίτες μπορούσαν να θέσουν υποψηφιότητα για την ανάληψη αξιώματος, ήταν μεταβολές που πιστώνονται στον Αθηναίο νομοθέτη.

Η βουλή, είχε ενεργό ρόλο στα πολιτικά πράγματα, αφού σε αυτά οφείλεται και η αιτία δημιουργίας της. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο Πλούταρχος κάνει λόγο για τον ρόλο της Βουλής και υπογραμμίζει μάλιστα πως ο Σόλων δημιούργησε μια δεύτερη βουλή¹⁰⁵ επειδή έβλεπε τον λαό να γίνεται θρασύς εξαιτίας της άφεσης των χρεών. Επίσης, μια άλλη αιτία για τη δημιουργία αυτή υπήρξε ο φόβος του νομοθέτη ότι θα υπονομεύονταν τα δικαιώματα του δήμου και τα συμφέροντα των θητών, αν η Βουλή του Αρείου Πάγου διατηρούσε τη δυνατότητα να διατυπώνει τα σχέδια αποφάσεων που προορίζονταν για την Εκκλησία.¹⁰⁶ Συγκεκριμένα, από τη δεύτερη βουλή, εκλέγονταν 100 άντρες από κάθε φυλή, οι οποίοι ορίστηκαν να συνεδριάζουν για τις υποθέσεις προτού αυτές υποβληθούν στο δήμο. Στη συνέχεια, νομοθέτησε πως αυτή η

---

¹⁰¹ Οι άρχοντες εκλέγονταν με κλήρωση από κάθε φυλή. Η τελευταία, πρότεινε για το αξίωμα των 9 αρχόντων, 10 πρόσωπα από αυτά που επιλέγονταν με κλήρωση.

¹⁰² Σημειώνεται πως δεν υπάρχουν γραπτά κείμενα που να αναφέρουν ότι η Ηλιαία ιδρύθηκε από τον Σόωνα αλλά υπολογίζεται πως τοποθετείται εκείνη την εποχή.

¹⁰³ Ενώ γνωρίζουμε ότι ο Σόλων, όρισε τη συμμετοχή όλων των πολιτών στις συνελεύσεις, δεν γνωρίζουμε σε τι βαθμό οφείλεται σε αυτόν η νομοθετική ρύθμιση της Εκκλησίας.

¹⁰⁴ Πλουτ., Σολ., 19.1.

¹⁰⁵ Η πρώτη Βουλή που δημιουργήθηκε είναι αυτή του Αρείου Πάγου.

¹⁰⁶ Σακελλαρίου 2000, σελ. 171.

Βουλή, θα επιτηρούσε όλη την πολιτεία και θα φύλαγε τους νόμους, με τη σκέψη ότι η πόλη, έχοντας δύο τέτοια πολιτειακά όργανα, με τα οποία θα ήταν σε δύο άγκυρες δεμένη, θα κλυδωνιζόταν λιγότερο από τα κύματα και ο δήμος θα ήταν περισσότερο ατάραχος. Παρατίθεται το χωρίο με το πρωτότυπο κείμενο.

«ἔτι δ' ὀρών τὸν δῆμον οἰδοῦντα καὶ θρασυνόμενον τῇ τῶν χρεῶν ἀφέσει, δευτέραν προσκατένειμε βουλὴν, ἀπὸ φυλῆς ἐκάστης, τετάρων οὐσῶν, ἑκατὸν ἄνδρας ἐπιλεξάμενος, οὓς προβουλεύειν ἔταξε τοῦ δήμου καὶ μηδὲν ἔαν ἀπροβούλευτον εἰς ἐκκλησίαν εἰσφέρεισθαι. τὴν δ' ἄνω βουλὴν ἐπίσκοπον πάντων καὶ φύλακα τῶν νόμων ἐκάθισεν, οἴόμενος ἐπὶ δυσὶ βουλαῖς ὥσπερ ἀγκύραις ὀρμοῦσαν ἦττον ἐν σάλῳ τὴν πόλιν ἔσεσθαι καὶ μᾶλλον ἀτρεμοῦντα τὸν δῆμον παρέξειν.»¹⁰⁷

Την ίδρυση αυτής της Βουλής δεν παραλείπει να αναφέρει και ο Αριστοτέλης, ο οποίος διατείνεται πως ο Σόλων δημιούργησε την Βουλή των τετρακοσίων.¹⁰⁸ Η διαφορά της Βουλής των τετρακοσίων από την Βουλή του Αρείου Πάγου ήταν ότι η πρώτη είχε 400 μέλη που προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις (πεντακοσιομέδιμνοι, ιππεῖς, ζευγίτες και θήτες), ενώ η τελευταία απαρτιζόταν αποκλειστικά από τους πεντακοσιομέδιμνους που είχαν υπηρετήσει ως ἄρχοντες. Επιπροσθέτως, η βουλή των τετρακοσίων επιφορτιζόταν όπως έχει ήδη διατυπωθεί, με πιο απλά ζητήματα ενώ ο Άρειος Πάγος αναλάμβανε σημαντικότερες υποθέσεις.¹⁰⁹ Η συμβολή της Βουλής στα πολιτικά πράγματα και η χρησιμότητα του σώματός της, αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι αργότερα ο Κλεισθένης, όχι μόνο δεν μετέβαλε τίποτα από τις βασικές αρμοδιότητες της, αλλά αύξησε τον αριθμό των μελών που την απάρτιζαν σε 500.¹¹⁰ Ως εκ τούτου, μέσω αυτής, επιτεύχθηκε αποτελεσματικά η επικράτηση της λαϊκής κυριαρχίας.

Προφανώς, η επίτευξη της πρωτοκαθεδρίας του λαού στα ζητήματα της πόλης έχει σπουδαία κοινωνική διάσταση. Δεν είναι μείζονος σημασίας, η δυνατότητα να αποφασίζουν οι ίδιοι οι πολίτες για τα προβλήματα που τους αφορούν. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, το μέλλον των πολλών βρισκόταν στα χέρια των λίγων. Το καθολικό άνοιγμα υπάγεται στην μέριμνα που επέδειξε το κράτος, και στην πρόνοια για ισότητα

¹⁰⁷ Πλουτ., Σολ., 19.1-2.

¹⁰⁸ Αριστ. Αθ. Πολ. 8.4. «βουλὴν δ' ἐποίησε τετρακοσίους, ἑκατὸν ἐξ ἐκάστης φυλῆς».

¹⁰⁹ Freeman 1976, σελ. 78.

¹¹⁰ Σακελλαρίου 2000, σελ. 171. Ο Κλεισθένης μετέβαλε τον θεσμό σε 4 σημεία: 1. κατένειμε τις έδρες μεταξύ των φυλών που δημιούργησε ο ίδιος, 2. έδωσε στην κάθε μια εξ αυτών 50 βουλευτικές έδρες αντί των 100, 3. μοίρασε τις βουλευτικές έδρες και μεταξύ των δήμων, 4. έδωσε στους θήτες το δικαίωμα να εκλέγονται ως βουλευτές.

και προστασία των μέχρι πρότινος αδικημένων από το *modus operandi* του παλαιού συστήματος. Συνεπώς, σε μια έρευνα που αφορά τον κοινωνικό και προνοιακό χαρακτήρα της Αθηναϊκής κοινωνίας, η επισήμανση του τρόπου λειτουργίας των θεσμικών οργάνων και της άσκησης της εξουσίας, καθίσταται απαραίτητη.

Παρόλο που η εξουσία πέρασε στα λαϊκά χέρια, αυτό δεν σήμαινε την έναρξη ενός καινούριου κύκλου ασυδοσίας. Οι άρχοντες προτού εκλεγούν, περνούσαν από μια διαδικασία ελέγχου και αργότερα οι αξιωματούχοι, ιδίως όσοι επιφορτίζονταν με οικονομικές υποθέσεις, επιβλέπονταν κατά τη διάρκεια της θητείας τους και υπέβαλλαν τακτικά¹¹¹ τους λογαριασμούς τους στη Βουλή για να εξεταστούν από μια επιτροπή λογιστών, η οποία έβγαζε ένα τελικό πόρισμα.¹¹²

3. Δικαστήρια

*«Ὡσπερ γὰρ οἰκίας, οἶμαι, καὶ πλοίου καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων τὰ κάτωθεν ἰσχυρότατα εἶναι δεῖ, οὕτω καὶ τῶν πράξεων τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ὑποθέσεις ἀληθεῖς καὶ δικαίας εἶναι προσήκει.»*¹¹³ Ο Δημοσθένης, στον Ολυνθιακό, αναφέρει ότι, όπως σε ένα σπίτι ή σ' ένα πλοίο και σε άλλα παρόμοια, πρέπει τα θεμέλια να είναι πολύ ισχυρά, έτσι και οι αρχές και τα θεμέλια κάθε πράξης πρέπει να είναι αληθινές και δίκαιες. Πυρήνας της κοινωνικής πρόνοιας του κρατικού μηχανισμού, είναι η κοινωνική δικαιοσύνη και η πρώτη δεν δύναται να υπάρξει ελλείψει της τελευταίας. Με γνώμονα την απονομή της δικαιοσύνης στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο, ο Αθηναίος νομοθέτης πραγματοποίησε καθοριστικές για το *modus vivendi* της αρχαίας Αθήνας αλλαγές, σχετιζόμενες με το δικαστικό σύστημα.

Έχει ήδη αναφερθεί η ύπαρξη του Αρείου Πάγου και η μεταφορά κάποιων αρμοδιοτήτων του στη Βουλή, η οποία ήταν δημιούργημα του ίδιου του νομοθέτη. Ο Άρειος Πάγος, δεν ιδρύθηκε από τον Σόλωνα, εφόσον οι αρχαίες πηγές συμφωνούν για την πρόιμη λειτουργία του. Ο Πλούταρχος, θέτει ένα ακλόνητο στοιχείο για την ύπαρξη αυτού του δικαστηρίου πολύ πριν την παρουσία του Σόλωνα στα πολιτικά πράγματα¹¹⁴ ενώ και ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τη προϋπάρχουσα οντότητα και

¹¹¹ Σακελλαρίου 2000, σελ. 192. Η υποβολή γινόταν στο τέλος κάθε πρυτανείας, δηλαδή 9 φορές τον χρόνο.

¹¹² Sinclair 1988, σελ. 21. Η διαδικασία αυτή γινόταν από τον Δήμο και όχι όπως παλαιότερα από τον Άρειο Πάγο. Πιθανώς αυτή η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων έγινε το 462 π.Χ. με τον Εφιάλτη.

¹¹³ Δημ., Ολυνθ. Β', 10.

¹¹⁴ Πλουτ., Σολ., 19.3-19.4.

δράση του. Οι νέες αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου ήταν να εποπτεύει τις περισσότερες ενέργειες της πολιτικής διοίκησης και να καταδιώκει τους παραβάτες των νόμων επιβάλλοντάς τους χρηματικό πρόστιμο¹¹⁵ και σωματική τιμωρία. Επίσης, δίκαιζε τους συνωμότες για την ανατροπή της δημοκρατίας. Ήταν εν ολίγοις, όπως περιγράφει ο Σταγειρίτης, υπεύθυνος να αγρυπνά για τους νόμους και συνάμα φύλακας του πολιτεύματος.

«τὴν δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔταξεν ἐπὶ τὸ νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχεν καὶ πρότερον ἐπίσκοπος οὓσα τῆς πολιτείας, καὶ τὰ τε ἄλλα τὰ πλεῖστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν πολιτικῶν διετήρει, καὶ τοὺς ἀμαρτάνοντας ἠῦθυνεν κυρία οὓσα καὶ ζημιῶν καὶ κολάζειν, καὶ τὰς ἐκτίσεις ἀνέφερον εἰς πόλιν, οὐκ ἐπιγράφουσα τὴν πρόφασιν δι' ὃ τὸ ἐκτίνεσθαι, καὶ τοὺς ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου συνισταμένους ἔκρινεν, Σόλωνος θέντος νόμον εἰσαγγελίας περὶ αὐτῶν.»¹¹⁶

Ο Άρειος Πάγος παλιότερα διατηρούσε κάποιου είδους εποπτικό έλεγχο που γινόταν στους άρχοντες στο τέλος της θητείας τους αλλά μετά τις μεταρρυθμίσεις αυτές η δικαιοδοσία πέρασε, όπως σημειώθηκε στην προηγούμενη ενότητα,¹¹⁷ σε αξιωματούχους του Δήμου. Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα ο Άρειος Πάγος διέθετε εκτεταμένη και υψηλή κυριαρχία αλλά μετά τις μεταρρυθμίσεις αποτελούσε απλώς ένα «σύμβολο του αριστοκρατικού ήθους».¹¹⁸ Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, οι υποθέσεις που σχετίζονταν με ανθρωποκτονία, τραυματισμό, δηλητηρίαση ή εμπρησμό υπάγονταν σε αυτόν.

Η Βουλή του Αρείου Πάγου δεν αποτελούσε το μοναδικό θεσμό με δικαστικές αρμοδιότητες. Η Ηλιαία, υπήρξε το μεγαλύτερο δικαστήριο του Αθηναϊκού κράτους με 6.000 δικαστές¹¹⁹ και η σύνθεση της αποτελείτο από Αθηναίους πολίτες άνω των 30 ετών. Αν και δεν μπορεί να υποστηριχθεί, χωρίς επιφύλαξη, ότι η δημιουργία της οφείλεται στον Σόλωνα, έρχεται στο προσκήνιο χάρη σε αυτόν. Για πρώτη φορά, οι πολίτες αποκτούν τη δυνατότητα να προσφεύγουν στο δικαστήριο (έφεση), ενώπιον του λαού και εναντίον των αποφάσεων των αρχόντων, όταν τα συμφέροντα τους θίγονταν. Η Ηλιαία λάμβανε υπ' όψιν τις παραμέτρους, δίκαιζε την υπόθεση και η

¹¹⁵ Αριστ. Αθ. Πολ. 8. Τα ποσά των προστίμων τα κατέθετε στο ταμείο της Ακρόπολης, χωρίς να παραθέτει την αιτιολογία για το καθένα.

¹¹⁶ Αριστ. Αθ. Πολ. 8.

¹¹⁷ Βλ. υποσημ. 102.

¹¹⁸ Sinclair 1988, σελ. 21. Ο Sinclair συμπληρώνει πως ο χαρακτηρισμός οφείλεται στο γεγονός ότι δεν ήταν υπόλογος στον Δήμο, ούτε διαμορφωνόταν από τον λαό.

¹¹⁹ Εκλέγονταν με κλήρωση, 600 από κάθε φυλή (10) της Αθήνας.

απόφαση¹²⁰ της ήταν και η τελική που επικρατούσε. Η εξουσία της, ήταν δηλαδή επί της ουσίας ανώτερη από αυτή των αρχόντων.

Γιατί η έφεση αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Αθηναίου νομοθέτη; Επειδή μέχρι εκείνη τη στιγμή, οι άρχοντες αποφάσιζαν τελεσιδίκως για τις υποθέσεις (*«κύριοι δ' ἦσαν καὶ τὰς δίκας αὐτοτελεῖς κρίνειν, καὶ οὐχ ὥσπερ νῦν προανακρίνειν»*)¹²¹ και οι μεροληψίες ή αυθαιρεσίες δεν έλειπαν.¹²² Μάλιστα η έφεση, όχι απλώς δημιουργήθηκε για να είναι προσβάσιμη σε όλους τους πολίτες αλλά δεν απαιτούσε καμία οικονομική δαπάνη γιατί ήταν δωρεάν και δεν θα επιβάρυνε οικονομικά τους πολίτες, ανεξαρτήτως αποτελέσματος. Τα δικαστήρια επικεντρώνονται πλέον στον σκοπό δημιουργίας τους και στον αυθεντικό τους ρόλο. Αυτά, και μόνο αυτά, αποτελούν τα κύρια όργανα απονομής της δικαιοσύνης και όχι οι άρχοντες. Έτσι, όχι απλώς αφαιρείται ο ολιγαρχικός χαρακτήρας από το δίκαιο, αλλά ενισχύεται ο δημοκρατικός χαρακτήρας και η λαϊκή κυριαρχία, καθώς οι πολίτες καλούνται να αναπτύξουν πέρα από το αίσθημα δικαιοσύνης και αυτό της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η δυνατότητα για έφεση εναντίον των αρχόντων στο δικαστήριο, δεν ήταν η μοναδική που δόθηκε στον λαό. Διαφορές και διαφωνίες δεν προέκυπταν μόνο μεταξύ των αρχόντων και των πολιτών, αλλά και μεταξύ των πολιτών. Για τον λόγο αυτό, στην Ηλιαία δόθηκε η αρμοδιότητα, να δικάζει και ιδιωτικές υποθέσεις υποβαλλόμενες από τους πολίτες, όπως επίσης και δημόσιες μηνύσεις που είχαν υποβληθεί από οποιοδήποτε ιδιώτη επιθυμούσε να φέρει ενώπιον του δικαστηρίου, μια αξιόποινη ενέργεια.¹²³ Δηλαδή, οι πολίτες που απάρτιζαν τα δικαστήρια της Ηλιαίας¹²⁴ επιφορτίζονταν εν τω συνόλω, με τη διεκπεραίωση δημόσιων και ιδιωτικών αντεγκλήσεων. Όταν οι αγωγές ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα τότε απαιτούνταν αριθμός 201 ή 401 δικαστών ενώ όταν ήταν δημόσιου χαρακτήρα χρειάζονταν από 501, 1001 ή 1501 δικαστές.¹²⁵ Η κατανομή των καθηκόντων των δικαστικών λειτουργιών γινόταν αναλόγως των υποθέσεων. Οι ιδιωτικές διαφορές αναλαμβάνονταν από τον επώνυμο άρχοντα, οι δημόσιες αγωγές κατέληγαν στους 6 θεσμοθέτες, αυτές που αφορούσαν

---

¹²⁰ Οι αποφάσεις λαμβάνονταν με μυστική ψηφοφορία.

¹²¹ Αριστ. Αθ. Πολ. 3.5.

¹²² Καραμπάτσου 2018, σελ. 5. Ειδικά αν ληφθεί υπ' όψιν ότι τα μέλη του Αρείου Πάγου που καλούνταν να αποφασίσουν ήταν τέως άρχοντες.

¹²³ Γιούνη 2017, σελ. 177.

¹²⁴ Συνολικά ήταν 10.

¹²⁵ Γιούνη 2017, σελ. 178. Επίσης, η μήνυση για μια ιδιωτική υπόθεση ονομαζόταν «δίκη» και για μια δημόσια υπόθεση «γραφή».

τους ξένους και τους μετοίκους στον πολέμαρχο και ο άρχων βασιλεύς επιφορτιζόταν με αυτές που ήσαν θρησκευτικού περιεχομένου.

Η καταγγελία των αδικημάτων, ήταν υποχρέωση όλων των πολιτών γιατί δημιουργείτο η εντύπωση πως ένα δημόσιο αδίκημα, θίγει και απειλεί το καλό ολόκληρης της πόλης. Η τήρηση των νόμων και η λειτουργία της έννομης τάξης ήταν υποχρέωση όχι μόνο των πολιτών που είχαν δικαστική εξουσία, αλλά και αυτών που είχαν την ιδιότητα του πολίτη. Αυτή ήταν και η επιδίωξη, άλλωστε, του νομοθέτη, δηλαδή όχι απλά το πέραςμα της εξουσίας στα λαϊκά χέρια αλλά η δημιουργία του αισθήματος ότι η επικράτηση του δικαίου είναι καταρχάς μια προσωπική δέσμευση και κατά δεύτερον ένα συλλογικό καθήκον. Η κοινωνική πρόνοια της Αθηναϊκής πολιτείας στον δικαστικό τομέα, ήταν ουσιαστική επειδή με τις δημόσιες δίκες, προστατευόταν η πόλη κα με τις ιδιωτικές ο κάθε πολίτης ξεχωριστά, ακόμα και ο πιο αδύναμος. Δεν πρέπει να λησμονείται πως όχι απλά αυτοί που ήταν απροστάτευτοι, όχι απλά μπορούσαν πλέον να καταφύγουν στη δικαιοσύνη, αλλά την απάρτιζαν, αφού οι θήτες ήταν ενεργά μέλη των Αθηναϊκών δικαστηρίων. Οι μεταβολές του Σόλωνα αποδείχθηκαν εκτός από αποτελεσματικές, ανθεκτικές στον χρόνο. Τα ζητήματα που έφταναν για εξέταση ήταν πολλά, γεγονός που φανερώνει και την εμπιστοσύνη που είχαν αποκτήσει οι πολίτες για την αξιοπιστία του θεσμού.

Παρατίθεται ένα απόσπασμα από τον λόγο Κατά Λεωκράτους, του Λυκούργου. Αν και η συγγραφή του έχει γίνει τον 4^ο αιώνα, αποτυπώνει με σαφήνεια και καθαρότητα, την σημαντική υποχρέωση των πολιτών απέναντι στη δικαιοσύνη για την προστασία του πολιτεύματος. Ειδικότερα, στο κείμενο υπογραμμίζεται ότι τρία πράγματα είναι υπεράνω όλων και διαφυλάσσουν τη δημοκρατία: οι νόμοι, η ψήφος των δικαστών και η δίκη που φέρνει ενώπιον των δικαστών τα ζητήματα προς εκδίκαση. Η νομοθεσία μεριμνά για αυτά που πρέπει να γίνουν, οι κατηγοροί είναι υπεύθυνοι να φέρουν τους κατηγορούμενους για να υποστούν ποινή και ο δικαστής φροντίζει να τιμωρήσει τους φερόμενους ενώπιον του, από το νόμο και τον κατηγορο. Συνεπώς, ο νόμος και η ψήφος των δικαστών από μόνα τους δεν είναι αρκετά για την απονομή της δικαιοσύνης. Απαραίτητο μέρος της διαδικασίας είναι ο πολίτης (κατήγορος) που εκκινεί αυτή τη διαδικασία.

«έβουλόμην δ' ἄν, ὃ ἄνδρες, ὥσπερ ὠφέλιμόν ἐστι τῇ πόλει εἶναι τοὺς κρίνοντας ἐν ταύτῃ τοὺς παρανομοῦντας, οὕτω καὶ φιλόφρονον αὐτὸ παρὰ τοῖς πολλοῖς ὑπειλῆφθαι: νῦν δὲ περιέστηκεν εἰς τοῦτο, ὥστε τὸν ἰδίᾳ κινδυνεύοντα καὶ ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἀπεχθανόμενον οὐ φιλόπολιν ἀλλὰ φιλοπράγμονα δοκεῖν εἶναι, οὐ δικαίως οὐδὲ

συμφερόντως τῇ πόλει. τρία γάρ ἐστι τὰ μέγιστα ἃ διαφυλάττει καὶ διασώζει τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν τῆς πόλεως εὐδαιμονίαν, πρῶτον μὲν ἡ τῶν νόμων τάξις, δεύτερον δ' ἡ τῶν δικαστῶν ψῆφος, τρίτον δ' ἡ τούτοις ἀδικήματα παραδιδούσα κρίσις. ὁ μὲν γὰρ νόμος πέφυκε προλέγειν ἃ μὴ δεῖ πράττειν, ὁ δὲ κατήγορος μηνύειν τοὺς ἐνόχους τοῖς ἐκ τῶν νόμων ἐπιτιμίαις καθεστῶτας, ὁ δὲ δικαστὴς κολάζειν τοὺς ὑπ' ἀμφοτέρων τούτων ἀποδειχθέντας αὐτῶ, ὥστ' οὔθ' ὁ νόμος οὔθ' ἡ τῶν δικαστῶν ψῆφος ἄνευ τοῦ παραδώσοντος αὐτοῖς τοὺς ἀδικοῦντας ἰσχύει.»¹²⁶

---

¹²⁶ Λυκ., Κατὰ Λεοκρ., 3-4.

2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ

Ο πρώτος και αρχαιότερος θεσμός που δημιουργήθηκε εντός του πλαισίου των οργανωμένων και μη κοινωνιών, ήταν αυτός της οικογένειας. Στην Αθήνα του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα, αυτή η διαπροσωπική συνθήκη βρισκόταν στο επίκεντρο της ιδιωτικής ζωής. Ο γάμος αποτελούσε τη νομική κατοχύρωση του οικογενειακού θεσμού και στόχος αυτού ήταν η τεκνοποιία. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου, δεν είναι να αναδειχθούν οι αναχρονιστικές αντιλήψεις της εποχής, αναλογικά με τη σύγχρονη πραγματικότητα -μια τέτοια σύγκριση θα ήταν άδικη για μια κοινωνία του αρχαίου κόσμου-, ούτε να τονιστούν οι ατελείς εκφάνσεις του χαρακτήρα της αρχαϊκής και κλασικής Αθήνας. Αντιθέτως, στόχος των σελίδων που ακολουθούν, είναι να δειχθεί πως η πόλη που γέννησε τη δημοκρατία, επιδιώχθηκε να λειτουργήσει προστατευτικά απέναντι στην οικογένεια και στα μέλη της, παρά τις παθογένειες και τις απροσπέλαστες αδυναμίες που χαρακτήριζαν τη νομοθεσία. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, θεωρείται σκόπιμο να μην γίνει παράθεση των νόμων που δεν είχαν κοινωνικό, με την καθαρή έννοια του όρου, χαρακτήρα, καθώς δεν εξυπηρετεί τον σκοπό της παρούσης έρευνας. Αυτό δεν συνεπάγεται επιδιώξεις ωραιοποίησης ή εξιδανίκευσης, αλλά αποφυγή απόκλισης από το επιδιωκόμενο περιεχόμενο. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως έχει γίνει επιλεκτική παράθεση νόμων του Αθηναίου νομοθέτη, αφενός για τον λόγο που σημειώθηκε παραπάνω, αφετέρου γιατί μια ολοκληρωτική αφήγηση της Σολώνειας νομοθεσίας, είναι συγκεκριμένα για την παρούσα έρευνα αδόκιμη και γενικά κοινότυπη.

α) Οικογενειακός θεσμός

1. Γάμος

Η ύπαρξη ατόμων που δεν ανήκαν σε κάποιο νοικοκυριό, ανεξαρτήτου οικονομικής επιφάνειας, ήταν μια παραδοξολογία για τους αρχαίους Αθηναίους.¹²⁷ Εξίσου παράδοξο φαινόμενο, ήταν και ένας άντρας να βρίσκεται εκτός γάμου. Αν και δεν υπάρχουν ακράδαντες αποδείξεις, ότι ο νόμος υποχρέωνε κάποιον πολίτη να παντρευτεί, ήταν ζήτημα οικογενειακής νοοτροπίας οι άνθρωποι να το επιδιώκουν.

---

¹²⁷ Foxhall 1989, σελ. 22.

Ιδίως, όταν ο λόγος έρχεται στις επιφανέστερες οικογένειες των Αθηνών, οι γάμοι δεν είναι απλά υπόθεση μιας ένωσης αλλά μια σημαντικότερη συμφωνία.¹²⁸ Τα νομικά ζητήματα που αφορούσαν την οικογένεια, ενέπιπταν στη δικαιοδοσία του επώνυμου άρχοντα. Βασικός στόχος του γάμου, ήταν η γέννηση και η ανατροφή απογόνων, που θα ήταν κληρονόμοι και θα διατηρούσαν το όνομα της οικογένειας.¹²⁹ Από τον 6^ο αιώνα και έπειτα παρατηρείται, ότι αρχίζει το κράτος να ενδιαφέρεται για αυτές τις ιδιωτικές συμφωνίες. Αυτό εκδηλώνεται με την παρέμβαση του, σε ζητήματα που μέχρι τότε θεωρούνταν προσωπικά, όπως παραδείγματος χάριν η νομοθεσία για περιορισμό των πολυτελών γάμων. Σε γενικότερο πλαίσιο, η παρεμβατική αυτή τάση, συνεχίστηκε την περίοδο του Κλεισθένη αλλά και μετέπειτα. Μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, ήταν αποδεκτό ένας Αθηναίος να παντρευτεί μια ξένη. Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα και έπειτα, το γεγονός αυτό, δεν θα ήταν το καλύτερο δυνατό ενδεχόμενο δημιουργίας οικογένειας.¹³⁰

«τῶν δ' ἄλλων γάμων ἀφείλε τὰς φερνάς ἰμάτια τρία καὶ σκευὴ μικροῦ νομίσματος ἄξια κελεύσας, ἕτερον δὲ μηδὲν ἐπιφέρεισθαι τὴν γαμουμένην. οὐ γὰρ ἐβούλετο μισθοφόρον οὐδ' ὄνιον εἶναι τὸν γάμον, ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότῃ γίνεσθαι τὸν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνοικισμὸν.»¹³¹

Στο παραπάνω χωρίο, ο Πλούταρχος αναφέρει πως ο νόμος του Σόλωνα που αφορούσε την κατάργηση της προίκας, αποσκοπεί στο να μην είναι ο γάμος μισθωτός ή αγοραστός αλλά αυτή η ένωση να επιδιώκει τη συγκατοίκηση και την γέννηση απογόνων απολαμβάνοντας την αγάπη. Όση εντύπωση κι αν δημιουργεί αυτή η νομοθεσία στον Βοιωτό βιογράφο, δεν είναι εντελώς παράδοξη. Ο γάμος είχε απεμπολήσει ένα σημαντικό μέρος της ουσίας του και είχε ταυτιστεί, όχι αδικώς, από πολλούς με μια πράξη αγοραπωλησίας. Αν και ο νόμος δεν υποχρέωνε τον πατέρα της νύφης να δώσει προίκα¹³² μαζί με την ίδια, συνήθως συνέβαινε. Ειδικότερα, το μέγεθος της προίκας, αποτελούσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης (παζαρέματος), μεταξύ ενός πατέρα και του υποψήφιου γαμπρού. Αν η προίκα δεν καταβαλόταν σε μια δόση, τότε

¹²⁸ Ηρόδ., 126, 30, 1. «[...] Ἑλλήνων ἀπάντων ἐξευρὼν τὸν ἄριστον, τούτῳ γυναικὰ προσθεῖναι». Ο Ηρόδοτος περιγράφει την επιδίωξη του Κλεισθένη, τυράννου της Σικυωνίας, να βρει τον καταλληλότερο και καλύτερο σύζυγο για την κόρη του, διοργανώνοντας σπουδαίους αγώνες.

¹²⁹ Reinsberg 1999, σελ. 42. Αυτή η πεποίθηση, διατηρείτο από την Ομηρική εποχή.

¹³⁰ Το διάταγμα του Περικλή το 451 π.Χ. εισηγήθηκε να κατέχουν την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη μόνο όσοι είναι γεννημένοι από δύο γονείς Αθηναίους. Ήταν μια απόφαση, που στο μέλλον θα κατέληγε οξύμωρη, ακόμη και για τον ίδιο.

¹³¹ Πλουτ., Σολ., 20.4.

¹³² Χρήματα, έγγεια ιδιοκτησία ή οποιαδήποτε είδος περιουσίας.

υπήρχε η δυνατότητα δημιουργίας ενός συμβολαίου που καθόριζε τις δόσεις, ή έναν ενδεχόμενο τόκο. Αν ο πατέρας δεν τηρούσε τη συμφωνία, τότε μπορούσε να μηνυθεί για παράβαση συμφωνίας.¹³³ Η προίκα αυτή, λειτουργούσε ως συνεισφορά στα έξοδα συντήρησης της γυναίκας και των τέκνων (που θα προέκυπταν).¹³⁴ Ήταν ένα είδος εγγύησης, ένα κεφάλαιο που ο σύζυγος ήταν εφικτό να αξιοποιήσει αφιερώνοντας τα έσοδα στην συντήρησή τους, όχι όμως να ξοδέψει το ποσό του κεφαλαίου.¹³⁵ Το τελευταίο, το ποσό δηλαδή της προίκας, μερικές φορές επέστρεφε στον δότη, αν ο γάμος λυνόταν.

Καθίσταται σαφές, πως ο γάμος παρέπεμπε σχεδόν εξ ολοκλήρου σε μια κατάσταση περισσότερο δούνα και λιγότερο λαβείν. Οποιοσδήποτε μπορούσε εύκολα, να επιδιώξει να επωφεληθεί βγάζοντας χρήματα εκμεταλλευόμενος τις περιστάσεις. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου στα χέρια των ολίγων και η αποφυγή υπερχρέωσης των πολιτών, ήταν ζήτημα καίριας σημασίας για τον Σόλωνα. Οι προγαμιαίες οικονομικές συμφωνίες, αποτελούσαν ένα θέμα το οποίο δεν ήταν ευκόλως ελεγχόμενο από την πολιτεία και ο Σόλων επιχείρησε να δώσει λύση με την αφαίρεση της προίκας, επιτρέποντας στην νύφη να φέρει μόνο τρεις ενδυμασίες και μερικά σκεύη μικρής αξίας.

Όσον αφορά την επιλογή των συζύγων, αυτή φαίνεται πως ήταν σπάνια αλλά όχι ανύπαρκτη. Ο Lacey, υποστηρίζει πως αυτή η δυνατότητα ανήκε κυρίως στις γυναίκες που προέρχονταν από αριστοκρατική οικογένεια και συνεπώς διέθεταν μεγαλύτερη ευελιξία στην ελεύθερη επιλογή.¹³⁶ Παρ' όλα αυτά, ένα αντίστροφο παράδειγμα, αποτελεί και ο Περικλής. Ο Αθηναίος στρατηγός, παντρεύτηκε την Ασπασία, μια γυναίκα όχι τόσο ευυπόληπτη στα μάτια των Αθηναίων, αλλά τόσο σημαντική για τον Περικλή που οι πολιτικοί του αντίπαλοι, στόχευαν αυτήν προκειμένου να εξοντώσουν σε εκείνον.¹³⁷

---

¹³³ MacDowell 1986, σελ. 139. Για αθέτηση της συμφωνίας και όχι για μη καταβολή της προίκας, αφού εκείνη δεν ήταν υποχρεωτική.

¹³⁴ Lacey 1968, σελ. 15. Ένας οίκος χωρίς τέκνα, δεν ήταν ένας ολοκληρωμένος οίκος. Αυτή η αντίληψη επικρατεί ήδη από την Ομηρική εποχή.

¹³⁵ MacDowell 1986, σελ. 139.

¹³⁶ Lacey 1968, σελ. 107. Ο συγγραφέας σημειώνει πως ένα παράδειγμα αποτελεί η Ελπινίκη, αδελφή του Κίμωνα, για την οποία ο Πλούταρχος γράφει πως παντρεύτηκε με την θέληση της, όπως επίσης και η κόρη του Πεισίστρατου, επέλεξε η ίδια τον σύζυγο της.

¹³⁷ Τόσο ισχυρή ήταν η αγάπη του Περικλή για την Ασπασία που ξέσπασε σε κλάματα υπερασπιζόμενος την στο δικαστήριο. Μάλιστα, αντικείμενο εμπαιγμού στις κωμωδίες, αποτελούσε η αφοσίωση του σε εκείνη, σε βαθμό που άφηναν να εννοηθεί πως εκείνη διοικεί την πόλη των Αθηνών και όχι ο Περικλής.

2. Διαζύγιο

Αρθ. 317. *Ἐάν ἀποπέμψῃ τὴν γυναῖκα, ἀποδιδόναι τὴν προῖκα· ἐάν δὲ μὴ, ἐπ' ἐννέα ὄβολοις τοκοφορεῖν, καὶ σίτου εἰς Ὀδεῖον εἶναι δικάσασθαι ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τῷ κυρίῳ.*

138

Αρθ. 318. *Ἐάν ἀπολίπῃ ἢ γυνὴ τὸν ἄνδρα, ἢ ἐάν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμψῃ τὴν γυναῖκα, μὴ ἐξεῖναι πράξασθαι τῷ δόντι ὃ μὴ προικὶ τιμήσας ἔδωκεν.*

Αρθ. 319. *Τὴν γυναῖκα τὴν ἀπολείπουσαν τὰ τῆς ἀπολείψεως γράμματα παρὰ τῷ Ἀρχοντι θέσθαι, μὴ δι' ἑτέρων, ἀλλ' αὐτὴν παροῦσαν.*

Στα άρθρα που παρατέθηκαν περιλαμβάνεται ο δικαϊκός κανονισμός των Αθηνών που αφορά τις περιπτώσεις διάζευξης. Τα τρία αυτά άρθρα, αποτελούν εξαιρετικό δείγμα αποκλεισμού των διαχωριστικών τάσεων. Τουτέστιν, παρατηρείται η διατήρηση μιας σχετικής ισότητας στην αντιμετώπιση που παρουσιάζει το κράτος απέναντι τόσο στις γυναίκες όσο και στους άντρες. Παρ' ὅλο που αδιαμφισβήτητα, η αναγνώριση της κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών εκείνη την εποχή είναι ανύπαρκτη -αυτός είναι και ο λόγος που εντάσσονται στις ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες και εξετάζονται στο επόμενο κεφάλαιο- είναι ορατή, η διάθεση προστασίας τους σε μια εκθετική κατάσταση μέσω της έμπρακτης αποτύπωσης αυτής στη νομοθεσία.

Αρχής γενομένης με την πρώτη διάταξη, ο νομοθέτης εισηγείται ότι όποιος εγκαταλείπει την γυναίκα του, οφείλει να της επιστρέψει την προίκα. Σε αντίθετη περίπτωση, θα πληρώνει ως τόκο εννέα οβολούς τον μήνα και θα παραπεμφθεί στο Ωδεῖο με την αγωγή που ονομάζεται σίτου δίκη. Η πρόθεση του Σόλωνα είναι ξεκάθαρη. Η θέση ισχύος του άνδρα στην αρχαιότητα, μπορούσε να καταστήσει τη σύζυγο αντικείμενο εκμετάλλευσης. Οι άνδρες σύζυγοι, θα μπορούσαν να συνάψουν όσους γάμους επιθυμούσαν, διώχνοντας κάθε φορά την εκάστοτε σύζυγο τους χωρίς καμία επίπτωση. Αυτό, θα έφερνε τις γυναίκες σε δυσχερή θέση καθώς θα αναγκάζονταν να εξασφαλίσουν μόνες τους την επιβίωση τους -γεγονός δύσκολως εφικτό- είτε να επιστρέψουν στο πατρικό τους, αν υπήρχε κάποιος συγγενής στον οποίο θα μπορούσαν να καταφύγουν. Προς αποφυγήν αυτού του φαινομένου, ο νόμος επιβάλλει την επιστροφή της προίκας, χειρονομία διόλου ασήμαντη αν λάβει κανείς

---

¹³⁸ Σόλ., Νόμοι, σελ. 138. Η πηγή παραμένει ίδια για όλα τα άρθρα που παρατίθενται.

υπ' όψιν τον καθοριστικό ρόλο της.¹³⁹ Ταυτόχρονα, η δίκη σίτου, θα εξασφάλιζε στην γυναίκα διατροφή, που έπρεπε να χορηγήσει ο άνδρας της, από την ημέρα αίτησης διαζυγίου μέχρι την επιστροφή της προίκας. Αν ο σύζυγος ανήκε σε υψηλή οικονομική τάξη τότε το αντίτιμο, δεν θα μπορούσε να του επιφέρει αξιοσημείωτη ζημία. Για έναν μέσο Αθηναίο όμως, αυτό το οικονομικό πλήγμα ήταν επώδυνο αφού μπορούσε να προκαλέσει δυσάρεστες επιπτώσεις τη στιγμή που η απασχόληση του, εξασφάλιζε τον βιοπορισμό του οίκου του.¹⁴⁰ Συγχρόνως, η παραπομπή σε δίκη, για οποιοδήποτε ζήτημα, δημιουργούσε ένα κοινωνικό στίγμα. Σε μια εποχή που η ατομική υπόληψη ήταν άκρως σημαντική και μπορούσε να καθορίσει τη ζωή κάποιου, δεν υπήρχαν πολλοί που θα επεδίωκαν να στιγματιστούν κοινωνικά.¹⁴¹

Στο άρθρο 318, δηλώνεται πως είτε ο άνδρας, είτε η γυναίκα ζητήσει διαζύγιο, τότε εκείνος που προίκισε την γυναίκα δεν μπορεί να αξιώσει τίποτα παραπάνω από την προίκα. Η επανεμφάνιση του ζητήματος της προίκας δηλώνει τη σημαντικότητα της, καθώς χρησιμοποιείται από τον νόμο ως μέτρο αποφυγής των διαζυγίων. Το ποσό της προίκας δεν ανήκε στη σύζυγο αλλά σε αυτόν που το είχε καταβάλει. Η γυναίκα, δεν αναγνωριζόταν ως νομικό πρόσωπο και έτσι δεν μπορούσε να διαθέτει περιουσία. Για τον λόγο αυτό, με τον γάμο, η προίκα περνούσε στα χέρια του άνδρα της.¹⁴² Όταν το ζευγάρι κατέληγε στη λύση του γάμου του, τότε το δικαίωμα διαχείρισης της προίκας έπαυε και έπρεπε να επιστραφεί εξ ολοκλήρου στον αρχικό δότη. Αυτή η ρύθμιση πήγαζε από το γεγονός ότι ο αρχικός δότης θα ήταν ξανά εκείνος που θα επιφορτιζόταν με την φροντίδα της γυναίκας, καθώς εκείνος θα καλείτο να την θέσει υπό την προστασία του. Αν αυτό το πρόσωπο δεν ήταν πια εν ζωή, τότε η προίκα επέστρεφε στα παιδιά της ή στον πλησιέστερο άρρενα συγγενή της γυναίκας. Η διάθεση αυτού του μέτρου ήταν δηλαδή, η προστασία της γυναίκας η οποία επιτυγχάνεται σε ένα πρώτο στάδιο, με την οικονομική εξασφάλιση της. Από όσα ειπώθηκαν κατά βάση, αντιλαμβάνεται κανείς πως το ισοζύγιο του νόμου δεν κλείνει απόλυτα προς την πλευρά του άνδρα. Αυτό προκύπτει από την υπόθεση ότι μια γυναίκα

---

¹³⁹ Ειδικά αν αυτή είχε υψηλή αξία, όπως συνέβαινε συνήθως.

¹⁴⁰ Παραδείγματος χάριν, ένας αγρότης, δεν είχε καν το περιθώριο να χάσει κάποιες ώρες από την ημερήσια εργασία του. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι πολλοί αρνούσαν να συμμετέχουν στις συνελεύσεις της Εκκλησίας εξαιτίας της οικονομικής απώλειας που επέφερε αυτή, πρόβλημα που λύθηκε αργότερα με τη μισθοφορία.

¹⁴¹ Το κοινωνικό στίγμα ταυτιζόταν πολλές φορές με την λογική της επιρρέειας. Δηλαδή, ένα υποκείμενο μπορεί να επαναλάβει μια πράξη που έχει διαπράξει στο παρελθόν. Βλ. για παράδειγμα, την περίπτωση του Ανδοκίδη, ο οποίος κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους, που εκμεταλλεύθηκαν το γεγονός ότι είχε ήδη δικαστεί στο παρελθόν για παρόμοιο αδίκημα.

¹⁴² Reinsberg 1999, σελ. 57.

θα μπορούσε να ζητήσει διαζύγιο από τον άνδρα της και να λάβει πίσω και το ποσό της προίκας της. Ανεξάρτητα με το πόσο συχνό ήταν το φαινόμενο, το ενδεχόμενο αυτής της εγκατάλειψης του οίκου, δεν ήταν νομικά αποκλεισμένο. Άντρες και γυναίκες μπορούσαν να ζητήσουν διαζύγιο σε κάθε περίπτωση.

Αναφορικά με τον τελευταίο νόμο που σχετίζεται με το διαζύγιο, θέλει την γυναίκα να καταθέτει η ίδια την αίτηση διαζυγίου στον άρχοντα και να μην το κάνει μέσω τρίτων. Η ερμηνεία είναι διφορούμενη. Αφενός, αυτό μπορούσε να γίνει για τον στιγματισμό της γυναίκας καθώς η κοινωνία θα λάμβανε γνώση για το γεγονός, αφετέρου μπορεί να συνέβαινε προς επίγνωση του άρχοντα ότι η επιλογή αυτή είναι αποκλειστικά δική της και όχι αποτέλεσμα μιας εξωτερικής παρεμβατικής συμπεριφοράς. Εξάλλου, σκοπός της πολιτείας ήταν η προώθηση του θεσμού του γάμου και όχι η διάλυση του. Επίσης, αν γινόταν γνωστός στον άρχοντα ο λόγος διαζυγίου και εκείνος έκρινε πως η γυναίκα έπρεπε να προστατευτεί από τον σύζυγο της, τότε μπορούσε να παρέμβει. Ωστόσο, τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε απλά, ειδικά αν λάβει κανείς υπ' όψιν του την περίπτωση της Ιπαρέτης, γυναίκας του Αλκιβιάδη: Όταν η Ιπαρέτη κατέθεσε αίτηση διαζυγίου, αυτοπροσώπως όπως πρόσταζε η νομοθεσία, τότε ο Αλκιβιάδης την άρπαξε και την έσυρε βίαια πίσω στον οίκο τους.¹⁴³ Βέβαια, ο Αλκιβιάδης δεν αποτελεί το καταλληλότερο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εξαιτίας της δύναμης και της φήμης του, αλλά σε γενικότερο πλαίσιο δεν θα προκαλούσε εντύπωση, η υποτιμητική αντιμετώπιση της γυναίκας.

Δεν είναι δόκιμο να υποστηριχθεί πως στην αθηναϊκή κοινωνία του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα, οι γυναίκες μπορούσαν να υποστηρίξουν την οντότητα τους, διαφαίνεται, όμως, πως ο νόμος κάνει μικρά βήματα προς τη στήριξη τους. Δεν αμελεί την ύπαρξη τους, μεγεθύνοντας την υστέρηση στην οποία ήταν ήδη βυθισμένες αλλά επιχειρεί, έστω και σε μικρό βαθμό να τις προστατέψει από τους κινδύνους. Ο γάμος και η οικογένεια δεν ήταν μια ισότιμη συνθήκη για τον άνδρα και την γυναίκα, ήταν όμως μια σύμβαση στην οποία η γυναίκα, κατάφερνε εν τέλει να επιβιώσει, με όση ευελιξία μπορούσε να της προσφέρει ο νόμος και οι συνθήκες. Ολοφάνερα και αδιαμφισβήτητα η θέση της ήταν υποδεέστερη, όμως οφείλει να αναγνωρίζεται ότι ο Σόλων προσπάθησε να μειώσει την έκθεση τους στην μειονεκτική αυτή θέση, πάντοτε εντός του πλαισίου και στον βαθμό που η τότε κοινωνία έκανε κάτι τέτοιο επιτρεπτό.

---

¹⁴³ Πλουτ., Αλκ., 8.1-5.

β) Γονική μέριμνα

1. Προστασία των γονέων

Ο σεβασμός προς τους γονείς στην αρχαία Αθήνα ήταν ένα ιερό καθήκον που έπαυε μόνο με τον θάνατο τους.¹⁴⁴ Ο Αθηναίος πολίτης, έπρεπε να διατηρεί διαρκώς μια ενιαία σχέση με τους γονείς και τα αδέρφια του, γεγονός που εξασφάλιζε την τιμή της οικογένειας.¹⁴⁵ Σε γενικότερο πλαίσιο, όλοι οι πολίτες, ήταν υποχρεωμένοι να φροντίζουν και να μεριμνούν για το ευ ζην των γονιών τους. Την φροντίδα αυτή, είχαν περισσότερο ανάγκη οι υπερήλικες, οι οποίοι εξαιτίας της μεγάλης ηλικίας τους, βρίσκονταν σε ευάλωτη κατάσταση. Το μέλημα αυτό, ενισχυόταν από την νομοθεσία, η οποία πρόσταζε την προστασία των γονέων. Ποιοι, όμως, θεωρούνταν γονείς απέναντι στον νόμο; Ο Ισαίος, στο έργο του *Περί του Κίρωνος κλήρου*, υποστηρίζει πως γονείς θεωρούνταν οι βιολογικοί γονείς κάποιου, δηλαδή η μητέρα και ο πατέρας του, όπως επίσης και οι γονείς αυτών, δηλαδή οι παππούδες του, εάν βρίσκονταν στη ζωή.

«Κελεύει γὰρ τρέφειν τοὺς γονέας· γονεῖς δ' εἰσὶ μήτηρ καὶ πατήρ καὶ πάππος καὶ τήθη καὶ τούτων μήτηρ καὶ πατήρ, ἐὰν ἔτι ζῶσιν· ἐκεῖνοι γὰρ ἀρχὴ τοῦ γένους εἰσὶ καὶ τὰ ἐκείνων παραδίδονται τοῖς ἐγγόνοις· διόπερ ἀνάγκη τρέφειν αὐτούς ἐστι, κὰν μηδὲν καταλίπωσι[...].»¹⁴⁶

Την ίδια στιγμή, ο ρήτορας αναφέρει, πως είναι κανείς υποχρεωμένος να τρέφει τους γονείς του, δηλαδή να εξασφαλίζει την διατροφή τους. Η ηθική και θεσμική αυτή επιταγή, δεν συναντάται μόνο στο κείμενο του Ισαίου αλλά και σε άλλους συγγραφείς που υποδεικνύουν την αναγκαιότητα αυτής της συνέπειας. Για παράδειγμα, ο Διογένης ο Λαέρτιος δεν παραλείπει την θεσμοθετημένη από τον Σόλωνα υποχρέωση να μην αδιαφορεί κανείς για τη διατροφή των γονιών του, σε διαφορετική περίπτωση, να στερείται τα πολιτικά του δικαιώματα. Μάλιστα η ίδια ποινή, δηλαδή η ατιμία, να ισχύει και για την κατασπατάληση της πατρικής περιουσίας.

---

¹⁴⁴ Η φροντίδα των γονέων ήταν μια υποχρέωση που ακολουθούσε τα τέκνα και μετά την ενηλικίωση τους. Πολλές φορές, συνέβαινε ένας γιος να παντρευτεί και να μένει στο ίδιο σπίτι με την γυναίκα και τη μητέρα του. Αυτό, δεν ήταν συνήθως μια ευχάριστη κατάσταση για τη σύζυγο, αλλά βοηθούσε τους υπερήλικες γονείς να αποφύγουν κοινωνικά προβλήματα, όπως τη μοναξιά που επέφεραν τα γηρατειά. Για περισσότερα βλ. Lacey 1968, σελ. 25.

¹⁴⁵ Cox 1998, σελ. 79.

¹⁴⁶ Ισαίος, *Περί του Κίρωνος κλήρου*, 32.

«Σόλων δὲ ὄρον ἀνθρωπίνου βίου φησὶν ἕτη ἑβδομήκοντα. Δοκεῖ δὲ καὶ κάλλιστα νομοθετῆσαι· ἐάν τις μὴ τρέφῃ τοὺς γονέας, ἄτιμος ἔστω· ἀλλὰ καὶ ὁ τὰ πατρῶα κατεδηδοκῶς ὁμοίως[...].¹⁴⁷»

Ἡ ατιμία ἦταν ἀπὸ τις βαρύτερες ποινές που μπορούσαν να επιβληθῶν σε κάποιον¹⁴⁸ και εἶναι ἐπίσης ἡ τιμωρία που σχετίζεται με ὅλα τα ἀδικήματα σε βάρους των γονέων. Ἡ ἀμέλεια σίτισης των γονέων δεν ἦταν το μοναδικό ἀδίκημα εἰς βάρους τους που τιμωρεῖτο με ατιμία. Ἡ κακοποιητική συμπεριφορά ἦταν ἐξίσου ἐπαίσχυντη πράξη και διωκόταν ἀπὸ τον νόμο. Ἀναφορές για κακοποιητικές συμπεριφορές, υπάρχουν στις ἀρχαίες πηγές¹⁴⁹ και χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα προς ἀποφυγὴν. Παραδείγματος χάριν, ὁ Αἰσχίνης στον λόγο του *Κατὰ Τιμάρχου*, ἀναφέρει πως ὁ Τίμαρχος ἦταν ἕνας ἀνθρώπος που δεν ἔπρεπε να ἔχει δημόσιο λόγο και να εἶναι ἐνεργός στα κοινά, καθὼς μεταξύ ἄλλων κακοποίησε τους γονεῖς του, ξόδεψε τὴν περιουσία τους, δεν τους παρείχε στέγη και ἐν ὀλίγοις ἀπέτυχε να τους προστατέψει.¹⁵⁰ Ἀυτὴ ἡ κατηγορία, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον ρήτορα ως ἐπιχείρημα προς ἀπόδειξη ὅτι οἱ δικαστές, δεν χρειάζεται να λάβουν ὑπὸ ψιν τους τὴν υπεράσπιση ἐνὸς τέτοιου ἀνθρώπου.

Ἡ κακομεταχείριση, λοιπὸν των γονέων ἀπὸ τα τέκνα τους ἦταν ἀδίκημα ποινικά κολάσιμο και υποβάθμιζε τὴν πολιτικὴ ταυτότητα ἐνὸς ἀτόμου, ἀφοῦ δεν θεωρεῖτο πλέον ἀξιόπιστο. Ἐνας πολίτης που δεν τιμᾶ τους γονεῖς του, δεν δικαιούται να ἀνήκει στην πολιτικὴ σφαῖρα και δεν ἀξίζει τον τίτλο του πολίτη. Ἀυτὴ ἡ πεποίθηση, εἶναι διατυπωμένη ρητὰ στον νόμο του Σόλωνα:¹⁵¹ *Τοὺς γονεῖς τιμᾶν· ἐάν τις γονέας μὴ θεραπεύῃ, τούτω δίκην τε ἐπιτιθέναι και οὐκ ἔξιν ἄρχειν τοῦτον.* Ἄμεση σχέση με αὐτὸν τον νόμο ἔχει και ἡ διαδικασία ἀνάληψης ἐνὸς ἀξιώματος: Ὁ ἀρχοντας περνούσε ἀπὸ μια δοκιμασία στην ὁποία καλεῖτο να ἀπαντήσῃ σε τρεῖς βασικές ἐρωτήσεις. Ἡ πρώτη ἀφορούσε τὴν καταγωγὴ του και τὸ δεσμό με τὴν πόλη, ἡ δευτέρη ἀν φερόταν καλὰ στους γονεῖς του και ἡ τρίτη ἀν πλήρωνε τους φόρους του και συμμετεῖχε στις

¹⁴⁷ Διογ., Βίοι, 1.55.

¹⁴⁸ Σε πρακτικὸ ἐπίπεδο ἡ καταδίκη σε θάνατο και ἡ ἐξορία ἦταν οἱ βαρύτερες ποινές, ὅμως ἡ ατιμία ἦταν ἕνας ἠθικός θάνατος ἐξαιτίας τῆς ἀδρανοποίησης τῆς πεμπτουσίας του πολίτη.

¹⁴⁹ Για κακοποιητικές συμπεριφορές τέκνων προς τους γονεῖς βλ. Cox 1998, σελ. 81. Στον ἀντίποδα υπάρχουν και ἄλλα παραδείγματα ὅπως λόγου χάριν ὁ Κλεόβις και ὁ Βίτων. Οἱ τελευταῖοι, ἀν και δεν ἦταν Ἀθηναῖοι ἀλλὰ Ἀργεῖοι, ἀποτελοῦσαν για τους ἀρχαίους τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ευσέβειας τέκνων προς τὴν μητέρα τους. Ὁ Ἡρόδοτος δεν παραλείπει να τους ἀναφέρει, ὅταν βρίσκεται ἀπέναντι στον Κροῖσο και διερωτᾶται ποῖον θεωρεῖ τον δεῦτερο πιο εὐτυχημένο ἀνθρώπο. Ἀναλυτικότερα βλ. Ἡροδ. 1.31.1 -1.32.1.

¹⁵⁰ Αἰσχ., Κατὰ Τιμάρχου, 28.

¹⁵¹ Σολ., Ἀρ. 49.

εκστρατείες.¹⁵² Οι άγραφοι ηθικοί νόμοι των αρχαίων, ήθελαν τον άνθρωπο να τιμά τους θεούς, τους γονείς του και τους ξένους. Η οικογένεια και τα μέλη της, ήταν συνεπώς μια ιερή οντότητα για το κράτος τόσο σε πολιτικό, όσο και θρησκευτικό επίπεδο. Για να αφυπνίσει την έννοια των πολιτών στο ζήτημα, συνέδεσε τα εγκλήματα εναντίον της οικογένειας με τους δικαιοκούς κανόνες. Όποιος ερχόταν αντιμέτωπος με τους γονείς ή τα τέκνα, όπως φανερώνεται στις επόμενες σελίδες, θα έχει απέναντι του το κράτος. Η επιτυχής αντιμετώπιση της κοινωνικής αυτής πρόνοιας, οφείλει την αποτελεσματικότητά της, όπως σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, στην Αθηναϊκή κρατική μέριμνα.

Η πρόνοια απέναντι στους γονείς ήταν πράξη υψίστης σημασίας και δεν έπαψε ποτέ να προστατεύεται θεσμικά από το κράτος. Ο Σόλων θέσπισε τον νόμο επίσημα, όμως το ηθικό χρέος απέναντι τους, έχει τις ρίζες του τόσο πριν από αυτόν, στην Ομηρική εποχή, όσο και αργότερα. Ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του, τοποθετεί έναν ανώνυμο Αθηναίο στην Κρήτη, να συζητά μεταξύ άλλων, νομοθεσίες ιδιωτικού δικαίου και να εισηγείται την θεσμοθέτηση του εξής νόμου αναφορικά με τους γονείς:

«ὄς ἂν τολμήσῃ πατέρα ἢ μητέρα ἢ τούτων πατέρας ἢ μητέρας τύπτειν μὴ μανίαις ἐχόμενος, πρῶτον μὲν ὁ προστυγχάνων καθάπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν βοηθείτω, καὶ ὁ μὲν μέτοικος ἢ ξένος εἰς προεδρίαν τῶν ἀγόνων καλείσθω βοηθῶν, μὴ βοηθήσας δὲ ἀειφυγίαν ἐκ τῆς χώρας φευγέτω: ὁ δὲ μὴ μέτοικος βοηθῶν μὲν ἔπαινον ἐχέτω, μὴ βοηθῶν δέ, ψόγον: δοῦλος δὲ βοηθήσας μὲν ἐλεύθερος γινέσθω, μὴ βοηθήσας δὲ πληγὰς ἑκατὸν τῆ μάστιγι τυπέσθω, ἐν ἀγορᾷ μὲν ἂν γίγνηται τὸ γενόμενον, ὑπ' ἀγορανόμων, ἐὰν δ' ἐκτὸς ἀγορᾶς ἐν ἄστει, τῶν ἀστυνόμων κολάζειν τὸν ἐπιδημοῦντα, ἐὰν δὲ κατ' ἀγροῦς τῆς χώρας που, τοὺς τῶν ἀγρονόμων ἄρχοντας. ἐὰν δ' ἐπιχώριος ὁ παρατυγχάνων ἢ τις, ἐάντε παῖς ἐάντε ἀνὴρ ἐάντ' οὖν γυνή, ἀμυνέτω πᾶς τὸν ἀνόσιον ἐπονομάζων: ὁ δὲ μὴ ἀμύνων ἀρᾷ ἐνεχέσθω Διὸς ὀμογνίου καὶ πατρῶου κατὰ νόμον. ἐὰν δὲ τις ὄφλη δίκην αἰκίας γονέων, πρῶτον μὲν φευγέτω ἀειφυγίαν ἐξ ἄστεος εἰς τὴν ἄλλην χώραν καὶ πάντων ἱερῶν εἰργέσθω: μὴ δὲ εἰργόμενον κολαζόντων αὐτὸν ἀγρονόμοι πληγαῖς καὶ πάντως ὡς ἂν ἐθέλωσιν, κατελθῶν δὲ θανάτῳ ζημιούσθω. ἐὰν δὲ τις τῶ τοιούτῳ, ὅσοι ἐλεύθεροι, συμφάγη ἢ συμπίη ἢ τινα τοιαύτην ἄλλην κοινωνίαν κοινωνήσῃ, ἢ καὶ μόνον ἐντυγχάνων που προσάπτηται ἐκὼν, μήτε εἰς ἱερὸν ἔλθῃ μηδὲν μῆτ' εἰς ἀγορὰν μῆτ' εἰς πόλιν ὅλως πρότερον ἢ καθήρηται, νομίζων κεκοινωνηκέναι

¹⁵² Ehrenberg 1960, σελ. 67. Οι απαντήσεις αυτές συγκεντρωτικά δημιουργούσαν και τον ορισμό του πολίτη.

άλιτηριώδους τύχης: ἐὰν δὲ ἀπειθῶν νόμῳ ἱερὰ καὶ πόλιν μιαίνῃ παρανόμως, ὃς ἂν τῶν ἀρχόντων αἰσθόμενος μὴ ἐπάγῃ δίκην τῷ τοιούτῳ, ἐν εὐθύναις ἔστω τῶν κατηγορημάτων τῶν μεγίστων ἐν τοῦτο αὐτῷ.». ¹⁵³

Στο απόσπασμα, λαμβάνεται ως παράδειγμα μια βιαιοπραγία εναντίον των γονέων και στον νόμο που αποφασίζουν να θεσπίσουν οι τρεις συνομιλητές. Ο Αθηναίος ομιλητής, υποστηρίζει πως όποιος τολμήσει να χτυπήσει τους γονεῖς του ή τους γονεῖς αυτών μπροστά σε μάρτυρα, τότε ο τελευταίος υποχρεούται πρωτίστως να τους βοηθήσει. Έπειτα, αν ο μάρτυρας που τους βοηθήσει είναι μέτοικος ή ξένος, τότε να επαινεθεί και να του δοθεί τιμητική θέση στους αγώνες. Αν όμως, δεν παρέχει βοήθεια προς αυτούς, τότε να επιπληχθεί και καταδικαστεί σε ισόβια εξορία. Αν ο μάρτυρας του περιστατικού είναι δούλος, τότε να ελευθερωθεί. Αν αντιθέτως, ο δούλος δεν βοηθήσει, τότε να υποστεί εκατό μαστιγώσεις. Αν οι βιαιοπραγίες γίνουν στην αγορά, τότε τις ποινές καλείται να τις επιβάλλει ο αγορανόμος ενώ αν γίνουν εκτός αγοράς, όποιος αστυνόμος είναι παρών. Σε κάθε περίπτωση, ο μάρτυρας οφείλει να καταδιώξει τον δράστη και να καταγγείλει την ανόσια πράξη του. Σε αντίθετη περίπτωση, θα υποστεί και ο ίδιος την κατάρα του Δία που είναι προστάτης της οικογένειας και εκδικείται τα δικαιώματα των γονέων. Αναφορικά με την ποινή του ίδιου του δράστη, αυτή είναι η εξορία και η απαγόρευση εισόδου στους ναούς. Τέλος, όποιος συναναστραφεί έναν τέτοιον άνθρωπο, θα υποστεί και αυτός την απαγόρευση εισόδου στους ναούς, στην αγορά και στην πόλη επειδή θα θεωρείται μολυσματικός.

Ο νόμος αυτός, που δημιούργησε ο Πλάτωνας δια στόματος του Αθηναίου στην πολιτεία του, δεν απομακρύνεται ιδιαίτερα από την πραγματικότητα της εποχής. Στην -ήδη υπάρχουσα- ατιμία, προστίθεται η εξορία και το μίasma που ακολουθεί τον παραβάτη. Επίσης, προστίθενται ποινές και για τους εν δυνάμει μάρτυρες. Αν κάποιος παραβίαζε την ποινή της ατιμίας που του είχε επιβληθεί και εισερχόταν στους ναούς, τότε έπρεπε να συλληφθεί από τους έντεκα και να οδηγηθεί ενώπιον του δικαστηρίου της Ηλιαίας. Εκεί κρινόταν η αθώωση ή ενοχή του. Σε περίπτωση που βρισκόταν ένοχος, και δεν του επιβαλλόταν σωματική ποινή αλλά χρηματική, τότε φυλακιζόταν μέχρι να πληρώσει το χρέος του. Παρατίθεται ο αντίστοιχος νόμος.

Αρ. 45. Ἐάν δε τις ἀπαχθῆ τῶν γονέων κακώσεως ἡλωκῶς, εἰσιὼν ὄπη μὴ χρῆ, δησάντων αὐτόν οἱ ἔνδεκα, καὶ εἰσαγόντων αὐτόν εἰς τὴν Ἑλιαίαν· κατηγορεῖτω δὲ ὁ

---

¹⁵³ Πλάτων, Νόμοι, 881b.

βουλόμενος οἷς ἔξεστιν. Ἐάν δὲ ἀλφ, τιμάτω ἢ Ἡλιαία, ὅ,τι χρῆ παθεῖν αὐτόν ἢ ἀποτίσαι· ἐάν δὲ ἀργυρίου τιμηθῆ, δεδέσθω τέως ἕως ἂν ἐκτίση.

2. Διαχείριση πατρικής περιουσίας

Ὅπως ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ, τα τέκνα υποχρεούνταν να εξασφαλίζουν τον βιοπορισμό των γονέων τους και να μεριμνούν για την αξιοπρεπή διαβίωση τους, όταν ο χρόνος ἔκρινε πως η παρέμβαση τους ήταν απαραίτητη. Η επιδίωξη αυτή, ήταν ἄμεσα συνυφασμένη με την (ορθή) διαχείριση της πατρικής περιουσίας. Κατά βάση, οι γονεῖς ἦταν οι διαχειριστές της οικονομίας του οἴκου τους και αυτοί που επέλεγαν τον τρόπο διάθεσης της περιουσίας τους, τόσο πριν όσο και μετά τον θάνατο τους. Με τη βοήθεια της νομοθεσίας, η οποία πλαισίωνε την οικονομική αυτή κατανομή, είναι εφικτή η εκτενέστερη εξέταση της, για να διαπιστωθεῖ ο βαθμός παρέμβασης του κράτους στην κατανομή της γονικής περιουσίας, που θα κατέληγε στους φυσικούς κληρονόμους. Ο λόγος που συνέβαινε αυτό, είναι διττός. Στόχος ἦταν, τόσο να εξασφαλιστεῖ ἕνας δίκαιος καταμερισμός στους απογόνους, όσο και να μην γίνουν οι ἴδιοι οι γονεῖς αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης, ἀπὸ τα τέκνα τους.

Αρ. 337. Ὅσοι μὴ ἐπεποίητο, ὥστε μήτε ἀπειπεῖν μήτ' ἐπιδικάσασθαι, ὅτε Σόλων εἰσήει τὴν ἀρχήν, τὰ ἑαυτοῦ διαθέσθαι εἶναι ὅπως ἂν ἐθέλη, ἂν μὴ παῖδες ὧσι γνήσιοι ἄρρενες, ἂν μὴ μανιῶν ἢ γήρων ἢ φαρμάκων ἢ νόσου ἔνεκα, ἢ γυναικὶ πειθόμενος, ὑπὸ τούτων του παρανοῶν, ἢ ὑπ' ἀνάγκης ἢ ὑπὸ δεσμοῦ καταληφθεῖς.

Ο νόμος καθιστᾶ σαφές, πως ἀπὸ την ἡμέρα που ανέλαβε την εξουσία ο Σόλωνας, ὅλοι οι γνήσιοι -και ὄχι υιοθετημένοι-, πολῖτες που μπορούν να διαχειρίζονται την περιουσία τους, ἔχουν το δικαίωμα διάθεσης αυτής ὅπως επιθυμούν, με την ὑπαρξη κάποιων προϋποθέσεων. Πρόκειται για μια σημαντική ρύθμιση παρά τις εγγενεῖς αδυναμίες που την διακατέχουν. Αρχικά, ο νόμος εξαιρεῖ τα υιοθετημένα τέκνα ἀπὸ τη διαχείριση, ὑπὸ τον φόβο του γεγονότος ὅτι ἐπειδὴ δεν ἦταν βιολογικοί ἀπόγονοι, ἴσως δεν εἶχαν ἀγαθές προθέσεις ἀπέναντι στους γονεῖς. Ο κανόνας αὐτός αποτελεί μια προβληματική γενίκευση που εἶναι μη ἀποδεκτὴ. Ωστόσο, αὐτό που οφείλει να ἀναγνωριστεῖ σε αὐτόν, εἶναι ἡ διάθεση για προστασία ενός ἐνδεχόμενου δόλου εἰς βάρος των γονιών. Η δεύτερη προϋπόθεση, εἶναι να μην ἔχουν ἄρρενα τέκνα και βασίζεται στην υποχρέωση των γονέων να εξασφαλίσουν, στον βαθμό που αὐτό εἶναι εφικτό, οικονομικά τους γιους τους. Παρατηρεῖται πως, ἡ φροντίδα των γονέων

και των τέκνων είναι συγκοινωνούντα δοχεία γιατί συνδιαλέγονται μεταξύ τους. Επειδή λοιπόν, τα ενδιαφέροντα των δύο αυτών τέμνονται, δεν διαχωρίζονται από τον Σόλωνα.

Έπειτα, παρουσιάζεται το σημαντικότερο κριτήριο που αποτελεί και τον πυρήνα της πρόθεσης του νομοθέτη: Η σωματική και ψυχική ακεραιότητα. Αυτή, φαίνεται να είναι προτεραιότητα για να μπορεί κανείς να διαθέσει την περιουσία του όπως επιθυμεί. Ο γονέας, πρέπει να έχει σώας τας φρένας τη στιγμή που κατανέμει την περιουσία του και να έχει σωματική υγεία. Εξωγενείς παράγοντες, -όπως οι κακουχίες, η φυλάκιση ή καταστάσεις που μπορούν να διαταράξουν την κρίση του, τον καθιστούν ανίκανο να κάνει αυτόν τον διαμοιρασμό. Η επιβολή αυτών των κριτηρίων από το κράτος, είναι εξαιρετικά βοηθητική στην αποφυγή αποφάσεων που μπορούν να καθορίσουν αρνητικά τον μετέπειτα βιοπορισμό τους.

Αρ. 315. *Καὶ ἐὰν ἐξ ἐπικλήρου τις γένηται καὶ ἅμα ἠβήσῃ ἐπιδίετες, κρατεῖν τῶν χρημάτων, τὸν δὲ σῆτον μετρεῖν τῇ μητρὶ.*

Στο άρθρο 315, υποστηρίζεται ότι αν από μια επίκληρο γεννηθεί γιος και φτάσει στο 16^ο έτος της ηλικίας του, τότε μπορεί να διαχειρίζεται την περιουσία της μητέρας του, αλλά πρέπει να εξασφαλίζει την διατροφή της. Ο νόμος αυτός αποτελεί ένα φυσιολογικό απότοκο της Αθηναϊκής νοοτροπίας. Η διαχείριση της περιουσίας μιας Αθηναίας μητέρας κληρονόμου, περνάει στα χέρια του γιου με την προϋπόθεση ότι δεν θα αμελεί την διατροφή της, διότι ο σκοπός της απόκτησης απογόνων-κληρονόμων, ήταν αφενός για να κληροδοτηθεί σε αυτούς την περιουσία και αφετέρου να αποτελέσουν στηρίγματα για τα γηρατειά.¹⁵⁴ Στην εν λόγω περίπτωση, διαφαίνεται πως είναι αδιανόητη η διαχείριση της περιουσίας της γυναίκας από την ίδια, παρά την ιδιότητα της ως μητέρα. Πρέπει πάντοτε να έχει κοντά της, έναν άρρενα συγγενή, ανεξαρτήτου βαθμού. Η Mossé, έχει χαρακτηρίσει την Αθηναία «αιώνια ανήλικη» εξαιτίας της αόρατης νομικής της θέσης.¹⁵⁵ Πράγματι, αυτός ο προσδιορισμός ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα αλλά η ίδια, αναφέρει επίσης πως όσον αφορά το ιδιοκτησιακό δίκαιο, οι γυναίκες διέθεταν τρόπους για να «προσαρμόσουν» τον νόμο στα μέτρα τους. Παρά την προσταγή της νομοθεσίας, αν μια μητέρα έκρινε ότι ο

---

¹⁵⁴ Mossé 1983, σελ. 39.

¹⁵⁵ Mossé 1983, σελ. 56.

γιος της δεν ικανοποιούσε τις επιθυμίες της, τότε άτυπα παρέμβαινε η ίδια.¹⁵⁶ Εξάλλου, ο παρεμβατικός φύσει και θέσει χαρακτήρας των γυναικών στα οικονομικά και στη διαχείριση του οίκου, δεν αποτελεί ασυνήθιστο φαινόμενο αλλά αυτό θα δειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Αρ. 341. *‘Απαντας τοὺς γνησίους υἱοὺς ἰσομοίρους εἶναι τῶν πατρῶων.*

Αρ. 302. *Τὰς μὲν ὑπὲρ τῶν πατρῶων ἐκδοθείσας καὶ συνοικούσας ἀνδράσι γυναῖκας, ἂν ὁ πατὴρ αὐτῶν τελευτήσας μὴ καταλίπη αὐταῖς γνησίους ἀδελφοὺς, τοῖς ἐγγύτατα γένους ἐπιδίκους εἶναι.*

Αρ. 339. *Ἐξεῖναι διαθέσθαι ὅπως ἂν ἐθέλη τις τὰ αὐτοῦ, ἂν θηλείας γνησίας καταλίπη, ἐπὶ ταύταις.*

Αρ. 344. *Γνησίας μὲν οὖσης θυγατρὸς, νόθου δὲ υἱοῦ μὴ κληρονομεῖν τὸν νόθον τὰ πατρῶα.*

Αναφορικά με τον τρόπο κατανομής της περιουσίας, σε περίπτωση που οι κληρονόμοι ήταν παραπάνω από ένας, η κατάσταση περιγράφεται στα τέσσερα άρθρα που παρατέθηκαν. Όλοι οι νόμιμοι γιοι μοιράζονται εξίσου την περιουσία, ώστε να μην δημιουργηθούν αντεγκλήσεις μεταξύ των κληρονόμων.¹⁵⁷ Αν ο πατέρας, έχει στερηθεί αρσενικά τέκνα, τότε μπορεί να διαθέσει την περιουσία του προς όφελος των κοριτσιών που παντρεύτηκαν και προικίστηκαν από αυτόν. Ταυτόχρονα, αυτός που απέκτησε μόνο κορίτσια, δύναται να διαθέσει την περιουσία του σε όποιον και όπως θέλει, με τη συμφωνία ότι αυτός θα παντρευτεί ένα από αυτά. Δεδομένου ότι το κληρονομικό δίκαιο είναι δαιδαλώδες, σε αυτό το σημείο παραλείπεται η αναφορά στις υπόλοιπες αδελφές δημιουργώντας την εντύπωση ότι αυτό είναι ένα ζήτημα που αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια του πατέρα. Όταν υπάρχει νόθος γιος και γνήσια κόρη, τότε η περιουσία κληρονομείται μόνο στην τελευταία. Αυτό συμβαίνει, γιατί τα νόθα παιδιά δεν είχαν κληρονομικά δικαιώματα και δεν συμπεριλαμβάνονταν καν στις διαθήκες.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Mosse 1983, σελ. 65. Ως χαρακτηριστικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα παρουσιάζονται ο λόγος του Λυσία, *Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας*, 21, στον οποίο μία μητέρα δίνει σε έναν μη συγγενή της, χρήματα για την ταφή της επειδή δεν εμπιστεύεται τον γιο της και ο λόγος του Δημοσθένη, *Παραγραφή υπὲρ Φορμίωνος*, 14, όπου μια μητέρα αφήνει την περιουσία της στα τέκνα από τον δεύτερο της γάμο.

¹⁵⁷ Εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό υπάρχουν, όπως για παράδειγμα ο λόγος *Παραγραφή υπὲρ Φορμίωνος*. Ωστόσο τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι συνηθισμένες και εξαρτώνται από παράγοντες όπως οι συνθήκες και η κοινωνική θέση της οικογένειας.

Η μόνη περιουσία που μπορούσαν να αξιώσουν είναι ένα ποσό που έφτανε μέχρι τις πέντε μνες και ονομαζόταν νοθεία.¹⁵⁹

Τι γινόταν όμως, σε περίπτωση που κάποιος πέθαινε, είχε κόρες και δεν είχε ετοιμάσει διαθήκη; Αν συνέβαινε αυτό, τότε κανείς δεν μπορούσε να απαιτήσει κληρονομικά δικαιώματα εκτός αν παντρευόταν μία από αυτές. Αν είχε αδέρφια από τον ίδιο πατέρα, τότε κληρονομούσαν αυτοί και τα τέκνα τους. Αν αυτοί δεν είχαν παιδιά, τότε κάτοχοι γίνονταν οι μικροί ανιψιοί των αδελφών. Η προτεραιότητα δίνεται πάντα στους άρρενες συγγενείς, οι οποίοι μάλιστα προέρχονται από την πλευρά του πατέρα. Αν δεν υπάρχει κανείς συγγενής του πατέρα, τότε προτιμώνται οι συγγενείς της μητέρας. Αν δεν υπάρχει κανείς γενικότερα, τότε κληρονομεί ο πλησιέστερος συγγενής του πατέρα.

Αρ. 343. *Ὅστις ἂν μὴ διαθέμενος ἀποθάνῃ, ἐὰν μὲν παῖδας καταλίπη θηλείας, σὺν ταύτησιν, ἐὰν δὲ μὴ, τούσδε κυρίους εἶναι τῶν χρημάτων. ἐὰν μὲν ἀδελφοὶ ὧσιν ὁμοπάτορες· καὶ ἐὰν παῖδες ἐξ ἀδελφῶν γνήσιοι, τὴν τοῦ πατρὸς μοῖραν λαγχάνειν· ἐὰν δὲ μὴ ἀδελφοὶ ὧσιν ἢ ἀδελφῶν παῖδες, ἐξ αὐτῶν κατὰ ταῦτα λαγχάνειν· κρατεῖν δὲ τοὺς ἄρρενας καὶ τοὺς ἐκ τῶν ἀρρένων, ἐὰν ἐκ τῶν αὐτῶν ὧσι, καὶ ἐὰν γένει ἀπωτέρω. ἐὰν δὲ μὴ ὧσι πρὸς πατρὸς μέχρι ἀνεψιῶν παίδων, τοὺς πρὸς μητρὸς τοῦ ἀνδρὸς κατὰ ταῦτα κυρίους εἶναι. ἐὰν δὲ μηδετέρωθεν ἢ ἐντὸς τούτων, τὸν πρὸς πατρὸς ἐγγυτάτω κύριον εἶναι. νόθῳ δὲ μηδὲ νόθῃ μὴ εἶναι ἀγχιστεῖαν μήθ' ἱερῶν μήθ' ὀσίων ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος.*

γ) Μέριμνα για τα τέκνα

1. Ορφανά και υιοθετημένα

Καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, ο οίκος αποτελούσε τον πυρήνα του οργανικού συνόλου. Όντας η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης, προετοίμαζε την ένταξη των πολιτών στην κοινωνία. Η διαμόρφωση και σύσταση του, μπορούσε να διαταραχθεί από πολλούς παράγοντες, ένας εκ των οποίων είναι ο θάνατος. Ο τελευταίος, μπορούσε να μεταβάλλει τις ισορροπίες, δημιουργώντας ένα διαφορετικό πλαίσιο και μια καινούρια πραγματικότητα για τα υπόλοιπα μέλη του. Ένα τέτοιο

---

¹⁵⁹ Σολ., Αρ. 345.

ενδεχόμενο, μπορούσε να πάρει σάρκα και οστά, με την απώλεια της κεφαλής της οικογένειας, του πατέρα. Αν ο πατέρας πέθαινε, τότε η θέση της συζύγου δεν αντιμετώπιζε ιδιαίτερες δυσκολίες, δεδομένου ότι η χήρα μπορούσε να ξαναπαντρευτεί¹⁶⁰ και να δημιουργηθεί ένα νέο νοικοκυριό. Αυτοί που πραγματικά περιέπιπταν σε δύσκολη κατάσταση, ήταν τα ορφανά τέκνα. Υπήρχε βέβαια το ενδεχόμενο, κηδεμόνας των ορφανών να γίνει ο επόμενος σύζυγος της μητέρας τους, αν εκείνος το επιθυμούσε. Σε αυτήν την περίπτωση, δεν θα ήταν μόνο πατριός των ορφανών αλλά και κηδεμόνας τους, με όλες τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται αυτό.

Έχει ήδη γίνει περιγραφή του τρόπου κατανομής της πατρικής περιουσίας, μετά τον θάνατο του πατέρα. Τι γίνεται, βέβαια, στην περίπτωση που δεν υπάρχει διαθέσιμος ενδιαφερόμενος κηδεμόνας; Η απάντηση βρίσκεται, στον διορισμό ενός ή περισσότερων κηδεμόνων με σκοπό την ανατροφή και τη διαχείριση της πατρικής περιουσίας των ανηλίκων. Σε περίπτωση που οι κηδεμόνες είχαν οριστεί από τον αποθανόντα με διαθήκη, τότε το ζήτημα έληγε εκεί. Αν όμως αυτό δεν είχε προβλεφθεί, τότε ο νόμος υποχρέωνε τον άρχοντα να αναλάβει τη φροντίδα των ορφανών από πατέρα τέκνων.

Αρ. 352. Ὁ ἄρχων ἐπιμελείσθω τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν οἴκων τῶν ἐξερημουμένων καὶ τῶν γυναικῶν, ὅσαι μένουσιν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ἀνδρῶν τῶν τεθνηκότων φάσκουσαι κρεῖν. τούτων ἐπιμελείσθω καὶ μὴ ἐάτω ὑβρίζειν μηδένα περὶ τούτους. ἐὰν δὲ τις ὑβρίζη ἢ ποιῇ τι παράνομον, κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν κατὰ τὸ τέλος. ἐὰν δὲ μείζονος ζημίας δοκῇ ἄξιός εἶναι, προσκαλεσάμενος πρόπεμπτα καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος, ὃ τι ἂν δοκῇ αὐτῷ, εἰσαγέτω εἰς τὴν ἡλιαίαν. ἐὰν δ' ἄλλῳ, τιμάτω ἢ ἡλιαία περὶ τοῦ ἀλόντος, ὃ τι χρὴ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι.

Πως ακριβώς μεριμνούσε ο άρχοντας για τα τέκνα και τις γυναίκες που βρίσκονταν ξαφνικά σε μια ευάλωτη κατάσταση; Η φροντίδα αυτή περιλάμβανε, τον διορισμό των κηδεμόνων¹⁶¹ των ανηλίκων, ώστε να εξασφαλίσει ότι κανείς δεν θα επωφεληθεί εις βάρος τους. Η παροχή τροφής, στέγης,¹⁶² ένδυσης και παιδείας, αποτελούσαν τις βασικές ανάγκες που καλύπτονταν, ενώ καθόλου αμελητέα δεν είναι

¹⁶⁰ Συνήθως τον πλησιέστερο άρρενα συγγενή.

¹⁶¹ MacDowell 1986, σελ. 147. Υπήρχαν περιπτώσεις, κατά τις οποίες είτε ο άρχοντας επέβαλε τον κηδεμόνα, αν δεν προσφερόταν κάποιος, είτε τον επέλεγε ανάμεσα σε πολλούς -σε περίπτωση που ο ορφανός είχε υψηλή περιουσία και υπήρχε ανταγωνισμός. Στις περιπτώσεις που ο πατέρας είχε κάνει διαθήκη ορίζοντας κηδεμόνες, τότε ο άρχων απλώς επικύρωνε την απόφαση του.

¹⁶² Τα τέκνα ζούσαν στο σπίτι του κηδεμόνα για να μπορεί ο τελευταίος να παρέχει πατρική φροντίδα.

και η εκπροσώπηση του τέκνου σε οποιοδήποτε ζήτημα νομικής φύσεως και διαχείρισης περιουσίας. Επί του πρακτέου, η τελευταία σήμαινε πως αν για παράδειγμα, η ακίνητη περιουσία του ορφανού περιλάμβανε γεωργική έκταση, τότε ο κηδεμόνας είχε την υποχρέωση εκμετάλλευσής της, είτε με την εξ ιδίων καλλιέργεια, είτε με μίσθωση τρίτου. Επίσης, υπήρχε νόμος που όριζε ότι μπορούσε ο κηδεμόνας να μισθώνει το σπίτι του τέκνου.¹⁶³ Αυτό συνέβαινε, με σκοπό την συγκέντρωση των εσόδων και την πρόσθεσή τους στην περιουσία του ορφανού ώστε να εξασφαλιστεί κατά δύναμιν οικονομικά. Μάλιστα, τον κηδεμόνα που δεν προχωρούσε στην εν λόγω μίσθωση, μπορούσε να τον μηνύσει οποιοσδήποτε πολίτης επιθυμούσε.¹⁶⁴

Γενικότερα, ο κηδεμόνας δεν μπορούσε εύκολα να εκμεταλλευτεί οικονομικά τον προστατευόμενό του γιατί υπαγόταν σε έλεγχο. Τουτέστιν, όταν ο κηδεμονευόμενος ενηλικιώνόταν, τότε ο κηδεμόνας ήταν υποχρεωμένος να του παραδώσει έναν οικονομικό έλεγχο που θα ανέλυε τα περιουσιακά του στοιχεία και τις μεταβολές που είχαν συμβεί. Δηλαδή, έπρεπε να του διαθέσει απόδειξη της πατρικής του περιουσίας και των πρόσθετων εσόδων. Συνεπώς, οποιαδήποτε υπόνοια ή απόδειξη κλοπής ή δείγματος αυτής, μπορούσε να οδηγήσει τον κηδεμόνα στο δικαστήριο με αδιάσειστα πειστήρια.¹⁶⁵ Επίσης, ένας νόμος που τέθηκε με σκοπό να αποτρέψει αυτήν την οικονομική εκμετάλλευση είναι η απαγόρευση να ορίζονται κηδεμόνες συγγενείς που είχαν άμεσα κληρονομικά δικαιώματα στα ορφανά.¹⁶⁶

Η καταγγελία για κακοδιαχείριση ή υποκλοπή,¹⁶⁷ δεν ήταν η μοναδική με την οποία θα μπορούσε να οδηγηθεί κάποιος κηδεμόνας στο δικαστήριο. Ο ορισμός επιτρόπου για τα ανήλικα ορφανά, δεν ήταν η αποκλειστική μέριμνα που επεδείκνυε το κράτος στην περίπτωση των παιδιών.¹⁶⁸ Μια δημόσια καταγγελία, η οποία μπορούσε να παραπέμψει έναν κακόβουλο κηδεμόνα στο δικαστήριο, ήταν η «κάκωσις»

---

¹⁶³ Αρ. 351. *Τὸν Ἐπίτροπον τὸν οἶκον μισθὸν.*

¹⁶⁴ MacDowell 1986, σελ. 149. Η διαδικασία ονομαζόταν «φάσις» και εκεί ο κηδεμόνας καλείτο να αποδείξει ότι αυτός ο τρόπος διαχείρισης της περιουσίας ήταν ωφέλιμος για τον προστατευόμενο.

¹⁶⁵ MacDowell 1986, σελ. 150. Ο ορφανός είχε το δικαίωμα, μέσα σε πέντε χρόνια από τη στιγμή της ενηλικίωσής του, να καταγγείλει τον κηδεμόνα για υπεξαίρεση, αν πίστευε ότι αυτός τον είχε εκμεταλλευτεί οικονομικά. Η δίκη αυτή ήταν ιδιωτικής φύσεως και ονομαζόταν «δίκη επιτροπής». Αν οι κηδεμόνες ήταν δύο, τότε ο ορφανός μπορούσε να μηνύσει τον καθένα από αυτούς ξεχωριστά (Cudjoe 2000, σελ. 446).

¹⁶⁶ Αρ. 350. *Μὴ ἐπιτροπεύειν, εἰς ὃν ἡ οὐσία ἔρχεται, τῶν ὀρφανῶν τελευτησάντων.*

¹⁶⁷ Ένα τέτοιο παράδειγμα εκμεταλλευτή κηδεμόνα παρουσιάζει ο Ισαίος, εναντίον του Δικαιογένη. Περισσότερα βλ. Ισαίος, Περὶ του Δικαιογένους κλήρου, 9-11.

¹⁶⁸ Σε περιπτώσεις που αφορούσαν ορφανά, υπήρχαν δημόσιες και ιδιωτικές ενέργειες τις οποίες ο καθένας μπορούσε εθελοντικά να ξεκινήσει εναντίον όχι μόνο κακῶν κηδεμόνων αλλά και ὅσων πιστεύεται ότι διέπραξαν οποιοδήποτε αδίκημα εις βάρος ορφανού. Περισσότερα βλ. Cudjoe 2000, σελ. 441.

ορφανού, η οποία εφαρμοζόταν μέσω της εισαγγελίας. Η κατηγορία αυτή για κακομεταχείριση αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερη αυστηρότητα από το κράτος, γιατί για την Αθηναϊκή κοινωνία, η προστασία ενός ορφανού παιδιού και η υπεράσπισή του δεν ήταν απλώς ένα ζήτημα που κινούσε τους δικαστικούς μηχανισμούς αλλά τοποθετούσε ολόκληρο το νομικό σύστημα υπέρ του. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι Αθηναίοι προσάρμοσαν το δικαίκο σύστημα για αυτές τις περιπτώσεις. Σε μια κατηγορία μέσω εισαγγελίας, ο κατηγορούμενος κινδύνευε -αν δεν κατάφερνε να αποδείξει τα λεγόμενα του- να υποστεί ποινή ή πρόστιμο. Στην περίπτωση, όμως των ορφανών, ο μηνυτής, δεν είχε να χάσει τίποτα ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της δίκης.¹⁶⁹ Αυτό συνέβαινε, ώστε ο φόβος να μην αποτελεί τροχοπέδη για οποιονδήποτε κατηγορούμενο, αλλά να ενθαρρύνονται οι πολίτες και να οδηγούν αυτές τις περιπτώσεις ενώπιον της δικαιοσύνης.¹⁷⁰

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι όπως η επιλογή του κηδεμόνα ήταν μια υπόθεση που αναλάμβανε ο επώνυμος άρχοντας, έτσι και η κάκωση ορφανού, εκδικαζόταν επίσης από αυτόν. Η τάση να χειρίζεται τα ζητήματα αυτά ο άρχοντας και όχι κάποιο άλλο όργανο εξουσίας, δείχνει επίσης το άμεσο ενδιαφέρον της κοινότητας οι αποφάσεις να λαμβάνονται από ένα συγκεκριμένο άτομο, μάλιστα το καταλληλότερο που υπήρχε δεδομένου ότι ο επώνυμος άρχοντας ήταν η προσωποποίηση της εξουσίας. Η κακομεταχείριση των τέκνων -όπως και η αντίστοιχη κακομεταχείριση των γονέων- ήταν υποθέσεις που συνέχισαν να εκδικάζονται από τον άρχοντα, με τις ίδιες προϋποθέσεις και μετά την εποχή του Σόλωνα, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης.¹⁷¹

Η υιοθεσία, εμφανίστηκε στην Αθήνα και θεσπίστηκε πρώτη φορά από τον Σόλωνα. Η υιοθεσία, γινόταν σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις. Η πρώτη, ήταν να υιοθετήσει ένας άνδρας κάποιον ενώ ήταν ακόμα ζωντανός (*inter vivo*), η δεύτερη ήταν η υιοθεσία μέσω διαθήκης και συνεπαγόταν να υιοθετήσει κανείς κάποιον καθιστώντάς τον κληρονόμο στη διαθήκη του ως υιοθετημένο υιό ή κόρη. Η τρίτη περίπτωση, ήταν αν κάποιος πέθαινε χωρίς να έχει αφήσει νόμιμο γιο, τότε μπορούσε να υιοθετήσει το

---

¹⁶⁹ Αρποκρατίων, Λεξικό, *Εισαγγελία*. Ο Αρποκρατίων, διακρίνει τρία είδη εισαγγελίας. Τα δημόσια αδικήματα που απευθύνονταν στη Βουλή και την Εκκλησία, οι καταγγελίες που απευθύνονταν στον επώνυμο άρχοντα όπως ήταν η κάκωση ορφανών και επικλήρων και αυτές που προορίζονταν για υποθέσεις διαιτησίας. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις ποινές βλ. επίσης Γιούνη 1991.

¹⁷⁰ Cudjoe, 2000, σελ. 443. Ο μηνυτής όχι απλά δεν είχε τίποτα να χάσει, αλλά σε περίπτωση που δικαιωνόταν στο δικαστήριο, ο κηδεμόνας θα έχανε όχι μόνο την κηδεμονία αλλά και τα πολιτικά του δικαιώματα.

¹⁷¹ Αριστ. Αθ. Πολ. 56.

κράτος, για λογαριασμό του θανούντα και να τον καταστήσει υιό του.¹⁷² Σκοπός της υιοθεσίας, ήταν να μην μείνει ο οίκος χωρίς αρσενικό απόγονο και έτσι ένας άνδρας μπορούσε να υιοθετήσει κάποιον,¹⁷³ ανεξαρτήτου ηλικίας (του υιοθετημένου). Ο υιοθετημένος αρκούσε απλώς να ήταν Αθηναίος πολίτης και να μην του είχε επιβληθεί μια πολιτική ποινή όπως η ατιμία. Μπορούσε ακόμη και να ήταν αποκηρυγμένο παιδί κάποιου άλλου, αρκεί να είχε αναγνωριστεί νομικά αυτή η κατάσταση. Επειδή, ο σκοπός του θεσμού, ήταν να αποκτήσει νόμιμο απόγονο ο οίκος, ο υιοθετημένος δεν μπορούσε, σε περίπτωση που το επιθυμούσε, να επιστρέψει στη βιολογική του οικογένεια, προτού αποκτήσει βιολογικό απόγονο.¹⁷⁴

Αν κάποιος είχε υιοθετήσει έναν υιό, ενώ είχε ήδη κόρες, τότε έπρεπε ο υιοθετημένος να παντρευτεί μια εξ αυτών. Αν ο υιοθετημένος ήταν ανήλικος, τότε η απόφαση λαμβανόταν από τους γονείς του, ενώ αν ήταν ενήλικος από τον ίδιο. Η υιοθεσία ήταν μια πράξη με σημαντικό κοινωνικό χαρακτήρα, καθώς μπορούσε να προσφέρει οικογένεια σε άτομα που για διάφορους λόγους την στερήθηκαν -όπως τα ορφανά ανήλικα τέκνα. Επίσης, μπορούσε να βγάλει κάποιον από το καθεστώς της φτώχειας, αν ο κηδεμόνας του ήταν οικονομικά ευκατάστατος. Είναι εξίσου σημαντικό να σημειωθεί, ότι αν η οικογένεια αποκτούσε βιολογικά τέκνα, αφού είχε ήδη υιοθετήσει κάποιον, τότε όλα τα τέκνα μοιράζονταν ισόποσα την πατρική περιουσία. Η ρύθμιση αυτή επικουρεί στην αποφυγή δημιουργίας μιας κατάστασης δύο ταχυτήτων ανάμεσα στα βιολογικά και υιοθετημένα αδέρφια. Εν κατακλείδι, ο νόμος είναι αρκετά ευέλικτος στο ζήτημα της υιοθεσίας, αποφεύγοντας τη δημιουργία κοινωνικών ανισοτήτων.

2. Κίνδυνοι εκμετάλλευσης

Δεδομένου ότι η προστασία των ανήλικων τέκνων ήταν βασική προτεραιότητα του κοινωνικού προγράμματος της Αθηναϊκής πολιτείας, η νομοθεσία επεδίωκε τη δημιουργία ενός πλαισίου ικανού για να αποτρέψει τους κινδύνους που ελλόχευαν. Ένας από αυτούς, ήταν η εξώθηση ανηλίκου στην πορνεία. Αν κάποιο συγγενικό πρόσωπο του παιδιού, χρηματιζόταν από κάποιον τρίτον για να το προωθήσει στην

---

¹⁷² Rubenstein 1991, σελ. 2.

¹⁷³ Αρ. 34. *‘Όταν τις ὄν ἄπαις κύριος τῶν ἑαυτοῦ ποιήσῃται υἱόν, τοῦτον κύριον εἶναι.*

¹⁷⁴ Αρ. 36. *Τῶ ποιηθέντι οὐκ ἐξεῖναι ἐπανιέναι, ἐὰν μὴ υἱόν καταλίπη γνήσιον.* Το άρθρο σημειώνει επίσης ότι αυτοί που υιοθετήθηκαν δεν μπορούσαν να κάνουν διαθήκη και όταν πέθαιναν η περιουσία τους θα έμενε σε αυτούς που τους υιοθέτησαν.

πορνεία, τότε δεν καταγγέλλεται το παιδί, αλλά αυτοί που το οδήγησαν σε αυτό το σημείο. Και αυτός που έδωσε τα χρήματα και αυτός που χρηματίστηκε, τιμωρούνται εξίσου με την ίδια ποινή, δηλαδή με θάνατο.

*«έάν τινα έκμισθώση έταιρειν πατήρ η̄ αδελφός η̄ θεῖος η̄ έπίτροπος η̄ ὄλως τῶν κυριών τις, κατ' αὐτοῦ μὲν τοῦ παιδός οὐκ ἔῃ γραφήν εἶναι, κατὰ δὲ τοῦ μισθώσαντος καὶ τοῦ μισθωσαμένου, τοῦ μὲν ὅτι ἐξεμίσθωσε, τοῦ δὲ ὅτι, φησὶν, ἐμισθώσατο. καὶ ἴσα τὰ ἐπιτίμια ἑκατέρω πεποιήκε, καὶ μὴ ἐπάναγκες εἶναι τῷ παιδί ἡβήσαντι τρέφειν τὸν πατέρα μηδὲ οἴκησιν παρέχειν, ὅς ἂν ἐκμισθωθῆ̄ έταιρειν· ἀποθανόντα δὲ θαπτέτω καὶ τᾶλλα ποιείτω τὰ νομιζόμενα. Καὶ τίνα ἕτερον νόμον ἔθηκε φύλακα τῶν ὑμετέρων παίδων; τὸν τῆς προαγωγείας, τὰ μέγιστα ἐπιτίμια ἐπιγράψας, ἔάν τις ἐλεύθερον παῖδα ἢ γυναῖκα προαγωγέη».*¹⁷⁵

Ο φόβος για τον κίνδυνο της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, οδήγησε τους πατέρες στην αρχαιότητα, να δίνουν στους γιους τους έναν συνοδό/παιδαγωγό για να τους συνοδεύει και να τους προστατεύει όπου πηγαίνουν.¹⁷⁶ Υπήρχαν επίσης νόμοι που προσπαθούσαν να ελέγξουν τις επαφές που είχαν τα νεαρά αγόρια με μεγαλύτερους ηλικιακά άνδρες όταν βρίσκονταν στο γυμνάσιο, όπως ο διορισμός δημόσιων υπαλλήλων που διασφάλιζαν την τάξη. Απαγορευόταν εξίσου, τα σχολεία να ανοίγουν πριν την ανατολή ή να παραμένουν ανοιχτά μετά τη δύση του ήλιου και ήταν αυστηρά ρυθμιζόμενη η είσοδος και η έξοδος.¹⁷⁷ Η αποπλάνηση ενός ανήλικου αγοριού, ακόμη και αν γινόταν με τη θέληση του, ή εν γένει χωρίς την παρέμβαση εξωτερικών παραγόντων όπως η πληρωμή ή η εξώθησή του από κάποιον τρίτο, θεωρείτο επαίσχυντη πράξη που τιμωρείτο από τον νόμο. Ο Cohen υποστηρίζει ότι μια τέτοια συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ως «ύβρις» και είναι ατιμωτική.¹⁷⁸ Η ερωτική σχέση με ένα ανήλικο αγόρι, ταυτίζεται με την κακοποίηση και ισούται με βιασμό. Ο Αισχίνης κάνει γνωστή επίσης, την ύπαρξη νόμου που ορίζει πως όποιος προσβάλλει ένα παιδί ή παρανομήσει εις βάρος του, τότε μπορεί να κατηγορηθεί ενώπιον των θεσμοθετών.¹⁷⁹ Αν και το νόημα του νόμου γίνεται αντιληπτό, ο όρος *ύβριζή* που υπάρχει στο αρχαίο

¹⁷⁵ Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 13.

¹⁷⁶ Reinsberg 1999, σελ. 274.

¹⁷⁷ Cohen 1991, σελ. 176.

¹⁷⁸ Cohen 1991, σελ. 176-180. Ο συγγραφέας στηρίζει την άποψη του ότι η ύβρις συνδέεται με τα σεξουαλικά εγκλήματα κατά των ανηλικών, παραθέτοντας παραδείγματα από φιλοσοφικά και νομικά κείμενα.

¹⁷⁹ Η ποινή ήταν είτε πρόστιμο, είτε φυλάκιση, είτε καταδίκη σε θάνατο.

απόσπασμα δεν προσδιορίζεται με αποτέλεσμα να μένει ανοιχτό το ενδεχόμενο σύνδεσης με την ύβρη που υποστηρίζει ο Cohen. Παρατίθεται το απόσπασμα.

*«ἐάν τις ὑβρίζει ἑῖς παῖδα (ὑβρίζει δὲ δὴ που ὁ μισθούμενος) ἢ ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ἢ τῶν ἐλευθέρων τινὰ ἢ τῶν δούλων, ἢ ἐὰν παράνομόν τι ποιῇ εἰς τούτων τινά, γραφὰς ὕβρεως εἶναι πεποίηκεν καὶ τίμημα ἐπέθηκεν, ὃ τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσθαι».*¹⁸⁰

Οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις δεν αποτελούν παραδοξολογία, ούτε είναι παράνομες στην αρχαία Αθήνα. Η προαγωγή σε πορνεία ή η σεξουαλική κακοποίηση, ανεξαρτήτως φύλου ήταν ποινικό αδίκημα. Αξίζει να σημειωθεί, πως οι πηγές δεν μαρτυρούν σεξουαλικά εγκλήματα εναντίον ανήλικων τέκνων, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική πρόνοια που είχε δημιουργηθεί γύρω τους, απέτρεπε, τέτοιες παραβάσεις. Τα τέκνα, στην αρχαία Αθήνα εντάσσονταν από μικρή ηλικία στους εργατικούς κλάδους και συνέβαλαν στην παραγωγική οικονομία. Η αντιμετώπιση τους, ως εργατικό δυναμικό, δεν αναιρεί το γεγονός ότι μέχρι την στιγμή της ενηλικίωσης τους, η πολιτεία μεριμνούσε αδιάκοπα για τον ομαλό βιοπορισμό τους. Παρά τις αντιξοότητες και τις αντικειμενικές δυσκολίες που η ίδια η εποχή επέβαλε, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι βρίσκονταν στο επίκεντρο όχι απλώς του προνοιακού προγράμματος αλλά της ίδιας της κοινωνίας.

---

¹⁸⁰ Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 15.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΥΑΛΩΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

1. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

α) Βιαιοπραγίες

1. Κακοποίηση

Ο ρόλος της γυναίκας στην αρχαϊκή και κλασική πόλη, είναι ιδιαίτερα συγκεκριμένος και περιορισμένος, εντός του ορισμένου των συνθηκών της εποχής πλαισίου. Επρόκειτο για μια κατάσταση, που την έθετε από τη στιγμή της γέννησης της σε μειονεκτικό καθεστώς, καθώς εκείνη αυτονόητα, υστερούσε απέναντι στα αρσενικά μέλη του οίκου, είτε έχοντας την ιδιότητα της συζύγου/μητέρας, είτε αυτή της κόρης/αδελφής. Ο ενεργός της ρόλος, περιοριζόταν σε δύο βασικές υποχρεώσεις που καλείτο να διεκπεραιώσει. Η πρώτη, ήταν η τεκνοποιία και η δεύτερη η διαχείριση του οίκου. Ο λόγος της περιθωριοποίησης της, οφειλόταν στην κοινωνική της ταυτότητα, ή ορθότερα στην έλλειψη αυτής. Η συμπερίληψη της γυναίκας στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, αποτελεί συνεπώς απότοκο του τρόπου αντιμετώπισης της, μιας συνθήκης η οποία δεν έπαυε ποτέ. Βρισκόμενη διαρκώς σε κατάσταση κοινωνικής ευπάθειας, δημιουργείτο η ανάγκη προστασίας της από ενδεχόμενους κινδύνους ή εκμετάλλευση. Σκοπός αυτής της ενότητας, είναι να παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο η πολιτεία μεριμνούσε για την αποφυγή των ανασφαλών αυτών συνθηκών.

Αρχής γενομένης με την σωματική ασφάλεια της Αθηναίας, ο Σόλων θέσπισε νόμους για την προστασία της. Αν και ο νομοθέτης θεσμοθέτησε γενικά την απαγόρευση της σωματικής κακοποίησης ενός πολίτη, μερίμνησε εξίσου για την επιβολή ποινών, σε περίπτωση βιαιοπραγιών εναντίον των γυναικών. Ο κίνδυνος κακοποίησης μιας γυναίκας από τον ερωτικό της σύντροφο, είτε ήταν παντρεμένη με αυτόν, είτε όχι, ήταν υπαρκτός. Γι' αυτόν τον λόγο, υπήρχε δικαστική παρέμβαση σε τέτοιες περιπτώσεις και η ίδια μπορούσε να εγκαταλείψει τον σύζυγο της ή τον βασανιστή της.¹⁸¹ Η καταγγελία για κάκωση, υπαγόταν σε αυτές τις περιπτώσεις (όπως και σε αυτές των ορφανών τέκνων) στον επώνυμο άρχοντα και έτσι δεν υπήρχε ρίσκο

---

¹⁸¹ Σακελλαρίου 2000, σελ. 137.

για τον καταγγέλλοντα, χρηματικό ή σωματικό. Η τιμωρία επαφιόταν στον επώνυμο άρχοντα, ο οποίος μπορούσε είτε να επιβάλει τη μέγιστη ποινή, είτε να οδηγήσει στο δικαστήριο τον κακοποιό.¹⁸²

Δύσκολα θα συναντήσει κανείς, περιπτώσεις κακοποιημένων γυναικών στις αρχαίες πηγές, όχι γιατί δεν υπήρχαν, αλλά γιατί οι Αθηναίοι απέφευγαν την παραμικρή αναφορά σε αυτές.¹⁸³ Κακοποιητικές συμπεριφορές σε βάρος γυναικών που είναι γνωστές, είναι οι περιπτώσεις της Ιππαρέτης και της Νέαιρας,¹⁸⁴ χωρίς ωστόσο να αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Η πρώτη, όπως έχει σημειωθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν σύζυγος του Αλκιβιάδη και παρά τη βιαιοπραγία εναντίον της, δεν μίλησε ποτέ τον Αθηναίο στρατηγό. Η δεύτερη, ήταν Αθηναία εταίρα και κάποια στιγμή κακοποιήθηκε από τον ερωτικό της σύντροφο Φρύνιο, με αποτέλεσμα να φύγει από αυτόν και από την Αθήνα.¹⁸⁵ Η Νέαιρα προφανώς δεν κατήγγειλε, ούτε και αυτή, τον σύντροφο της για λόγους που είναι ευνόητοι.¹⁸⁶ Μάλιστα, μετέπειτα οδηγήθηκε εκείνη στο δικαστήριο για διαφορετικές βέβαια αιτίες, οι οποίες δεν σχετίζονταν με το περιστατικό.

Βιαιοπραγίες εναντίον των γυναικών δεν γίνονταν μόνο από τους συζύγους. Από έναν δικανικό λόγο του Δημοσθένη¹⁸⁷ λαμβάνουμε γνώση για έναν ξυλοδαρμό μιας ηλικιωμένης γυναίκας από τρεις άνδρες. Πιο συγκεκριμένα, ο Θεόφημος μαζί με δύο άνδρες, εισέβαλε στον οικό ενός συμπολίτη του, με τον οποίο είχε δικαστικές αντιπαραθέσεις, προκειμένου να προβεί σε κατάσχεση λόγω οφειλών. Εκεί, εν απουσία του συζύγου και μπροστά στα μάτια της γυναίκας και των παιδιών του, οι άνδρες, μεταξύ άλλων βανδαλισμών, χτύπησαν μια απελεύθερη ηλικιωμένη που έμενε μαζί με την οικογένεια, η οποία μετά από λίγες ημέρες πέθανε. Είναι αξιοσημείωτο, πως η γυναίκα αυτή υπηρέτησε για χρόνια ως δούλη την οικογένεια και εν τέλει της δόθηκε η ελευθερία της. Όταν πέθανε ο άντρας της και ούσα μεγάλη σε ηλικία, επέστρεψε στην οικογένεια, την οποία είχε υπηρετήσει, ώστε να ζήσει μαζί τους. Η εξέλιξη της υπόθεσης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τη

---

¹⁸² Schaps 1979, σελ. 38.

¹⁸³ Schaps 1977, σελ. 323. Ο Schaps στο άρθρο του περιγράφει κατατοπιστικά, πως οι Αθηναίοι απέφευγαν ακόμη και να αναφέρουν τα ονόματα των γυναικών στα δικαστήρια. Ταυτόχρονα, η άποψη ότι η Αθηναία γινόταν επώνυμη, αποκλειστικά εξαιτίας του συζύγου της (η Ασπασία του Περικλή, η Ξανθίπη του Σωκράτη) σχολιάζεται στη N. Loraux (2003).

¹⁸⁴ Πρέπει να σημειωθεί πως η Νέαιρα, έζησε τον 4^ο αιώνα.

¹⁸⁵ Gilhuly 2009, σελ. 39.

¹⁸⁶ Για περισσότερα σχετικά με δίκες που αφορούν την κακοποίηση των εταίρων βλ. Kapparis 2018, σελ. 213.

¹⁸⁷ Ο λόγος αμφισβητείται για το αν ανήκει πράγματι στον ρήτορα ή αν είναι του Ψευδο-Δημοσθένη.

διαδικασία απονομής του δικαίου που έπρεπε να ακολουθηθεί. Ο κύριος του σπιτιού, μετά τον θάνατο της γυναίκας, απευθύνθηκε στους εξηγητές για να διαπιστώσει τι έπρεπε να κάνει. Αυτοί αποκρίθηκαν, πως αν υπάρχει κάποιος συγγενής της γυναίκας πρέπει να προβεί στη δημόσια διακήρυξη του δράστη. Επειδή, ο ίδιος δεν ήταν παρών στο συμβάν, αλλά μόνο η γυναίκα και τα παιδιά του, πρότειναν επίσης η δημόσια διακήρυξη να μην είναι επώνυμη, αλλά να στρέφεται εναντίον αυτών που διέπραξαν αυτήν την δολοφονική πράξη. Επίσης, δεν γινόταν να υποβληθεί καταγγελία ενώπιον του άρχοντα βασιλέα γιατί η οικογένεια δεν ήταν βιολογικοί συγγενείς της θανούσας, ή εκείνη δούλη τους, όπως οι νόμοι πρόσταζαν. Εν τέλει, ο ομιλητής καταλήγει πως έπραξε όσα όριζαν οι νόμοι και όσα υπέδειξαν οι εξηγητές των ιερών κανόνων.

Από αυτό το γεγονός προκύπτουν κάποια στοιχεία που πρέπει να ερμηνευθούν. Καταρχάς, οι καταγγελίες για ανθρωποκτονία, επί Δράκοντα -τους νόμους του οποίου ο ομιλητής επικαλείται- υπάγονταν στον άρχοντα βασιλέα. Βέβαια, οι νόμοι για την ανθρωποκτονία, επί της ουσίας παρέμεναν ίδιοι και επί Σόλωνα, αφού ο τελευταίος δεν προέβη σε αλλαγές. Δεύτερον, παρατηρείται ότι για να γίνει καταγγελία για ανθρωποκτονία, ενώπιον του ανώτατου άρχοντα, απαιτείτο, οι μηνυτές να είναι βιολογικοί συγγενείς ή να υπάρχει μια σχέση υποτέλειας με τον θανόντα/την θανούσα -δηλαδή να είναι δούλος της οικογένειας. Ο ξυλοδαρμός της εν λόγω ηλικιωμένης, δεν φανερώνει, σύμφωνα με το πλαίσιο που τοποθετήθηκε, πως ήταν προμελετημένος αφού η γυναίκα δεν ήταν ο βασικός στόχος των δραστών. Ωστόσο, αυτό δεν αφαιρεί ούτε το ελάχιστο, από την πράξη της κακοποίησης, μιας βιαιοπραγίας που οδήγησε στον θάνατο της. Αν και η νομοθεσία, για την εν λόγω περίπτωση παρουσιάζει κενό που εμποδίζει την ονομαστική καταγγελία των δραστών, επιτρέπει να καταγγελθούν οι ένοχοι ώστε να βρεθούν και να οδηγηθούν στο δικαστήριο. Τέλος, η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης δεν έγκειται μόνο στο προφίλ της γυναίκας που κακοποιήθηκε, αλλά και στο γεγονός ότι η βιαιοπραγία κατέληξε σε ανθρωποκτονία. Ακολουθεί το πρωτότυπο χωρίο.

«Ἐπειδὴ τοίνυν ἐτελεύτησεν, ἦλθον ὡς τοὺς ἐξηγητάς, ἵνα εἰδείην ὃ τι με χρὴ ποιεῖν περὶ τούτων, καὶ διηγησάμην αὐτοῖς ἅπαντα τὰ γενόμενα, τὴν τε ἄφιζιν τὴν τούτων καὶ τὴν εὐνοίαν τῆς ἀνθρώπου, καὶ ὡς εἶχον αὐτὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ, καὶ ὡς διὰ τὸ κυμβίον, οὐκ ἀφιεῖσα, τελευτήσειεν. Ἀκούσαντες δέ μου οἱ ἐξηγηταὶ ταῦτα, ἤροντό με πότερον ἐξηγήσωναί μοι μόνον ἢ καὶ συμβουλευσώσιν· ἀποκριναμένου δέ μου αὐτοῖς ἀμφοτέρα, εἶπόν μοι ἡμεῖς τοίνυν σοι τὰ μὲν νόμιμα ἐξηγησόμεθα, τὰ δὲ σύμφορα παραινέσομεν· πρῶτον μὲν ἐπενεγκεῖν δόρυ ἐπὶ τῇ ἐκφορᾷ, καὶ προαγορεύειν ἐπὶ τῷ μνήματι, εἴ τις

προσήκων ἐστὶν τῆς ἀνθρώπου, ἔπειτα τὸ μνημα φυλάττειν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. Τάδε δὲ συμβουλευόμεν σοι, ἐπειδὴ αὐτὸς μὲν οὐ παρεγένου, ἡ δὲ γυνὴ καὶ τὰ παιδιά, ἄλλοι δὲ σοι μάρτυρες οὐκ εἰσὶν, ὀνομαστὶ μὲν μηδενὶ προαγορεύειν, τοῖς δεδρακόσι δὲ καὶ κτείναςιν, εἶτα πρὸς τὸν βασιλέα μὴ λαγχάνειν. Οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ νόμῳ ἔστι σοι· οὐ γὰρ ἐστὶν ἐν γένει σοι ἢ ἄνθρωπος, οὐδὲ θεράπεινα, ἐξ ὧν σὺ λέγεις· οἱ δὲ νόμοι τούτων κελεύουσιν τὴν δίωξιν εἶναι· ὥστ' εἰ διομεῖ ἐπὶ Παλλαδίῳ αὐτὸς καὶ ἡ γυνὴ καὶ τὰ παιδιά καὶ καταράσεσθε αὐτοῖς καὶ τῇ οἰκίᾳ, χείρων τε δόξεις πολλοῖς εἶναι, καὶ ἐὰν μὲν ἀποφύγη σε, ἐπιωρκηκέναι, ἐὰν δὲ ἔλῃς, φθονήσει. Ἄλλ' ὑπὲρ σεαυτοῦ καὶ τῆς οἰκίας ἀφοσιωσάμενος ὡς ῥᾶστα τὴν συμφορὰν φέρειν, ἄλλη δὲ εἴ πη βούλει, τιμωροῦ. Ταῦτα ἀκούσας ἐγὼ τῶν ἐξηγητῶν, καὶ τοὺς νόμους ἐπισκεψάμενος τοὺς τοῦ Δράκοντος ἐκ τῆς στήλης, ἐβουλευόμην μετὰ τῶν φίλων ὅ τι χρὴ με ποιεῖν. Συμβουλευόντων δὲ μοι ταῦτά, ἃ μὲν ὑπὲρ τῆς οἰκίας προσῆκεν μοι πρᾶξαι καὶ ἃ ἐξηγήσαντό μοι οἱ ἐξηγηταί, ἐποίησα, ἃ δ' ἐκ τῶν νόμων οὐκέτι μοι προσῆκεν, ἡσυχίαν εἶχον. κελεύει γὰρ ὁ νόμος, ὃ ἄνδρες δικασταί, τοὺς προσήκοντας ἐπεξιέναι μέχρι ἀνεψιαδῶν καὶ ἐν τῷ ὄρκῳ διορίζεται ὅ τι προσήκων ἐστίν, κἂν οἰκέτης ἦ, τούτων τὰς ἐπισκήψεις εἶναι. Ἐμοὶ δὲ οὔτε γένει προσῆκεν ἢ ἄνθρωπος οὐδέν, εἰ μὴ ὅσον τιτθὴ γενομένη, οὐδ' αὖ θεράπεινά γε· ἀφείτο γὰρ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐμοῦ ἐλευθέρα καὶ χωρὶς ᾧκει καὶ ἄνδρα ἔσχεν.»¹⁸⁸

2. Βιασμός

Αρ. 305. Ἐάν ἀρπάσῃ τις ἐλευθέραν γυναῖκα, καὶ βιάσῃται, ζημίαν ἑκατὸν δραχμὰς διδόναι.

Αρ. 306. Τὸν βιασάμενον κόρην χιλίας διδόναι.

Αρ. 307. Τὸν βιασάμενον κόρην αὐτὴν γαμεῖν.

Αρ. 323. Ἐάν τις γυναῖκα αἰσχύνῃ βία, διπλὴν τὴν βλάβην ὀφείλειν.

Στα παραπάνω ἄρθρα, συνοψίζεται ἡ νομοθεσία που ἀφορᾷ τὸν βιασμό στὴν Ἀθήνα τοῦ 6^{ου} καὶ 5^{ου} αἰώνα. Οἱ ποινές που ἐπιβάλλονται στους βιαστές, εἶναι ἀρκετὰ ἐπιεικείς, καθὼς περιορίζονται στο πρόστιμο τῶν ἑκατὸ καὶ χιλίων δραχμῶν, ἀνάλογα με τὴν περίπτωσι. Ἀναπόφευκτα, ἡ ποινὴ τοῦ βιασμοῦ ἐρχεται σε ἀντιπαραβολὴ με

¹⁸⁸ Δημ., Κατ. Ευ., 68-72.

την ποινή για την μοιχεία, η οποία ως επί το πλείστον, ήταν θάνατος για τον άρρενα παραβάτη, αφού ο ίδιος ο Πλούταρχος κάνει πρώτος αυτή τη διαπίστωση. Ο Βοιωτός υποστηρίζει, ότι είναι παράλογο ο μοιχός να δολοφονείται ενώ ο βιαστής να πληρώνει ένα πενιχρό πρόστιμο. Μια προσεκτικότερη ματιά στο πρωτότυπο κείμενο, εγείρει και άλλο ένα ερώτημα. Ο Πλούταρχος παραδίδει, πως ο Σόλων επέτρεψε αυτός που συλλαμβάνει έναν μοιχό να τον σκοτώνει, ενώ αυτός που αρπάζει και βιάζει μια ελεύθερη γυναίκα να πληρώνει πρόστιμο εκατό δραχμών. Ενώ αν την απέκτησε με τη θέληση της να πληρώνει είκοσι δραχμές.¹⁸⁹ Πως γίνεται να βιάζεται μια γυναίκα με τη θέληση της; Αν υπάρχει συναίνεση από την πλευρά της γυναίκας, τότε πρόκειται για μοιχεία και ισχύει ο πρώτος νόμος περί μοιχείας. Συνεπώς, κατά την άποψη μας, ο διαχωρισμός που κάνει ο Πλούταρχος είναι αδόκιμος. Επιστρέφοντας στο πρώτο ερώτημα, η απάντηση για το μέγεθος της εκάστοτε ποινής δίνεται από τον Λυσία. Στον λόγο *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου*, ο Ευφίλητος υποστηρίζει ότι όσοι πετυχαίνουν τον σκοπό τους με τη βία, μισούνται από τα θύματα τους, ενώ όσοι καταφέρνουν να διαφθείρουν κάποιον πείθοντας τον, είναι πιο επικίνδυνοι, διότι διαφθείρουν τις ψυχές και οδηγούν στη διχόνοια.¹⁹⁰

Το πρόστιμο που πλήρωναν οι βιαστές, το κατέθεταν είτε στον πατέρα/κύριο του θύματος, είτε στο ίδιο το θύμα.¹⁹¹ Η καταγγελία για τις εν λόγω περιπτώσεις, ονομαζόταν *δίκη βιαίων* και μπορούσε να υποβληθεί μόνο από το θύμα και τον κύριο της.¹⁹² Αν και ο θάνατος δεν ήταν η προβλεπόμενη ποινή για τον δράστη, υπήρχε η δυνατότητα καταδίκης σε θάνατο, αν ενεργοποιείτο η δίωξη για βιασμό μέσω της γραφής ύβρεως. Τότε, ο δικαστής μπορούσε να αποφασίσει τη μέγιστη των ποινών, την οποία μπορούσε να προτείνει ο μηνυτής. Αυτό συνέβαινε, επειδή ένας βιασμός μπορούσε να δημιουργήσει τραυματισμούς και να επηρεάσει την δημιουργία ή

---

¹⁸⁹ Πλουτ., Σολ., 23.1. «ὅλως δὲ πλείστην ἔχειν ἀτοπίαν οἱ περὶ τῶν γυναικῶν νόμοι τῷ Σόλωνι δοκοῦσι. μοιχὸν μὲν γὰρ ἀνελεῖν τῷ λαβόντι δέδωκεν: ἐὰν δ' ἀρπάσῃ τις ἐλευθέραν γυναῖκα καὶ βιάσῃται, ζημίαν ἑκατὸν δραχμᾶς ἔταξε: κἂν προαγωγέῃ, δραχμᾶς εἴκοσι[...].»

¹⁹⁰ Λυσ., Υπ. Ερατ., 32-33. «[...]. ἔάν τις ἄνθρωπον ἐλεύθερον ἢ παῖδα αἰσχύνῃ βία, διπλὴν τὴν βλάβην ὀφείλειν: ἐὰν δὲ γυναῖκα, ἐφ' αἴσπερ ἀποκτείνειν ἔξεστιν, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι: οὕτως, ὡ ἄνδρες, τοὺς βιαζομένους ἐλάττονος ζημίας ἀξίους ἡγήσατο εἶναι ἢ τοὺς πείθοντας: τῶν μὲν γὰρ θάνατον κατέγνω, τοῖς δὲ διπλὴν ἐποίησε τὴν βλάβην, ἡγούμενος τοὺς μὲν διαπραττομένους βία ὑπὸ τῶν βιασθέντων μισεῖσθαι, τοὺς δὲ πείσαντας οὕτως αὐτῶν τὰς ψυχὰς διαφθεῖρειν, ὥστ' οἰκειότερας αὐτοῖς ποιεῖν τὰς ἄλλοτρίας γυναῖκας ἢ τοῖς ἀνδράσι, καὶ πᾶσαν ἐπ' ἐκείνοις τὴν οἰκίαν γεγονέναι, καὶ τοὺς παῖδας ἀδῆλους εἶναι ὁποτέρων τυχάνουσιν ὄντες, τῶν ἀνδρῶν ἢ τῶν μοιχῶν. ἀνθ' ὧν ὁ τὸν νόμον τιθεὶς θάνατον αὐτοῖς ἐποίησε τὴν ζημίαν.»

¹⁹¹ Carey 1995, σελ. 412.

¹⁹² MacDowell 1986, σελ. 192. Αυτό συνέβαινε επειδή ήταν *δίκη* και όχι *γραφή*. Επίσης, η ίδια καταγγελία αφορούσε και την κλοπή, ακριβώς επειδή γινόταν με την χρήση βίας.

διατήρηση μιας οικογένειας.¹⁹³ Οποιοδήποτε ζήτημα, επηρέαζε αρνητικά τον οικογενειακό θεσμό λάμβανε αυτόματα θρησκευτικές προεκτάσεις. Η πράξη του βιασμού, όπως και κάθε πράξη που ενέχει βία εναντίον ενός υποκειμένου, συγκεντρώνει μεγάλες πιθανότητες να θεωρηθεί ύβρις. Αν λοιπόν, ο κατηγορος μπορούσε να πείσει το δικαστήριο ότι ο κατηγορούμενος διέπραξε ανόσια πράξη,¹⁹⁴ τότε οι πιθανότητες να έρθει αντιμέτωπος ο βιαστής με βαριά ποινή ήταν αυξημένες. Για τον λόγο αυτό, η γραφή ύβρεως, μπορεί να διασταυρωθεί με τη δίκη για κάκωση και να υπερισχύσει ποινικά. Αυτό, οφείλεται στην αποστροφή των Αθηναίων για οποιαδήποτε ατιμωτική πράξη. Παράλληλα, επειδή ο βιασμός δεν ενέχει συναίνεση, δεν θέτει σε κίνδυνο την υποκειμενική αγνότητα του θύματος. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν ότι ένας άντρας αισθάνθηκε υποχρεωμένος να εγκαταλείψει μια γυναίκα που είχε βιαστεί. Ούτε γενικά ενδείξεις για οποιαδήποτε άλλη κύρωση εναντίον του θύματος.¹⁹⁵

Το άρθρο 307, ορίζει πως όποιος βιάσει ανέγγιχτη γυναίκα, οφείλει να την παντρευτεί. Αυτή είναι μια ρύθμιση, που προσπαθεί να αποδώσει δικαιοσύνη με έναν τρόπο παράδοξο μεν, πρακτικό δε. Διότι, ο άνδρας υποχρεούται να δημιουργήσει οικογένεια με γυναίκα, χωρίς να έχει το προνόμιο να διεκδικήσει προίκα ή οποιοσδήποτε άλλες, προς όφελος του, αξιώσεις. Η τιμωρία που όριζε, δηλαδή, η πολιτεία για έναν τέτοιο άντρα, ήταν να επιφορτιστεί όλη του τη ζωή με τη φροντίδα και την εξασφάλιση του θύματος. Από την άλλη, η τιμή του θύματος, αποκαθίσταται με τον γάμο. Εξάλλου, η γυναίκα, δεν συνήθιζε να έχει λόγο στην επιλογή του συζύγου, επειδή αυτή ήταν μια ρυθμιστική διαδικασία που κανόνιζε ο πατέρας της. Ο τρόπος που απέδιδαν δικαιοσύνη οι Αθηναίοι, καθοριζόταν από το πως αντιλαμβάνονταν την έννοια του δικαίου. Για μια πόλη των κλασικών χρόνων της αρχαιότητας, η αντίληψη αυτή ήταν εξαιρετικά διαυγής, καταληπτή και ισορροπημένη.

Η νομοθεσία που θέλει όποιον βιάζει γυναίκα να τιμωρείται με διπλή ποινή, απαντάται στον λόγο του Λυσία, *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου*.¹⁹⁶ Ως διπλή ποινή, ορίζεται το πρόστιμο και η φυλάκιση. Εφόσον για το πρόστιμο έχει γίνει λόγος, το

---

¹⁹³ Lacey 1968, σελ. 30.

¹⁹⁴ MacDowell 1986, σελ. 201. Δεν υπάρχει περιορισμός, σχετικά με το ποια συμπεριφορά θεωρείται υβριστική, εφόσον κάποιος πολίτης στρέφεται εναντίον ενός άλλου. Συνεπώς, αν ο νόμος κρίνει ότι πράγματι έχει διαπραχθεί ύβρις, τότε δύναται να τιμωρήσει τον υβριστή.

¹⁹⁵ Carey 1995, σελ. 414. Αντίθετα, στην περίπτωση της μοιχείας, οι ποινές ήταν αυστηρές και για την γυναίκα.

¹⁹⁶ Λυσ., Υπερ. Ερατ. 32, «*Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, ὅτι κελεύει, ἐάν τις ἄνθρωπον ἐλεύθερον ἢ παῖδα αἰσχύνῃ βία, διπλὴν τὴν βλάβην ὀφείλειν· ἐὰν δὲ γυναῖκα, ἐφ' αἷσπερ ἀποκτείνειν ἔξεστιν, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι*»

ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη φυλάκιση, η οποία ως επί το πλείστον δεν προσδιορίζεται. Εικάζουμε, ότι δεν πρέπει να ήταν μεγάλο το χρονικό διάστημα που όφειλε να εκτίσει κανείς, δεδομένου ότι το δεσμοκτήριο λειτουργούσε γενικότερα σαν μια προσωρινή λύση για τους Αθηναίους. Εκεί περνούσε ο παραβάτης, το μεσοδιάστημα μέχρι την επιβολή της ποινής.

3. Εξώθηση στην πορνεία

Ο νόμος για την εξώθηση μιας γυναίκας, σε πορνεία είναι ο ίδιος με τον αντίστοιχο νόμο που αφορά τα τέκνα και παρατέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας. Πρέπει να σημειωθεί πως, γενικότερα, οι προστατευτικοί νόμοι που αφορούν τα τέκνα, αφορούν και τις γυναίκες. Αν και η πορνεία δεν ήταν παράνομη στην Αθήνα, απεναντίας ήταν φορολογητέα απασχόληση,¹⁹⁷ η μαστροπεία ήταν κολάσιμη. Αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι ο μαστροπός, αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση ενός ατόμου, με σκοπό το δικό του προσωπικό όφελος. Αυτό που τιμωρείτο ποινικά, ήταν δηλαδή ο αθέμιτος τρόπος με τον οποίο πετύχαινε τον σκοπό του, εις βάρος κάποιου άλλου. Για να οδηγηθεί ο αποπλανητής σε δίκη, έπρεπε να κατηγορηθεί με *γραφή προαγωγείας* και η ποινή σε περίπτωση που κρινόταν ένοχος, ήταν είκοσι δραχμές επί Σόλωνα και τον 4^ο αιώνα ήταν ο θάνατος.¹⁹⁸ Εξαίρεση στον κανόνα, αποτελούσαν οι ιδιοκτήτες των οίκων ανοχής. Άλλωστε, η καθιέρωση των οίκων ανοχής, ως μέρη παροχής υπηρεσιών, συνέβη επί Σόλωνα, στην προσπάθεια του να μειώσει την ασύδοτη τέλεση ακόλαστων πράξεων.¹⁹⁹

Γιατί οι Αθηναίοι προσπαθούσαν να προστατέψουν τις ελεύθερες γυναίκες από την εκπόρνευση, δημιουργώντας μάλιστα το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο, την ίδια στιγμή που η συναναστροφή με τις εταίρες ήταν για εκείνους αναπόσπαστο κομμάτι του βίου τους; Επειδή, επί του πρακτέου, η ζωή αυτών των γυναικών, ήταν περισσότερο ταραχώδης και παρουσίαζε αντικειμενικές δυσκολίες. Για παράδειγμα, οι ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες εκείνη την εποχή, ήταν ένα φαινόμενο που επιδιωκόταν να αντιμετωπιστεί με ξόρκια και φυλαχτά, εφόσον οι τρόποι αντισύλληψης ήταν περιορισμένοι. Επίσης, τα τέκνα των εταίρων, κατέληγαν στις περισσότερες

---

¹⁹⁷ Lanni 2010, σελ. 55.

¹⁹⁸ MacDowell 1986, σελ. 194.

¹⁹⁹ Markun 1925, σελ.17-19. Μάλιστα, ο Σόλων όρισε τα κέρδη του κράτους από τη φορολόγηση των οίκων ανοχής να αφιερώνονται στους ιερείς του ναού της Αφροδίτης Πανδήμου, θεωρώντας ότι η πορνεία είχε θρησκευτικές προεκτάσεις.

περιπτώσεις, να κάνουν το ίδιο επάγγελμα, καθώς η οικονομική δυσπραγία δεν επέτρεπε διαφορετικές διεξόδους. Παράλληλα, μια ματιά στο συμβολικό χαρακτήρα του πράγματος, οδηγεί στην άποψη ότι η δημοκρατία, διαμόρφωνε ελεύθερους, αυτόνομους και ίσους πολίτες, που καταρχάς εξουσιάζουν τα σώματα τους.²⁰⁰

Πόσο πιθανό ήταν για μια ελεύθερη Αθηναία, να οδηγηθεί στην πορνεία; Ήταν εφικτό να συμβεί, αν η κόρη ενός ελεύθερου πολίτη συλληφθεί από πειρατές ή αιχμαλωτιστεί σε πόλεμο. Συνήθως, το επάγγελμα αυτό εξασκούσαν γυναίκες που δεν είχαν καταγωγή από την Αθήνα και έπρεπε με κάποιο τρόπο να βιοποριστούν. Η μέση Αθηναία, είχε πάντοτε έναν άρρενα προστάτη που μεριμνούσε για τον βιοπορισμό της, αποφεύγοντας το καθεστώς εκπόρνευσης. Ειδικά, τα χρόνια που ακολούθησαν μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, οι αθηναϊκές οικογένειες δεν αντιμετώπισαν προβλήματα όπως η υποδούλωση λόγω χρεών. Ταυτόχρονα, οι οικονομικές ευκαιρίες που πρόσφερε η πόλη, επέτρεψαν ακόμη και σε φτωχούς Αθηναίους να ζήσουν χωρίς να χρειάζεται να στραφούν στην πορνεία.²⁰¹

Όσον αφορά την ασφάλεια των ιερόδουλων, αυτή ήταν σχετικά ρευστή καθώς επαφιόταν στον προαγωγό και στον πελάτη. Φυσικά, πράξεις που θα προκαλούσαν τον τραυματισμό της, δεν ήταν εύκολα ανεκτές επειδή δεν συνέφεραν ούτε τον ίδιο τον προαγωγό, καθώς, διακυβευόταν το οικονομικό του όφελος.²⁰² Ωστόσο, ένας μεγαλύτερος βαθμός προστασίας ήταν σχεδόν ανύπαρκτος. Παραδείγματος χάριν, ο βιασμός μιας εταίρας, δεν ήταν εύκολο να αποδειχθεί, γιατί εκείνη δεν είχε καν το δικαίωμα άρνησης της σεξουαλικής συνέντευξης. Εφόσον η σωματική ακεραιότητα δεν επηρεαζόταν, τότε οι σεξουαλικές απαιτήσεις έπρεπε να πραγματοποιηθούν, όσο αποκλίνουσες και αν ήταν.²⁰³ Παρατηρείται λοιπόν, πως η προσπάθεια του κράτους, να κρατήσει, στον βαθμό του εφικτού, μακριά από την εκπόρνευση τις Αθηναίες, ήταν εξαιτίας των κινδύνων που αυτή ενείχε. Πέρα από την ηθική διάσταση του ζητήματος, τα προβλήματα που πλαισίωναν μια τέτοια κατάσταση, άφηναν έκθετες τις γυναίκες και οτιδήποτε μπορούσε να οδηγήσει σε σωματική ζημία, γινόταν προσπάθεια να αποφευχθεί.

---

²⁰⁰ Halperin 1990, σελ. 99.

²⁰¹ Kapparis 2018, σελ. 58.

²⁰² Kapparis 2018, σελ. 237.

²⁰³ Markun 1925, σελ. 38-39.

β) Οικονομική ασφάλεια

1. Ως ανήλικες

*«ἀκούετε λεῶ· Σουσαρίων λέγει τάδε
υἱὸς Φιλίνου Μεγαρόθεν Τριποδίσκιος.
κακὸν γυναῖκες· ἀλλ' ὅμως, ὧ̄ δημόται,
οὐκ ἔστιν οἰκεῖν οἰκίαν ἄνευ κακοῦ.
καὶ γὰρ τὸ γῆμαι καὶ τὸ μὴ γῆμαι κακόν.»²⁰⁴*

Πυρήνας του ιδιωτικού πεδίου της οικογένειας, ήταν η γυναίκα. Από την στιγμή της γέννησης της, ζούσε προστατευμένη στα πλαίσια του οίκου, ο οποίος μεριμνούσε για τον βιοπορισμό της. Ο κύριος του θηλυκού τέκνου, εξασφάλιζε τη στέγαση, τη διατροφή της και την επιμέλεια της περιουσίας, που προοριζόταν για αυτήν. Η απόκτηση και η ανατροφή θηλυκών τέκνων, κόστιζε περισσότερο από την αντίστοιχη των αρρένων, διότι τα κορίτσια έπρεπε, συν τοις άλλοις, να προικιστούν για να παντρευτούν. Τον ρόλο του κυρίου επωμιζόταν ο βιολογικός πατέρας του κοριτσιού και σε περίπτωση που αυτός δεν υπήρχε, τη θέση του έπαιρνε ο ενήλικος αδελφός, ή ο πλησιέστερος άρρην συγγενής.²⁰⁵ Αυτός, την εκπροσωπούσε στο δικαστήριο καθώς ήταν αναγκασμένος να μιλήσει εκ μέρους της, σε οποιαδήποτε νομική διαδικασία απαιτούσε την παρουσία της.

Τα ανήλικα κορίτσια του Αθηναϊκού οίκου, παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό προστατευμένα μέσα σε αυτόν και καταπιάνονταν με την εκμάθηση οικιακών ασχολιών, όπως ήταν η επεξεργασία μαλλιού και η διαχείριση του νοικοκυριού. Η προετοιμασία αυτή για τον ενήλικο ρόλο τους, διαμορφωνόταν κιόλας από την παιδική ηλικία, κατά την οποία έπλαθαν την κοινωνική τους αντίληψη και θέση.²⁰⁶ Μέχρι να φτάσει ένα κορίτσι στην εφηβεία, η ζωή της ήταν ουσιαστικά η συνεχής ανάπτυξη και εξέλιξη εντός του πατρικού οίκου. Η καθοριστική αλλαγή, που διαμόρφωνε τον μετέπειτα βίο της, συνέβαινε μόλις έφτανε στην εφηβεία και παντρευόταν. Αξίζει να σημειωθεί, πως για τα συνομήλικα άρρενα τέκνα, η ουσιαστική βιολογική, κοινωνική και νομική μετάβαση, ήταν το πέρασμα τους, προς την επίτευξη απόκτησης της

²⁰⁴ Σουσαρ., ιαμβ. 1.

²⁰⁵ Έχει αναφερθεί εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο, πως αν δεν υπήρχε κανείς άρρην συγγενής, οριζόταν κάποιος κηδεμόνας.

²⁰⁶ Beaumont 2012, σελ. 104.

ταυτότητας του Αθηναίου πολίτη. Η εκπαίδευση τους μάλιστα, επιτυγχανόταν εκτός των ορίων του οίκου και απαιτούσε τη συναναστροφή με συνομήλικους άλλων οικογενειών. Η αντιπαραβολή των δύο ανήλικων φύλων, εκτός από τα κοινωνικά στερεότυπα, τονίζει τη βασική τους διαφορά. Τα αγόρια, εκτίθεντο από μικρά στην εκμάθηση εργασιών, οι οποίες θα εξασφάλιζαν στο μέλλον τον βιοπορισμό τους. Τα κορίτσια, δεν εντάσσονταν ποτέ σε αυτήν την συνθήκη. Προστατευμένες, από όλους τους εξωτερικούς κινδύνους, δεν τους επιτρεπόταν να μεριμνήσουν οι ίδιες για την οικονομική τους ασφάλεια, γιατί απλούστατα αυτή ήταν -ή τουλάχιστον έπρεπε να ήταν- διαρκώς εξασφαλισμένη. Επιπροσθέτως, ήταν σύνηθες, οι γονείς να έχουν έναν παιδαγωγό ή μια μαία, ώστε να φροντίζει για την ανατροφή του παιδιού.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των γυναικών, αυτή φαίνεται πως περιοριζόταν σε εκείνες που προέρχονταν από αριστοκρατική οικογένεια και ήταν αστές. Η μουσική και ο χορός ήταν μαθήματα που διδάσκονταν από εξωτερικούς δασκάλους. Όσες γνώριζαν να διαβάζουν και να γράφουν, το διδάσκονταν είτε από δάσκαλο -αν η οικογένεια ήταν εύπορη- είτε πιθανότατα από συγγενικά μέλη της οικογένειας.²⁰⁷ Ωστόσο, ήδη από την αρχαϊκή εποχή, διαθέτουμε μερικά ονόματα γυναικών που συνδέθηκαν στενά με φιλοσοφικούς κύκλους και θεωρήθηκε ότι συνέβαλλαν καθοριστικά στην επιστήμη. Ειδικότερα, η Λασθένεια η Μαντινική ήταν μια εξ αυτών και ήταν μαθήτρια της σχολής του Πλάτωνα, ενώ αρκετές γυναίκες συνδέθηκαν με την Πυθαγόρεια σχολή, όπως η Διοτίμα από την Μαντίνεια -η οποία υπήρξε δασκάλα του Σωκράτη-. Παράλληλα, σχετικά με την εκγύμναση των γυναικών, φαίνεται πως, η σχέση γυναίκας και αθλητισμού, ήταν μια διαδικασία που αναπτύχθηκε δειλά και με αργούς ρυθμούς. Ο Πλάτων στους νόμους [B', 813], υποστηρίζει πως οι γυναίκες θα πρέπει να γυμνάζονται εξίσου όπως οι άντρες αλλά σε γενικές γραμμές, οι πληροφορίες για αυτήν την πραγμάτωση είναι αποθαρρυντικές.

Ο Σόλων κατήγγειλε με νόμο την συνήθεια που είχαν οι Αθηναίοι να πουλούν ως δούλες τις θυγατέρες τους, για τις οποίες θεωρούσαν ότι θα παρέμεναν σε όλη τους τη ζωή ανύπαντρες.²⁰⁸ Ωστόσο, παρά την ψυχρή στάση που, ενδεχομένως, θα περίμενε κανείς να έχουν οι γονείς απέναντι στα θηλυκά τέκνα του οίκου, αυτό δεν επιβεβαιώνεται.²⁰⁹ Απεναντίας, ένα από τα λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα που

---

²⁰⁷ Παπαγεωργοπούλου 2009, σελ. 138.

²⁰⁸ Cantarella 1998, σελ. 85.

²⁰⁹ Εξαιτίας της ανατροφής και του τρόπου αντιμετώπισης των κοριτσιών, μπορεί κανείς να περιπέσει σε αναχρονιστικό λογικό σφάλμα θεωρώντας πως οι Αθηναίοι δεν είχαν σε εκτίμηση τα θηλυκά τέκνα

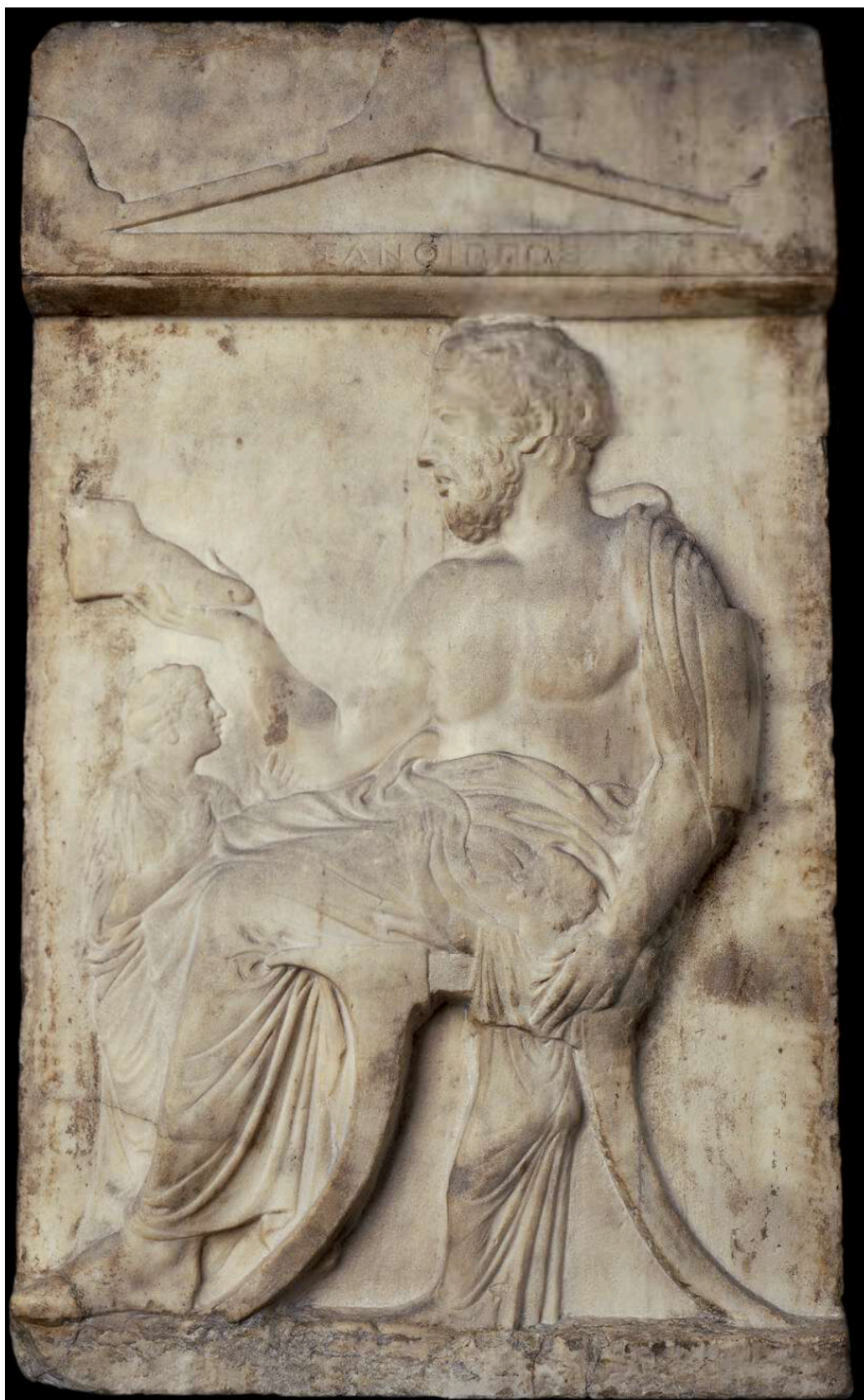
ρίχνουν περισσότερο φως σε αυτό το ζήτημα, φανερώνει την στενή και τρυφερή σχέση πατέρα και θυγατέρας. Η επιτύμβια στήλη του Ξάνθιππου (**Εικ. 1**), σμιλευμένη γύρω στο 420 π.Χ., αποτελεί ένα παράδειγμα, μιας συχνά αναφερόμενης εικόνας για τη σχέση που θεωρείται γενικά, ότι είχε ο πατέρας με τις δύο μικρές κόρες του.²¹⁰ Στη στήλη, εικονίζεται ένας γενειοφόρος άνδρας καθήμενος. Στις δύο πλευρές της καρέκλας, βρίσκονται δύο γυναικείες φιγούρες, μια μικρή και μια μεγαλύτερη σε μέγεθος. Η μεγαλύτερη εξ αυτών, χειρονομεί κοιτώντας προς το μέρος του με το αριστερό της χέρι. Η μικρότερη φιγούρα, έχει κοντά μαλλιά και τεντώνει τα χέρια προς τον άνδρα, με τον χαρακτηριστικό παιδικό τρόπο, ενώ ο γενειοφόρος, ανταποκρίνεται τρυφερά, τοποθετώντας το χέρι του στην πλάτη της.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, δημιουργείται η διαπίστωση πως η ανήλικη Αθηναία, έχαιρε της οικογενειακής θαλπωρής. Ο προστατευτικός κλοιός που την περιστοιχίζε, την προστάτευε από ενδεχόμενους κινδύνους, μεριμνώντας ταυτόχρονα -διόλου αμελητέο- πως δεν θα βρεθεί ποτέ σε συνθήκες οικονομικής επισφάλειας.

τους. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, προφανώς δεν υπήρχε κοινωνική ισοτιμία, αλλά η άποψη ότι δεν αγαπούσαν τις γυναίκες και τις κόρες τους είναι αβάσιμη και λογική πλάνη.

²¹⁰ Beaumont 2012, σελ. 112-116. Η συγγραφέας θεωρεί ότι η μια εξ αυτών είναι ενήλικη γυναίκα -πιθανώς η σύζυγος- και αιτιολογεί εκτενώς την θέση της.

Εικ. 1. Μαρμάρινη Επιτύμβια Στήλη του Ξάνθιππου, περίπου στο 420 π.Χ., Ταξ. Αρ. 1805,0703.183, Βρετανικό Μουσείο.

2. Ως ενήλικες

Με την ενηλικίωση και τον γάμο της, η Αθηναία εξακολουθούσε να απολαμβάνει την οικονομική ασφάλεια, που της προσέφερε ο οίκος. Η αλλαγή του κυρίου της (από την επιμέλεια του πατέρα, μετέβαινε στην επιμέλεια του συζύγου της),²¹¹ δεν προκαλούσε οικονομικές μεταβολές, οι οποίες θα επηρέαζαν τον βιοπορισμό της. Η Αθηναία, ως σύζυγος, εξακολουθούσε να μένει αποκλεισμένη από την αγορά εργασίας και από κάθε λογής εξωτερική χειρωνακτική απασχόληση. Βρισκόμενη διαρκώς υπό την αιγίδα του ενήλικου αρσενικού μέλους της οικογένειας, η μόνη, σχετιζόμενη με τα οικονομικά, υποχρέωση που είχε ήταν η διαχείριση του οίκου. Εξάλλου, η νομοθεσία απαγόρευε στη γυναίκα να διαχειρίζεται αντικείμενα αξίας μεγαλύτερης του ενός μεδίμνου,²¹² δηλαδή 18 δραχμές.²¹³ Βέβαια, μαρτυρούνται εξαιρέσεις στον κανόνα, οι οποίες πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν. Φαίνεται, πως η ένταξη της γυναίκας στην εργατική απασχόληση, σχετιζόταν άμεσα με το κοινωνικό και οικονομικό της status. Οι γυναίκες που προέρχονταν από φτωχή οικογένεια,²¹⁴ απασχολούνταν στον παραγωγικό κλάδο. Παραδείγματος χάριν, είτε βοηθούσαν στις γεωργικές εργασίες, είτε καταπιάνονταν με το λιανικό εμπόριο. Πληροφορούμαστε, πως η μητέρα του Ευριπίδη πήγαινε στην αγορά για να πουλήσει τον μαϊντανό που φύτευε στον κήπο της, ενώ η μητέρα του Ευξίθεου, πουλούσε κορδέλες.²¹⁵ Πράγματι, στην αγορά συναντούσε κανείς αρκετές γυναίκες μικροπωλήτριες. Ήταν σύνηθες, στην

---

²¹¹ Σαμπετάι 2009, σελ. 292. Η γυναικεία ιδιότητα, ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με την οικογενειακή κατάσταση, είτε ως κόρη, είτε ως σύζυγος.

²¹² Schaps 1979, σελ. 52. Ένας μεδίμνος αντιστοιχούσε στην αξία του φαγητού μιας εβδομάδας, ώστε να μπορεί η γυναίκα να πραγματοποιήσει τις απαραίτητες αγορές για το σπίτι, χωρίς να διακινδυνεύσει να ξοδέψει περισσότερα από την οικογενειακή περιουσία.

²¹³ Johnstone 2003, σελ. 247. Παρά την ύπαρξη του νόμου που απαγόρευε στις γυναίκες να διεκπεραιώσουν μία συναλλαγή μεγαλύτερη του ενός μεδίμνου, αυτές αγόραζαν, πουλούσαν και γενικώς πραγματοποιούσαν συναλλαγές, που μερικές φορές ξεπερνούσαν αυτό το ποσό. Την άποψη αυτή, ενστερνίζεται και ο Schaps 1979 (σελ. 52), ο οποίος κάνει λόγο για τέτοιες περιπτώσεις: μια γυναίκα έδωσε ένα δώρο αξίας 300 δραχμών, μία άλλη δάνεισε στον γαμπρό της 800 δραχμές και μια ακόμη που έδωσε στα παιδιά της δύο χιλιάδες δραχμές.

²¹⁴ Martin 2000, σελ. 68. Ο Cohen 1992 (σελ. 78), αναφέρει επίσης ότι η γυναίκα του Πολύευκτου, δάνεισε στον Σπουδία, 1.800 δραχμές.

²¹⁵ Δημ., Εφ. προς Ευβουλ., 30-31. «Περὶ δὲ τῆς μητρὸς καὶ γὰρ ταύτην διαβεβλήκασι μου λέξω, καὶ μάρτυρας ὧν ἂν λέγω, καλῶ. Καίτοι, ὧ ἄνδρες Αθηναῖοι, οὐ μόνον παρὰ τὸ ψήφισμα τὰ περὶ τὴν ἀγορὰν διέβαλλεν ἡμᾶς Εὐβουλίδης, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοὺς νόμους, οἱ κελεύουσιν ἔνοχον εἶναι τῇ κατηγορίᾳ τὸν τὴν ἐργασίαν τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ τῶν πολιτῶν ἢ τῶν πολιτῶν ὀνειδίζοντά τι. Ἡμεῖς δ' ὁμολογοῦμεν καὶ ταινίας πωλεῖν καὶ ζῆν οὐχ ὄντινα τρόπον βουλόμεθα. Καὶ εἴ σοι ἐστὶν τοῦτο σημεῖον, ὧ Εὐβουλίδη, τοῦ μὴ Αθηναίους εἶναι ἡμᾶς, ἐγὼ σοι τούτου ὄλωσ τούναντίον ἐπιδείξω, ὅτι οὐκ ἔξεστιν ξένῳ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐργάζεσθαι.»

Αθήνα του 5^{ου} αι., το πλεόνασμα των γεωργικών αγαθών να μεταφέρεται στην αγορά προς πώληση.²¹⁶

Είναι αληθές, πως η κοινωνική κατάσταση της Αθηναίας, έπαιζε καθοριστικό ρόλο στον τρόπο ζωής της και επηρέαζε το νομικό πλαίσιο, που είχε διαμορφωθεί για αυτήν. Πρέπει όμως, να αναλογιστεί κανείς πως πολλές από τις γυναίκες που πουλούσαν στην αγορά ήταν μεγάλες σε ηλικία. Από αυτή τη διαπίστωση μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι οι ηλικιωμένες Αθηναίες κυκλοφορούσαν δημόσια, με λίγο μεγαλύτερη ευελιξία από ότι οι νεότερες. Μάλιστα, αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ιδιαίτερα σε περιστάσεις θρήνου, παρίσταντο ηλικιωμένες γυναίκες.²¹⁷ Γενικότερα, αυτό συνέβαινε διότι με την πάροδο του χρόνου και με τη μετάβαση μιας γυναίκας στα γηρατειά, αυτή δεν αποτελούσε πια σημείο ενδιαφέροντος. Οι Αθηναίοι αδιαφορούσαν για το αν μια ηλικιωμένη πουλούσε τη σοδειά της στην αγορά, ακριβώς επειδή η ζωή της είχε διαμορφωθεί και δεν κινδύνευε από έναν ενδεχόμενο δόλο σε βάρος της.²¹⁸

Η οικονομική ασφάλεια των γυναικών ως ενήλικες σύζυγοι, δεν ήταν απλώς εξασφαλισμένη αλλά πολύ περισσότερο, εκείνες οι ίδιες, ήταν διαχειρίστριες των οικονομικών. Εξαιτίας του τελευταίου, η Mossé θεωρεί ότι εφόσον οι γυναίκες έπαιρναν χρήματα από την πώληση προϊόντων, ξόδευαν ένα μικρό μέρος για τον εαυτό τους, χωρίς να χρειάζεται να δίνουν λογαριασμό στον σύζυγο τους.²¹⁹ Ο Ξενοφώντας, στον *Οικονομικό* του, περιγράφει τη συνομιλία του Κριτόβουλου με την γυναίκα του, σχετικά με τη διαχείριση του νοικοκυριού. Όταν η συζήτηση φτάνει στις οικονομικές αυτές υποχρεώσεις της γυναίκας, ο Κριτόβουλος ισχυρίζεται ότι εκείνη είναι υπεύθυνη να στέλνει τους δούλους στα χωράφια, να επιβλέπει εκείνους που εργάζονται εντός του οίκου, να εισπράττει τα εισοδήματα και να φροντίζει τον συνετό διαμοιρασμό τους.

«[...] ἔνδον τε μένειν καὶ οἷς μὲν ἂν ἔξω τὸ ἔργον ἢ τῶν οἰκετῶν, τούτους συνεκπέμπειν, οἷς δ' ἂν ἔνδον ἔργον ἐργαστέον, τούτων σοι ἐπιστατητέον, καὶ τὰ τε εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον καὶ ἃ μὲν ἂν αὐτῶν δέη δαπανᾶν σοὶ διανεμητέον, ἃ δ' ἂν

---

²¹⁶ Mossé 1983, σελ. 64.

²¹⁷ Pomeroy 1995, σελ. 80. Μόνο οι γυναίκες ηλικίας άνω των 60 επιτρεπόταν να εισέλθουν στο δωμάτιο όπου βρισκόταν ένας νεκρός και να συνοδεύσουν το σώμα του στον τάφο, μαζί με τους άντρες.

²¹⁸ Για παράδειγμα, βασικό μέλημα των Αθηναίων ήταν να προστατέψουν τις γυναίκες τους από έναν ενδεχόμενο βιασμό και αυτός ήταν ένας κίνδυνος που δεν αφορούσε τις ηλικιωμένες.

²¹⁹ Mossé 1983, σελ. 64-65. Επίσης η συγγραφέας αναφέρει πως γενικότερα, ο νόμος μπορούσε να παρακαμφθεί και άτυπα οι γυναίκες διέθεταν περισσότερη ευελιξία.

περιττεύειν δέη, προνοητέον καὶ φυλακτέον ὅπως μὴ ἢ εἰς τὸν ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται.»²²⁰

Ἡ παρουσία τῆς γυναίκα ἐντὸς τοῦ οἴκου ἦταν ἐξαιρετικά ἰσχυρή σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Μία σημαντικὴ μαρτυρία, ἡ ὁποία, ἐνισχύει τὴ θεωρία ὅτι δὲν ἦταν τόσο παραγκωνισμένη ἀπὸ τὰ πράγματα ἐν γένει, ἦταν ὅτι οἱ μαρτυρίες τῶν γυναικῶν λαμβάνονταν ὑπ' ὄψιν στο δικαστήριο. Εἰδικά, στα θέματα που ἀφορούσαν τὸν οἶκο, ἡ μαρτυρία τους, ὑπερτεροῦσε ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐνὸς ἀνδρα.²²¹ Ἀκόμα καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν δούλων λαμβάνονταν ὑπ' ὄψιν ὡς ἀξιόπιστες, δεδομένου ὅτι γνώριζαν ἀπὸ πρῶτο χέρι τὰ ἐσωτερικά ἐνὸς οἴκου. Συνεπῶς, ἡ οἰκογένεια εἶχε τὸ δικό της *modus operandi* καὶ ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία του, οφειλόταν στο μεγαλύτερο μέρος, στὴν Ἀθηναία.

Ἡ πεποίθηση, ὅτι ἡ Ἀθηναία, ἐπειδὴ ἦταν αὐστηρά προστατευμένη, δὲν διέθετε ἐλευθερίες, εὐελιξία ἢ δὲν ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ ζωὴ τῆς, εἶναι λανθασμένη. Σὲ καμία ἄλλη κοινωνία τῆς ἀρχαιότητος, οἱ γυναῖκες δὲν προστατεύονταν σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν νόμο, ὅσο στὴν Ἀθηναϊκή. Ἡ αὐστηρότητα τῶν νόμων δὲν λειτουργεῖ τιμωρητικά, ἀλλὰ προνοητικά. Τίποτα δὲν ἦταν πιο σημαντικό γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, ἀπὸ τὶς μητέρες τῶν τέκνων τους. Εκείνες, μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη, ἀλλὰ ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς πόλης. Ἡ σπουδαιότητα τῆς ταυτότητάς τους καὶ τοῦ ρόλου τους, δὲν εἶχε περάσει ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Στὸ ἔργο του *Νόμοι*, κατασκευάζει μία ἰδανικὴ πολιτεία, ὅπου γυναῖκες καὶ ἄνδρες εἶναι ἰσότιμοι.²²² Οἱ ἰδέες τοῦ Πλάτωνα, ἴσως περίμενε κανεὶς νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ δυσπιστία, ἀλλὰ ὁ ἀναγνώστης, παρακολουθεῖ νὰ γίνονται εὐκόλα ἀποδεκτές ἀπὸ τοὺς συνομιλητές, [οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀσφαλῶς ὑψηλοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου] οἱ ὁποῖοι συμφωνοῦν ὅτι μία τέτοια πολιτεία εἶναι ἰδανικὴ. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται, σὲ καμία περίπτωση, ἡ ριζοσπαστικὴ αὐτὴ πεποίθηση, σὲ μία ἐποχὴ που ἀν μὴ τι ἄλλο, εἶναι ἀνύπαρκτες ὄχι μόνο οἱ φεμινιστικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ορολογία. Ἐξυπακούεται, ὅτι οἱ

²²⁰ Ἐν., Οἰκ., 7, 35-36.

²²¹ Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς υποθέσεις τῶν γυναικῶν βλ. Lacey 1968, σελ. 174.

²²² Σὲ αὐτὴν τὴν ἰδανικὴ πολιτεία, οἱ γυναῖκες δὲν μένουν ἀποκλειστικά στο σπίτι ἀλλὰ ἐκπαιδεύονται ὅπως οἱ ἄνδρες, ἀναλαμβάνουν ἀξιώματα, συμμετέχουν στὸν πόλεμο, ψυχαγωγοῦνται καὶ γενικῶς δὲν ὑστεροῦν σὲ τίποτα ἀπέναντι τοὺς ἄνδρες. Βλ. Πλατ., *Νόμοι*, Ζ' *passim*. Γιὰ παράδειγμα στο στίχο 802a ὁ ομιλητὴς προτείνει νὰ ἀποδίδονται ἴδιες τιμές μετὰ θάνατον, στοὺς ἐνάρετους ἄνδρες καὶ στὶς ἐνάρετες γυναῖκες. «[...] τούς γε μὴν ἔτι ζῶντας ἐγκωμίους τε καὶ ἕμνοις τιμᾶν οὐκ ἀσφαλές, πρὶν ἂν ἅπαντά τις τὸν βίον διαδραμῶν τέλος ἐπιστήσῃται καλόν: ταῦτα δὲ πάντα ἡμῖν ἔστω κοινὰ ἀνδράσιν τε καὶ γυναιξὶν ἀγαθοῖς καὶ ἀγαθαῖς διαφανῶς γενομένοις.»

πεποιθήσεις αυτές θα καθυστερήσουν αιώνες να πάρουν σάρκα και οστά, αλλά η κλασική Αθήνα πιστώνεται την πρωταρχική αναφορά τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελούν οι αρχαίες Ελληνικές κωμωδίες και τραγωδίες, οι οποίες πραγματεύονταν γυναικεία θέματα. Συγκεκριμένα, έργα του Αριστοφάνη, όπως η Λυσιστράτη, η γυναίκα εμπλέκεται σε πολιτικά θέματα και εμφανίζεται σε θέση ισχύος. Η συγγραφή του έργου ανάγεται στο 411 π.Χ., μια περίοδο που η Αθήνα ταλανιζόταν από τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου και την στρατιωτική αποτυχία στη Σικελία. Οι γυναίκες, στη Λυσιστράτη, παρουσιάζονται να στερούν από τους συζύγους τους τις ερωτικές συνευρέσεις, με σκοπό να τους πείσουν για την λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Αποκορύφωμα του έργου, όταν οι ηλικιωμένες εξ αυτών, κυριεύουν την Ακρόπολη, όπου βρισκόταν το θησαυροφυλάκιο των δημόσιων πόρων, με τα οποία χρηματοδοτούνταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και εν προκειμένω ο πόλεμος με τη Σπάρτη. Η εν λόγω κωμωδία, δεν αποτελεί το μοναδικό έργο, στο οποίο ο Αριστοφάνης, τοποθετεί την γυναίκα πρωταγωνίστρια του πολιτικού βίου. Οι Εκκλησιάζουσες, χρησιμοποιούνται αφενός ως μέσο για να θίξουν μεν τις ικανότητες των πολιτικών στις αρχές του 4^{ου} αι., αφετέρου τοποθετούν για μια ακόμη φορά την γυναίκα στην πολιτική σκηνή. Οι γυναίκες παρουσιάζονται να πρωτοστατούν στη συνέλευση και να λαμβάνουν τις κρίσιμες αποφάσεις της πόλης.

Η παρουσία των γυναικών, δεν εμφανίζεται μόνο στις κωμωδίες της εποχής αλλά και στα τραγικά έργα. Συγκεκριμένα, η Αντιγόνη του Σοφοκλή, αποτελεί μια παρουσία πρότυπο και προώθησης της ιδέας ότι οι ηθικοί νόμοι, είναι πάντοτε υπεράνω των ανθρώπινων νόμων. Η ανθρώπινη ακεραιότητα, αντικατοπτρίζεται στο πρόσωπο της Αντιγόνης, η οποία επιλέγει την ταφή του αδελφού της, ακόμα και αν αυτό συνεπάγεται με τον δικό της θάνατο. Ο Σοφοκλής, εξυψώνει ευρηματικά, την γυναικεία παρουσία και τις αξίες που άγει και φέρει εκείνη, τιμωρώντας στο τέλος τον Κρέοντα με τον θάνατο των μελών της οικογένειάς του. Η ασέβεια απέναντι στους νεκρούς, ταυτίζεται με το πρόσωπο ενός άντρα, ενώ η ευλάβεια και η τήρηση των ηθικών αξιών με μια γυναικεία παρουσία. Αξίζει να σημειωθεί, πως η συγγραφή του έργου τοποθετείται εξίσου το 411 π.Χ., μια εποχή που ομολογουμένως, πολλοί δεν θα περίμεναν μια γυναίκα να υπερτερεί ενός άντρα, έστω και σε φαντασιακό πλαίσιο.

γ) Ιδιάζουσες περιπτώσεις

1. Εταίρες

Ο λόγος που οι εταίρες εξετάζονται αυτοτελώς, είναι επειδή αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση. Εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης, ο νόμος παρείχε περισσότερη ελευθερία και ευελιξία, συγκριτικά με την μέση Αθηναία, για την οποία έγινε εκτενής λόγος στο προηγούμενο μέρος. Αρχικά, είναι σημαντικό να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στις πόρνες και στις εταίρες, ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση. Οι πρώτες, ήταν γυναίκες κατώτερης φήμης, δούλες, οι οποίες ήταν φτωχές και δεν είχαν ανέλθει στη θέση που ονομάζουμε *εταίρα*. Η εταίρα, ήταν εξίσου, γυναίκα ελευθέρων ηθών, απλώς είχε ανώτερη φήμη, αποκτούσε συνήθως, αρκετά χρήματα ώστε να θεωρείται πλούσια, ήταν πιο αυτόνομη, μορφωμένη και καταξιωμένη. Η διαφορά των δύο, έγκειται στη μεσολάβηση της εσωτερικής κοινωνικής ανέλιξης, η οποία σχετιζόταν με την υπόληψη. Βέβαια, ο ονομαστικός διαχωρισμός αυτός, δεν επηρεάζει επί της ουσίας την πρακτική. Όπως ορθά έχει διατυπώσει ο Κάππαρης,²²³ δεν χρειαζόταν κανένας νομικός ορισμός της πορνείας, διότι απλούστατα αυτή δεν ήταν ποτέ παράνομη.

Ο άτυπος κανόνας, θέλει τις εταίρες που ζούσαν στην Αττική να προέρχονται από άλλες πόλεις του Ελλαδικού χώρου και να μην είναι αυτόχθονες, να είναι δηλαδή με μια λέξη, μετοίκοι. Το καθεστώς των μετοίκων, δεν τους επέτρεπε να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία στη γη της Αττικής. Στην πραγματικότητα, οι εταίρες ήταν οι μόνες γυναίκες που μπορούσαν να διαχειριστούν μόνες τους την περιουσία τους, η οποία ήταν αρκετά αξιοσημείωτη και διόλου ευκαταφρόνητη. Δεδομένου, ότι δεν διέθεταν όλες οι εταίρες κάποιον άνδρα ως προστάτη, η δυνατότητα της αυτενέργειας ήταν σπουδαία. Οι πλουσιότερες, είχαν στην κατοχή τους δούλες, οι οποίες εργάζονταν για αυτές, ή ακόμα και οίκους ανοχής. Το αποτέλεσμα ήταν, να διαθέτουν την επικαρπία από τα εισοδήματα ενός σπιτιού ή ενός εργαστηρίου δούλων. Ιδιαίτερα, κάποιες εξ αυτών, συνήθιζαν να χρησιμοποιούν ένα μέρος των χρημάτων τους για την οικοδόμηση ναών ή για τη δημιουργία αναθημάτων στα ιερά.²²⁴ Διέθεταν, επίσης, τη δυνατότητα,

---

²²³ Kapparis 2018, σελ. 153. Ο συγγραφέας σημειώνει επίσης, πως η ποινικοποίηση της πορνείας από άλλους λαούς, προκαλεί έκπληξη στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

²²⁴ Pomeroy 1995, σελ. 91.

να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή, η παρουσία τους ήταν επιτακτική ανάγκη στα συμπόσια και έπαιρναν μέρος στις συζητήσεις διότι συνήθως ήταν μορφωμένες.²²⁵

Έχει ήδη αναφερθεί, ότι όπως και οι φτωχότερες γυναίκες, εμπορεύονταν στην αγορά, έτσι και μερικές γυναίκες μέτοικοι, είχαν οικονομικές συναλλαγές. Παρά τον νόμο που απέτρεπε τις γυναίκες να διαπράττουν συναλλαγές άνω του ενός μεδίμνου, φαίνεται πως παραβλεπόταν και στην περίπτωση των εταίρων. Ένας τρόπος πλουτισμού αυτών των γυναικών ήταν η απόκτηση περιουσίας μέσω διαθήκης, η μεταβίβαση ή η παραχώρηση ως δώρο.²²⁶ Εάν, παραδείγματος χάριν, κάποια εταίρα, είχε εύπορο άρρενα προστάτη, τότε εκείνος μπορούσε να της δωρίσει το σπίτι του και τους δούλους του. Αυτό, δημιουργούσε το αριστουργηματικό αποτέλεσμα, να αποκτήσει μια γυναίκα (πάντοτε εταίρα) δικαίωμα κατοχής και χρήσης.

Ένα παράδειγμα που φανερώνει πως αυτές οι γυναίκες λάμβαναν δώρα και κάποιες, βιοπορίζονταν αποκλειστικά από αυτά, προέρχεται από τα απομνημονεύματα του Ξενοφώντα. Στον διάλογο που έχει ο Σωκράτης με την εταίρα Θεοδότη, πληροφορούμαστε πως εκείνη, δεν διαθέτει περιουσία αλλά βιοπορίζεται από τις ευεργεσίες των φίλων της. Βέβαια, με την απάντησή της, η Θεοδότη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πλούσια εταίρα, αλλά επιβεβαιώνεται η πρακτική των δώρων.

«[...] είπέ μοι, ἔφη, ὦ Θεοδότη, ἔστι σοι ἀγρός; οὐκ ἔμοιγ', ἔφη. ἀλλ' ἄρα οἰκία προσόδους ἔχουσα; οὐδὲ οἰκία, ἔφη. ἀλλὰ μὴ χειροτέχνη τινές; οὐδὲ χειροτέχνη, ἔφη. πόθεν οὖν, ἔφη, τὰ ἐπιτήδεια ἔχεις; ἐάν τις, ἔφη, φίλος μοι γενόμενος εὖ ποιεῖν ἐθέλη, οὗτός μοι βίος ἐστί.»²²⁷

Οι κανόνες της κοινωνικής ζωής δεν επηρέαζαν τις εν λόγω γυναίκες, οι οποίες ήταν οι μοναδικές εκπρόσωποι του γυναικείου φύλου που απολάμβαναν όλα τα προνόμια που υπό άλλες συνθήκες, απαγορεύονταν. Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλα τα παραπάνω, δημιουργείται το εύλογο ερώτημα, πως μια κοινωνία που απαγορεύει στις Αθηναίες γυναίκες -μητέρες και κόρες- τις κοινωνικές επαφές, να επιτρέπει, χωρίς κανέναν φραγμό την ενεργή δράση των εταίρων. Η απάντηση έχει ήδη δοθεί, αν αναλογιστεί κανείς την άποψη που διατυπώθηκε παραπάνω. Ότι, δηλαδή, ο νόμος δεν είχε τη διάθεση να τιμωρήσει τις γυναίκες εξαιτίας της φύσης τους, αλλά να

²²⁵ Είναι γνωστό πως ο Σωκράτης με τους μαθητές του, επισκεπτόταν συχνά την Ασπασία επειδή θεωρείτο αυθεντία στις (φιλοσοφικές) συζητήσεις. Αν πράγματι η Ασπασία ήταν εταίρα, είναι μια υπόθεση που βασίζεται περισσότερο σε σημαντικές ενδείξεις, παρά αποδείξεις.

²²⁶ Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν, πως ο Σόλων είχε εισαγάγει νόμο που όριζε, πως αν κάποιος δεν έχει άρρενα τέκνα, μπορούσε να διαθέσει την περιουσία του όπως επιθυμεί.

²²⁷ Ξενοφ., Απομν., Β', 10, 4.

δημιουργήσει ένα ισχυρό προστατευτικό κλοιό γύρω από αυτές. Ο λόγος που οι εταίρες, δεν συμπεριλαμβάνονταν σε αυτό, ήταν ότι είχαν προβεί ήδη στον «πλειστηριασμό» του σώματος τους. Το τίμημα για την ελευθερία, ήταν ότι δεν θα διέθεταν, τουλάχιστον όχι σε πρωταρχικό στάδιο,²²⁸ την αυτονομία του κορμιού τους. Ο σκοπός ήταν, να προστατέψουν τις Αθηναίες από τα αδιάκριτα βλέμματα και από τις επικίνδυνες συναναστροφές. Σε συνδυασμό, με τον διαφορετικό τρόπο ανατροφής, των απλών γυναικών και των εταίρων, οι τελευταίες συνδιαλέγονταν ισότιμα απέναντι στους άντρες. Αυτό, φανερώνει πως το ζήτημα, δεν επικοινωνεί προκατάληψη απέναντι στο γυναικείο φύλο, αλλά απέναντι στην κοινωνική ταυτότητα της γυναίκας, ή ορθότερα στον τρόπο που οι Αθηναίοι το είχαν στον νου τους.

---

²²⁸ Οι πόρνες δεν είχαν δικαίωμα επιλογής όσον αφορά την επιλογή του σεξουαλικού συντρόφου, σε αντίθεση με τις εταίρες, που κόστιζαν περισσότερο και επέλεγαν τους πελάτες τους.

2. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ

Προτού περάσουμε στην ανάλυση ενός πολύ εύθραυστου και σημαντικού θέματος, όπως αυτό της δουλείας στην αρχαιότητα, οφείλουμε να κάνουμε μια διευκρίνιση για τον αναγνώστη. Η δουλεία, ήταν με διαφορά, η χειρότερη κατάσταση στην οποία θα μπορούσε να βρεθεί ένας άνθρωπος. Η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας, αποτελεί ύψιστη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και σε καμία εποχή, δεν μπορούν να αναγνωριστούν ελαφρυντικά για την άσκηση αυτής. Ωστόσο, σκοπός της παρούσας μελέτης, δεν είναι να ψέξει τις ελαττωματικές πρακτικές της αθηναϊκής δημοκρατίας ή οποιασδήποτε άλλης πόλης της αρχαιότητας, ούτε να περιπέσει σε λογικά αναχρονιστικά σφάλματα. Είναι ευρέως γνωστό, ότι η θέση του δούλου ήταν δυσχερής, βασανιστική και τυραννική. Αυτό που δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο, είναι τα λιγοστά προνόμια που, μέσα στον ταλαίπωρο βίο τους, εκείνοι διέθεταν. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου, είναι να εξετάσει την πρόθεση του κράτους να τους προστατέψει, στον βαθμό που ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν εφικτό, επί του πρακτέου. Εν ολίγοις, η προσπάθεια, αφορά την περιγραφή των ελάχιστων «διεξόδων» που μπορούσαν να διαθέτουν οι δούλοι. Εξυπακούεται, ότι σε καμία περίπτωση, δεν γίνεται λόγος για εξιδανίκευση της ζωής ενός δούλου, ή υποβάθμιση του βασανισμού και της απαξίωσης της ανθρωπίνης ζωής. Η αφήγηση που ακολουθεί, αφορά μονάχα την προσπάθεια να φωτιστεί, στον βαθμό που η ιστορική πραγματικότητα το επιτρέπει, μια πολύ σκοτεινή κατάσταση.

α) Βιαιοπραγίες

1. Κακοποίηση

Η κακοποίηση ενός δούλου δεν αποτελεί παραδοξολογία, αλλά στην πραγματικότητα ήταν μια τέτοια πράξη που στερείτο λογικής. Ο δούλος ήταν περιουσιακό στοιχείο του κυρίου του και η κακοποίηση του, μπορούσε να προκαλέσει σωματική βλάβη. Η απώλεια, μερική ή ολική, της σωματικής ακεραιότητας, σήμαινε αυτομάτως την αχρήστευση του και συνεπώς ο ιδιοκτήτης είχε οικονομική ζημία.²²⁹

---

²²⁹ Martin 2000, σελ. 66-67.

Αν και στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, η άσκηση βίας απαγορευόταν,²³⁰ δεν μπορεί να ειπωθεί, πως αυτό εφαρμοζόταν στην περίπτωση των δούλων. Αυτό που μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, είναι η ύπαρξη νόμου, που όριζε πως κανείς δεν είχε δικαίωμα να χτυπήσει τον δούλο κάποιου συμπολίτη του.

Αρ. 56. *Ἄν τις τύπτῃ τὸν ἀλλότριον δοῦλον, γραφὰς εἶναι αἰκίας κατὰ τοῦ τύπτοντος.*

Μπορεί ο Αθηναίος ιδιοκτήτης να συμπεριφερόταν όπως ήθελε στον δούλο του, όμως δεν πρέπει να λησμονείται ότι εκείνη την εποχή, ο καθένας μπορούσε να κατηγορηθεί για ύβρη. Αν δηλαδή κάποιος πολίτης, έδερνε τον δούλο του, τότε οι εχθροί του ή οι (πολιτικοί) αντίπαλοι του, μπορούσαν να τον μηνύσουν για κακομεταχείριση. Μια τέτοια μήνυση, μπορούσε να κατατεθεί όχι μόνο για ελεύθερους πολίτες, αλλά και για τους δούλους.²³¹ Η σημασία που έδιναν οι Αθηναίοι σε οποιοδήποτε ζήτημα χαρακτηριζόταν ως ύβρις, ενισχυόταν, όταν αυτή αφορούσε αδύναμα μέλη της κοινωνίας. Τόσο ισχυρή ήταν η επιθυμία τους να τιμωρήσουν τον υβριστή, που σε αυτήν την περίπτωση ο δούλος εξισωνόταν με την γυναίκα, το παιδί και γενικά με οποιονδήποτε ελεύθερο άνθρωπο. Ο Δημοσθένης, ισχυρίζεται πως αυτό συνέβαινε διότι η έγνοια της πόλης, δεν ήταν να εστιάσει στο ποιος είναι ο αποδέκτης της ανόσιας πράξης, αλλά ποιος είναι ο υβριστής.²³²

Ο Ξενοφώντας, στην *Αθηναίων Πολιτεία*, εκφράζει μια άποψη που δεν θα ανέμενε κανείς, εφόσον δεν αρμόζει στην κατάσταση της δουλείας. Ειδικότερα, αναφέρει, ότι οι δούλοι και οι μέτοικοι απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο καθεστώς ελευθερίας. Περιγράφει, πως στην Αθήνα, δεν επιτρέπεται να δείρει κανείς δούλο και μάλιστα πως οι δούλοι, δεν παραμερίζουν για να περάσει κανείς. Αυτό, αντικατοπτρίζεται στο ντύσιμο και το παρουσιαστικό τους, που δεν υστερεί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, σε τίποτα από το αντίστοιχο ενός ελεύθερου πολίτη. Εξηγεί πως αυτό συμβαίνει, διότι γνωρίζουν οι ίδιοι πολύ καλά, πόσο απαραίτητοι είναι στους ιδιοκτήτες τους. Κάποιοι ζουν πλουσιοπάροχα, διότι εργάζονται στο ναυτικό και αμείβονται με μισθούς, ώστε να έχει ο ιδιοκτήτης όφελος από τα κέρδη τους. Αυτός

²³⁰ Εξάιρεση αποτελούν κάποιοι νόμοι που επιτρέπουν τη βία ως αντίποινα για τον παραβάτη. Π.χ. σε περίπτωση μοιχείας.

²³¹ Υπενθυμίζεται ο νόμος που παρατέθηκε στη σελίδα 62 του ανά χειράς πονήματος: «ἐάν τις ὑβρίζη εἰς παῖδα (ὑβρίζει δὲ δὴ που ὁ μισθούμενος) ἢ ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ἢ τῶν ἐλευθέρων τινά ἢ τῶν δούλων, ἢ ἐὰν παράνομόν τι ποιῇ εἰς τούτων τινά, γραφὰς ὕβρεως εἶναι πεποίηκεν καὶ τίμημα ἐπέθηκεν, ὃ τι χρῆ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι».

²³² Δημ., Κατ. Μειδίου, 45-46.

είναι και ο λόγος που έχουν περιθώρια ελευθερίας και δεν έχουν λόγο να φοβούνται. Ο ιστορικός, αντιπαραβάλλει μάλιστα το καθεστώς δουλείας της Αθήνας, με αυτό της Σπάρτης. Στην τελευταία, ο δούλος ζει με φόβο ενώ στην Αθήνα αυτό δεν συμβαίνει, διότι αν ίσχυε, θα είχε δαπανήσει τα χρήματα του για να σώσει τον εαυτό του. Ακολουθεί το πρωτότυπο χωρίο.

«Τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξαι ἔξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοι ὁ δοῦλος. οὗ δ' ἔνεκέν ἐστι τοῦτο ἐπιχώριον ἐγὼ φράσω. εἰ νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἂν οἰήθεις εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον ἐπάταξεν ἄν· ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσὶν. εἰ δέ τις καὶ τοῦτο θαυμάζει, ὅτι ἐῶσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς δαιτιαῖσθαι ἐνίους, καὶ τοῦτο γνώμη φανεῖεν ἂν ποιοῦντες. ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν ὧν πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι. ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι· ἐν δὲ τῇ Λακεδαιμόνι ὁ ἐμὸς δοῦλος σ' ἐδεδοίκει· ἐὰν δὲ δεδίῃ ὁ σὸς δοῦλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα διδόναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ. διὰ τοῦτ' οὖν ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν — καὶ τοῖς μετοίκους πρὸς τοὺς ἀστούς, διότι δεῖται ἢ πόλις μετοίκων διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν· διὰ τοῦτο οὖν καὶ τοῖς μετοίκους εἰκότως τὴν ἰσηγορίαν ἐποιήσαμεν.»²³³

Βέβαια, η άποψη του Ξενοφόντα βασίζεται στο γεγονός ότι οι δούλοι εκείνοι, απασχολούνταν στο ναυτικό. Πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψιν, πως δεν είχαν όλοι την πολυτέλεια να διαλέξουν τον τόπο και τρόπο εργασίας τους. Γενικότερα, μπορούσαν να απασχοληθούν είτε σε οίκο, είτε στο δημόσιο (αυτήν την κατηγορία θα την συναντήσουμε στο τελευταίο μέρος του παρόντος κεφαλαίου), είτε ως μισθωτοί, καταβάλλοντας ένα μερίδιο στον κύριο τους, είτε ως αυτόνομοι. Επιπροσθέτως, δεν είχαν αποκτήσει όλοι οι δούλοι την κατάλληλη οικονομική επιφάνεια, ώστε να ενστερνίζονται αλαζονικές συμπεριφορές. Η υπεροψία, ωστόσο, που πιστώνονται οι δούλοι δια στόματος Ξενοφόντα, δεν αμφισβητείται σε καμία περίπτωση, γιατί η Αθηναϊκή πολιτεία στην ακμή της, ευνόησε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Το ζήτημα, είναι σε τι βαθμό απολάμβαναν μια σχετική προστασία αυτοί οι άνθρωποι. Σίγουρα, το ποσοστό δεν θα ήταν μεγάλο, αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν και ανύπαρκτο.

---

²³³ Ξενοφ., Αθ. Πολ., 1. 10-12.

Εξάλλου, η προσωπική προσπάθεια σε συνδυασμό με την άδεια του κράτους μπορούσε, ανάλογα με την περίπτωση να οδηγήσει σε απελευθέρωση. Γενικότερα, αν ένας δούλος, δεν ήταν ευχαριστημένος με τη μεταχείριση του κυρίου του, τότε η έσχατη λύση ήταν να καταφύγει στο ιερό του Θεσείου, ζητώντας προσωρινά άσυλο. Η υπόθεση, επαφιόταν στην απόφαση των ιερέων του ναού, οι οποίοι σε περίπτωση που αναγνώριζαν το δίκαιο του δούλου, θα εισηγούνταν την πώληση του σε κάποιον άλλον κύριο.²³⁴

2. Θάνατος

Οι περιπτώσεις που μπορούσαν να οδηγήσουν στον θάνατο ενός δούλου ήταν κατά βάση τρεις. Η πρώτη, είχε να κάνει με φυσικά αίτια, η δεύτερη με τη δολοφονία του από κάποιο άλλο υποκείμενο και η τρίτη, εάν εμφάνιζε ο ίδιος παραβατική συμπεριφορά προκαλώντας την δίωξη και θανάτωση του. Αρχής γενομένης, με τον θάνατο από φυσικά αίτια, αυτός αποτελεί τη συνηθέστερη κατάσταση, γιατί οι συνθήκες εργασίας αυτών των ανθρώπων, ήταν δυσχερείς έως τυραννικές, αναλόγως με το εργασιακό περιβάλλον. Σε αυτό το σημείο, χρειάζεται να ληφθεί υπ' όψιν η διάκριση που έγινε παραπάνω, σχετικά με τον τόπο εργασίας των δούλων. Παραδείγματος χάριν, ένας δούλος που εργαζόταν εντός του οίκου, δεν είχε τον ίδιο τρόπο ζωής με έναν που εργαζόταν στα μεταλλεία.²³⁵ Συνεπώς οι δύο αυτοί άνθρωποι, δεν είχαν το ίδιο προσδόκιμο ζωής, γεγονός που οφειλόταν στην ένταση της σωματικής εξουθένωσης. Η παρατήρηση του Κυρτάτα,²³⁶ σχετικά με το ζήτημα είναι ιδιαίτερος διαφωτιστική. Υποστηρίζει, ότι παρόλο που στην Ελληνική και Ρωμαϊκή αρχαιότητα η νομοθεσία ενοποιούσε τους δούλους, διακρίνοντας τους από τους ελεύθερους πολίτες, η παραγωγική διαδικασία τους διαχώριζε αποδίδοντας τους διαφορετικές αρμοδιότητες. Στο εσωτερικό της ομάδας των δούλων, συναντούσε κανείς, εν ολίγοις, μια κατάσταση ετερότητας. Η τελευταία, ήταν απότοκο των αναγκών της παραγωγικής διαδικασίας και του καταμερισμού των αρμοδιοτήτων του εργατικού δυναμικού. Αυτονόητη θεωρείται η παρατήρηση, πως όταν μιλούμε για θάνατο που προήλθε από φυσικά αίτια, δεν εννοούμε ότι υπό φυσιολογικές συνθήκες, ο θάνατος θα ήταν ο ίδιος,

---

²³⁴ Nagle 2014, σελ. 69.

²³⁵ Garlan 1988, σελ. 182. Οι δούλοι που εργαζόνταν στα μεταλλεία, στην εξόρυξη και στη μεταφορά των ορυκτών, έπρεπε να βρίσκονται σε υγρές και στενές στοές. Αυτοί θεωρούνταν πιο κακότεργοι και περιθωριοποιημένοι.

²³⁶ Κυρτάτας 1989, σελ.189.

αλλά φυσικά αίτια ως αποτέλεσμα του τρόπου ζωής. Πρόκειται δηλαδή για το κατά αναλογία ίσο.

Η δολοφονία του δούλου από τον κύριο του ή από κάποιο άλλο πρόσωπο, δεν ήταν συχνό φαινόμενο και σε αυτό συνεπικουρούσε η νομοθεσία, η οποία απαγόρευε την ανθρωποκτονία. Εξάλλου, ο θάνατος ενός δούλου ταυτιζόταν με οικονομική απώλεια και αυτό ήταν κάτι που δεν συνέφερε τους ιδιοκτήτες. Ακόμα και αν ο ίδιος ο δούλος, παρουσίαζε παραβατική συμπεριφορά, τότε το πρέπον ήταν αποφασίσει ο νόμος για την τιμωρία του. Αυτή η άποψη, επιβεβαιώνεται από τον ρήτορα Ισοκράτη που έζησε τον 5^ο αι. Στο πλαίσιο αναζήτησης του ιδανικού πολιτεύματος, ο Ισοκράτης, μεμφόμενος τους Σπαρτιάτες, εγκωμιάζει τους υπόλοιπους Έλληνες, επειδή έχουν την πεποίθηση ότι ακόμα και ο χειρότερος δούλος δεν πρέπει να θανατώνεται, χωρίς να έχει προηγηθεί δίκη.

«καὶ τί δεῖ μακρολογεῖν ἀπάσας διεξιόντα τὰς ὕβρεις τὰς περὶ τὸ πλῆθος γιγνομένας, ἀλλὰ μὴ τὸ μέγιστον εἰπόντα τῶν κακῶν ἀπαλλαγῆναι τῶν ἄλλων; τῶν γὰρ οὕτω μὲν ἐξ ἀρχῆς δεινὰ πεπονθότων, ἐν δὲ τοῖς παροῦσι καιροῖς χρησίμων ὄντων, ἔξεστι τοῖς ἐφόροις ἀκρίτους ἀποκτείνειν τοσοῦτους ὀπόσους ἂν βουλευθῶσιν: ἃ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσιν οὐδὲ τοὺς πονηροτάτους τῶν οἰκετῶν ὄσιόν ἐστι μαιφονεῖν.»²³⁷

Αν υπάρχει κάτι που πρέπει να αναγνωριστεί στην Αθηναϊκή πολιτεία, συγκριτικά με τις άλλες Ελληνίδες πόλεις, είναι ότι οι δούλοι, ήταν υπαρκτοί για τον νόμο. Μπορεί ο νόμος, να μην τους επέτρεπε να διεκδικήσουν τα προνόμια που είχε ένας ελεύθερος πολίτης, αλλά οι Αθηναίοι είχαν ανεπτυγμένη αίσθηση του δικαίου. Ανά περίπτωση, οι δούλοι μπορούσαν να σταθούν ως μάρτυρες στο δικαστήριο. Δεν υπήρξαν ποτέ αυτόνομοι, αλλά ήταν ορατοί. Αν αναλογιστεί κανείς την κατάσταση των δούλων στην Σπάρτη (δημόσιων δούλων) ή στην Γόρτυνα, τότε θα διακρίνει την ουσιαστική διαφορά. Στην πόλη των Λακεδαιμόνιων, η εφαρμογή της κρυπτείας αντικατοπτρίζει την μηδαμινή αξία που είχε για τον νόμο η ζωή ενός δούλου. Ο θάνατος τους, ήταν η διαπαιδαγώγηση των νεαρών αγοριών. Η ρήση του Αθηναίου Κριτία ότι στη Σπάρτη, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, οι ελεύθεροι ήταν πιο ελεύθεροι και οι δούλοι πιο πολύ δούλοι, είναι αντιπροσωπευτική.²³⁸ Τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα ούτε στην πόλη, η οποία δημιούργησε τον αρχαιότερο νομοθετικό κώδικα. Ο δούλος, δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως αντικείμενο αγοραπωλησίας, αλλά

²³⁷ Ισοκ., Παναθ., 181.

²³⁸ Λιβάνιος, Περί Δουλ., 63. «[...]καὶ περὶ ὧν Κριτίας φησὶν, ὡς μάλιστα δοῦλοι τε ἐν Λακεδαίμονι καὶ ἐλεύθεροι.» Andrewes 1987, σελ. 212.

δεν είχε δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο για κανέναν λόγο, παραμένοντας αβοήθητος. Ως επί το πλείστον, στην πόλη της Κρήτης, οι άνθρωποι μπορούσαν να ενεχυριάσουν τον εαυτό τους, μια δυσχέρεια, που φρόντισε να καταργήσει ο Σόλωνας στην Αθήνα πολύ νωρίτερα. Αξίζει να σημειωθεί, πως η κατάσταση ήταν δυσχερής και πέρα από τον Ελληνικό κόσμο. Στη Μεσοποταμία, ένας άνθρωπος είχε το δικαίωμα όχι απλώς να βάλει υποθήκη τον εαυτό του ή να πωληθεί αυτοβούλως ως δούλος, αλλά μπορούσε να πουλήσει την γυναίκα και τα παιδιά του.²³⁹

Στην Αθήνα, λοιπόν, η εσκεμμένη δολοφονία ενός δούλου ήταν αδίκημα και απαγορευόταν από τον νόμο.²⁴⁰ Μια αρχαία πηγή που επιβεβαιώνει την άποψη αυτή, αντλείται από τον λόγο *Κατά Νέαιρας*. Συγκεκριμένα, ένας από τους ομιλητές στον λόγο του Δημοσθένη, ο Στέφανος, άσκησε δίωξη εναντίον του Απολλόδωρου, ισχυριζόμενος ότι ο τελευταίος είχε χτυπήσει μια δούλη, η οποία εν τέλει πέθανε από τις πληγές. Μάλιστα, ο Στέφανος κίνησε τη διαδικασία για ανθρωποκτονία στο Παλλάδιο, και ορκίστηκε για τα λεγόμενα του, υποστηρίζοντας ότι ο Απολλόδωρος τη σκότωσε με τα ίδια του τα χέρια. Ανεξάρτητα από την έκβαση της δίκης, διαπιστώνεται πως η νομοθεσία δεν επικεντρωνόταν στον αποδέκτη, αλλά στο πρόσωπο που ενεργούσε. Η διαδικασία που ακολουθούσε κάποιος όταν ήθελε να καταγγείλει τον θάνατο ενός δούλου ήταν η εξής: Έφερνε την υπόθεση ενώπιον του ανώτατου άρχοντα, ορκιζόταν για τους ισχυρισμούς του, ορκίζονταν και τα μέλη της οικογένειάς του και δήλωνε το πλήγμα που είχε επιφέρει ο εν λόγω θάνατος. Ο όρκος, μπορούσε να συμπεριλάβει την ονομαστική υπόδειξη του δολοφόνου. Η δίκη πραγματοποιείτο στο Παλλάδιο και αυτή ήταν και η διαφορά από μια δίκη για ανθρωποκτονία, εναντίον ενός ελεύθερου πολίτη.²⁴¹

Η αιτία που οι Αθηναίοι δεν αψηφούσαν τη σημαντικότητα του θανάτου ενός δούλου, δεν ήταν μία. Η βασικότερη όμως, είχε να κάνει με το γεγονός ότι ο δούλος αποτελεί μέρος του οίκου. Είτε αντιμετωπιζόταν ως περιουσιακό στοιχείο, είτε ως μέλος της οικογένειας, οτιδήποτε μπορούσε να διαταράξει την λειτουργία του οίκου, με οποιονδήποτε τρόπο, τους κρατούσε σε επιφυλακή. Έπειτα, όχι μικρότερης σημασίας, ήταν η νομοθεσία για την ανθρωποκτονία και η ηθική που συνδεόταν άμεσα με την απονομή του δικαίου. Η ανθρωποκτονία, δεν ήταν μια πράξη αποδεκτή στην Αττική και ο παραβάτης έπρεπε να τιμωρηθεί, γιατί το μίasma αφορούσε όλη την πόλη.

---

²³⁹ Nagle 2014, σελ. 11.

²⁴⁰ Sviatoslav 2016, σελ. 69.

²⁴¹ Sviatoslav 2016, σελ. 71.

Οι ποινές που επιβάλλονταν στους δολοφόνους, ήταν εξίσου σοβαρές και για τους συνεργούς, αυτούς που συγκάλυπταν ή παρείχαν προστασία στον δολοφόνο. Κανείς και για κανέναν λόγο δεν βρισκόταν πάνω από τον νόμο, και κανείς δεν είχε το δικαίωμα να αφαιρέσει τη ζωή κάποιου, ακόμα και αν η αξία αυτής θεωρείτο ευτελής, όπως ενός δούλου.

β) Συνθήκες διαβίωσης

1. Καθημερινός βίος

Η δουλεία ήταν τόσο διαδεδομένη στην αρχαιότητα, που σχεδόν κάθε οίκος διέθετε από έναν δούλο.²⁴² Όταν ένας δούλος, έφτανε για πρώτη φορά στο σπίτι του κυρίου του, έχαιρε εγκάρδιας υποδοχής, καθώς τον περίμενε μια σπονδή από φρούτα, ξηρούς καρπούς και σύμβολα ευημερίας. Έπαιρνε το όνομα της οικογένειας και συμμετείχε στη λατρεία των οικογενειακών θεών. Αν η καταγωγή του ήταν από τον Ελλαδικό χώρο, τότε του δινόταν το δικαίωμα μύησης στα Ελευσίνια μυστήρια. Αν ήταν ξένος, μπορούσε να τελεί λατρείες του τόπου καταγωγής του.²⁴³ Αυτές ήταν προσωπικές εγγυήσεις που του δίνονταν, ώστε να ενταχθεί και να ενσωματωθεί στην οικογένεια.²⁴⁴ Η απασχόληση του εντός του οίκου, ποίκιλλε ανάλογα με τις καθημερινές ανάγκες και έτσι ο δούλος ενστερνιζόταν τον ρόλο του τροφού, παιδαγωγού, του θυρωρού, του οικονόμου, του μάγειρα και εν γένει οτιδήποτε προέκυπτε και είχε αιτηθεί από τον κύριο του. Συνήθιζαν να τον συνοδεύουν, μάλιστα, σε εξωτερικές εργασίες, σε περιπάτους ή στα ταξίδια. Έξω από τον οίκο, απασχολούνταν κυρίως στις γεωργικές εργασίες. Όσον αφορά την εμφάνιση τους, η υποχρέωση να διακρίνονται από τον τρόπο ένδυσης, ατόνησε κατά τη διάρκεια των χρόνων.

Το όφελος των δούλων από αυτήν την σχέση υποτέλειας, ήταν να εξασφαλίζουν τα προς το ζην και μια αίσθηση σχετικής ασφάλειας. Ανάλογα με τον ιδιοκτήτη, κάποιοι απολάμβαναν επιπρόσθετο εισόδημα, ένα μικρό συμβολικό ποσό, ως ένδειξη ικανοποίησης του κυρίου τους για τις υπηρεσίες τους. Η σχέση που διατηρούσε ο δούλος με τον κύριο του, συνήθως δεν χαρακτηριζόταν από προστριβές ή από εντάσεις.

---

²⁴² Ακόμα και οι πολίτες που ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, διέθεταν συνήθως έναν δούλο.

²⁴³ Σακελλαρίου 2000, σελ. 144.

²⁴⁴ Nagle 2014, σελ. 65.

Αυτό συνέβαινε διότι, ο δούλος επιδίωκε πάντοτε την εύνοια του κυρίου του, με σκοπό κάποια μέρα να καταφέρει να ελευθερωθεί. Αντίστοιχα, ο ιδιοκτήτης επιθυμούσε, εξίσου, την ομαλή διεκπεραίωση των υποθέσεών του, αποφεύγοντας τη δημιουργία προβλημάτων. Όσον αφορά την ερωτική ζωή των δούλων, αυτή δεν ήταν απύσχα. Οι δούλοι σύναπταν σχέσεις μεταξύ τους και μπορούσαν να κάνουν παιδιά, τα οποία βέβαια κατά πάσα πιθανότητα, θα «κληρονομούσαν» το καθεστώς των γονιών τους. Βέβαια, ο νόμος όριζε πως το τέκνο του δούλου θα ανήκε στον κύριο του. Το ζήτημα με τις διαπροσωπικές σχέσεις των δούλων, δεν ήταν ότι απαγορεύονταν αλλά ότι ήταν δύσκολο να διατηρηθούν. Οι δούλοι, ήταν πάντοτε εξαρτημένοι από τους κυρίους τους.

Οι δούλοι που εργάζονταν για λογαριασμό του κράτους, οι λεγόμενοι δημόσιοι, απολάμβαναν περισσότερα προνόμια συγκριτικά με τους υπόλοιπους. Απασχολούνταν ως γραφείς, κλητήρες, δημόσια όργανα ή εργάτες. Η καθημερινότητα των δούλων, οι οποίοι εργάζονταν ως γραφείς, δεν παρουσίαζε διαφορές από την καθημερινότητα ενός ελεύθερου δημοσίου υπάλληλου.²⁴⁵ Η «ελευθερία» αυτή που απολάμβαναν, οφειλόταν στο γεγονός ότι ανήκαν στην πόλη και όχι σε κάποιον ιδιώτη. Οι ευθύνες που επωμίζονταν, στο πλαίσιο εκτέλεσης των καθηκόντων τους, ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Όσοι ήταν δικαστικοί υπάλληλοι καλούνταν ορισμένες φορές να ασκήσουν βία στους πολίτες ή στη σύλληψη κακοποιών, ενώ ο επίσημος εκτελεστής της πόλης ήταν δημόσιος δούλος.²⁴⁶ Από τις πιο οξύμωρες εικόνες, ήταν ίσως η σύλληψη ενός ελεύθερου πολίτη από έναν δούλο. Δεν ήταν σπάνια, επιπλέον, η εικόνα, ένας δούλος και ένας ελεύθερος πολίτης να εργάζονται δίπλα-δίπλα, στην ίδια απασχόληση. Αυτό συνέβαινε διότι, η εξαρτημένη εργασία ήταν η κύρια παραγωγική δύναμη.²⁴⁷

Ένας αξιοσέβαστος αριθμός δούλων, ασχολείτο με τη βιοτεχνία και ζούσαν αυτόνομοι, ή σε στρατώνες. Κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην πόλη, ως εργάτες, καθώς προσέφεραν υπηρεσίες ως μισθωτοί, υπό την επίβλεψη των κυρίων τους. Τα χρήματα που εισέπρατταν ως ανταμοιβή, ήταν ίσα με αυτά που λάμβαναν οι ελεύθεροι εργάτες. Η υποχρέωση τους, ήταν να καταβάλουν ένα μέρος του ποσού που κέρδιζαν, στον κύριο τους. Διέθεταν μεγαλύτερη ελευθερία, από εκείνους που εργάζονταν στα χωράφια και όφειλαν ένα μέρος της παραγωγής στον ιδιοκτήτη τους. Απολάμβαναν

---

²⁴⁵ Σακελλαρίου 2000, σελ. 144.

²⁴⁶ Martin 2000, σελ. 67.

²⁴⁷ Wood 1978, σελ. 38.

ένα μεγαλύτερο καθεστώς ελευθερίας, γιατί είχαν τη δυνατότητα επιλογής και κίνησης συγκριτικά με τους αγροτικούς δούλους που ήταν δεσμευμένοι με τη γη.²⁴⁸

Η πεποίθηση ότι οι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν για τους δούλους τους και τους θεωρούσαν πράγματι αναπόσπαστα μέλη του οίκου, διαπιστώνεται στην περιγραφή του Πλουτάρχου. Πιο συγκεκριμένα, στον βίο του Θεμιστοκλή, ο βιογράφος, περιγράφει την προσπάθεια του Αθηναίου στρατηγού, να παρακινήσει το πλήθος, με σκοπό τη σωτηρία του, πριν τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Όταν ο Θεμιστοκλής είδε, ότι οι συμπολίτες του δεν ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν τα ιερά των θεών και τους τάφους των πατέρων τους, προσπάθησε να τους παροτρύνει εκμεταλλευόμενος τα θεϊκά σημάδια. Ισχυρίστηκε πως η θεά εγκατέλειψε την πόλη, οδηγώντας τους προς τη θάλασσα, επειδή το ιερό φίδι που βρισκόταν στον ναό της, είχε εξαφανιστεί και είχε αφήσει ανέγγιχτες τις τροφές. Ενίσχυσε την άποψη του, λέγοντας πως το ξύλινο τείχος, δεν σήμαινε τίποτα άλλο πέρα από τα πλοία και τους προέτρεψε να ναυμαχήσουν στη Σαλαμίνα, γιατί ο θεός την χαρακτηρίζει ως *θεία* επειδή αναμενόταν μια μεγάλη επιτυχία των Ελλήνων. Μόλις, η άποψη του έγινε δεκτή, έγραψε ψήφισμα που όριζε να εμπιστευτούν την προστασία της πόλης στην Αθηνά, ούσα φυσική προστάτιδα της, ενώ ταυτόχρονα όλοι οι ενήλικες να επιβιβαστούν στις τριήρεις και να σώσει ο καθένας όπως μπορεί, τα παιδιά, τις γυναίκες και τους δούλους. Ακολουθεί το κείμενο:

«ἔνθα δὴ Θεμιστοκλῆς ἀπορῶν τοῖς ἀνθρωπίνοις λογισμοῖς προσάγεσθαι τὸ πλῆθος, ὥσπερ ἐν τραγωδίᾳ μηχανὴν ἄρας, σημεία δαιμόνια καὶ χρησμοὺς ἐπήγγεν αὐτοῖς· σημεῖον μὲν λαμβάνων τὸ τοῦ δράκοντος, ὃς ἀφανῆς ἐκείναις ταῖς ἡμέραις ἐκ τοῦ σηκοῦ δοκεῖ γενέσθαι· καὶ τὰς καθ' ἡμέραν αὐτῷ προτιθεμένας ἀπαρχὰς εὐρίσκοντες ἀπαύστους οἱ ἱερεῖς, ἐξήγγελλον εἰς τοὺς πολλοὺς, τοῦ Θεμιστοκλέους λόγον διδόντος, ὡς ἀπολέλοιπε τὴν πόλιν ἢ θεὸς ὑφηγουμένη πρὸς τὴν θάλατταν αὐτοῖς. τῷ δὲ χρησμῷ πάλιν ἐδημαγῶγει, λέγων μηδὲν ἄλλο δηλοῦσθαι ξύλινον τείχος ἢ τὰς ναῦς· διὸ καὶ τὴν Σαλαμίνα θείαν, οὐχὶ δεινὴν οὐδὲ σχετλίαν καλεῖν τὸν θεόν, ὡς εὐτυχήματος μεγάλου τοῖς Ἑλλησιν ἐπόνυμον ἔσομένην. κρατήσας δὲ τῆ γνώμη ψήφισμα γράφει, τὴν μὲν πόλιν παρακαταθέσθαι τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Ἀθηνάων μεδεούσῃ, τοὺς δ' ἐν ἡλικίᾳ πάντας ἐμβαίνειν εἰς τὰς τριήρεις, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας καὶ ἀνδράποδα σώζειν ἕκαστον ὡς δυνατόν.»²⁴⁹

Σε μια στιγμή που διακυβευόταν η σωτηρία της πόλης, αλλά και ατομική, η προτροπή του Θεμιστοκλή, ήταν να σώσει ο καθένας όπως μπορεί τα ανυπεράσπιστα

²⁴⁸ Wood 1978, σελ. 48.

²⁴⁹ Πλουτ., Θεμ., 10.4-5.

μέλη του οίκου. Η εξασφάλιση της σωτηρίας των γυναικών και των παιδιών ήταν αναμενόμενη και δεν αποτελεί παραδοξολογία, γιατί αποτελούσαν τις δύο κοινωνικές ομάδες που έχρηζαν βοήθειας. Αυτό που προκαλεί έκπληξη, είναι η συμπερίληψη των δούλων. Δεδομένου, ότι αυτοί ήταν περιουσιακό στοιχείο, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι το μέλημα του Θεμιστοκλή και των Αθηναίων ήταν να μην απωλέσουν το περιουσιακό στοιχείο τους. Στην πραγματικότητα, αυτή η άποψη δεν ευσταθεί. Αν οι Αθηναίοι, αντιμετώπιζαν εκείνη την έσχατη στιγμή τους δούλους ως περιουσιακό στοιχείο και όχι ως ανθρώπινη οντότητα, θα τους είχαν αφήσει πίσω μαζί με την ακίνητη περιουσία τους, που ήταν τα σπίτια τους, οι αγροί τους και οι τάφοι τους. Έτσι κι αλλιώς, το κόστος των δούλων δεν ήταν υψηλό και εύκολα μπορούσαν να τους αντικαταστήσουν με άλλους, σε περίπτωση που κρινόταν αναγκαίο. Αν ο Θεμιστοκλής, ενδιαφερόταν εκείνη την ώρα για την κινητή περιουσία των συμπολιτών του, θα τους παρότρυνε να πάρουν μαζί, επιπλέον, και τα πολυτιμότερα κινητά υπάρχοντα τους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Κατά την άποψη μας, λοιπόν, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι οι Αθηναίοι, ήταν ως έναν βαθμό, συναισθηματικά, δεμένοι με τους δούλους τους, όντες μέλη της οικογένειας τους. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, εξάλλου, που αυτό αποδεικνύεται από τους στενούς δεσμούς που αναπτύσσουν με τα τέκνα των κυρίων τους, καθώς μεριμνούν για την ανατροφή τους, ή με τους ίδιους τους κυρίους τους, που τους ακολουθούν με αφοσίωση και πίστη. Ειδικά, ο Θεμιστοκλής χρησιμοποίησε τον δούλο του – που ήταν και παιδαγωγός των παιδιών του – με μεγάλη εμπιστοσύνη για να παραπλανήσει τον Ξέρξη για την επικείμενη ναυμαχία στη Σαλαμίνα, βλ. Ηρόδ. 8.75.

2. Προοπτικές απελευθέρωσης

Πόσο εύκολο ή δύσκολο ήταν το εγχείρημα διεκδίκησης της ατομικής ελευθερίας, ώστε να απαλλαχθεί κάποιος από το καθεστώς της δουλείας; Η απάντηση είναι πως ήταν αρκετά δύσκολο, -εξάλλου αυτός ήταν και ένας από τους λόγους που η υποδούλωση ήταν ευρέως διαδεδομένη- αλλά όχι ακατόρθωτο. Θεωρητικά, ο δούλος, μπορούσε να συγκεντρώσει το ποσό που χρειαζόταν για την απελευθέρωση του και με την καταβολή αυτού, να αφηθεί ελεύθερος. Επί του πρακτέου, τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά, διότι ο κύριος του, έπρεπε να δώσει την συγκατάθεση του για αυτήν την απόφαση. Αυτές οι απελευθερώσεις ονομάζονταν ιδιωτικές, ακριβώς επειδή το καθεστώς δουλείας ήταν ιδιωτικό. Όταν συνέβαιναν, έπρεπε να δηλώνεται το ποσό με

το οποίο εξαγοράστηκε η ελευθερία, το οποίο φαίνεται πως αντικατόπτριζε περίπου την αγοραστική αξία του δούλου.²⁵⁰

Που έβρισκε τα χρήματα ο δούλος για να καταφέρει να εξαγοράσει την ελευθερία του; Είτε από τις προσωπικές του οικονομίες, είτε από δανεισμό. Ο τελευταίος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς μπορούσε ο χρηματοδότης να είναι ο ίδιος του ο κύριος ή μια εταιρία ιδιωτών που είχε συγκροτηθεί για αυτόν τον σκοπό και ονομαζόταν *έρανος*.²⁵¹ Στην κλασική Αθήνα, ο τρόπος για να δανειστεί κανείς ήταν διττός. Είτε, θα αντλούσε τα χρήματα από τον προσωπικό του περίγυρο,²⁵² είτε θα δανειζόταν μέσω ενός μεσάζοντα, ο οποίος ονομαζόταν *πληρωτής εράνου* και αντιπροσώπευε τους πιστωτές, καθορίζοντας τους όρους αποπληρωμής του δανείου.²⁵³ Εν ολίγοις, οι εραμιστές συγκροτούσαν ομάδες, οι οποίες διέθεταν οικονομικούς πόρους και τους αξιοποιούσαν με διάφορους τρόπους, ένας εκ των οποίων και ο δανεισμός σε τρίτους. Τέτοιες ιδιωτικές ενώσεις, που είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά λειτουργούσαν και ως δανειστές ήταν οι *οργεώνες* και οι *θιασωτές* ή *θιασώτες*. Τέλος, υπήρχε βέβαια και η πιθανότητα, να αφηθεί κάποιος ελεύθερος, χωρίς να χρειαστεί να καταβάλει αντίτιμο, αλλά αυτές οι περιπτώσεις επαφίονταν στην ευχέρεια του κυρίου του υποδουλωμένου και δεν ήταν συχνό φαινόμενο.

Ένας άλλος τρόπος απελευθέρωσης, εξίσου όχι συχνός αλλά υπαρκτός, ήταν το αριστουργηματικό ενδεχόμενο απελευθέρωσης ενός δούλου από το κράτος. Αυτό, μπορούσε να συμβεί, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες προς την κοινότητα, όπως για παράδειγμα η καταγγελία μιας προδοσίας, ιεροσυλίας, εκμετάλλευσης δημόσιου χρήματος ή γενικότερα οποιασδήποτε πράξης έθιγε το κοινό καλό. Επίσης, η παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, αναγνωριζόταν ως μέγιστη προσφορά στην κοινότητα, που οι Αθηναίοι αντάμειβαν, στην περίπτωση ενός δούλου, με την ανάκτηση της ελευθερίας του. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το κράτος φρόντιζε να αποζημιώσει τον κύριο του δούλου με το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στην αξία του ανθρώπου. Λειτουργούσε δηλαδή, ο δήμος, ως πληρωτής

---

²⁵⁰ Nagle 2014, σελ. 101-102.

²⁵¹ Nagle 2014, σελ. 102. Ωστόσο, για μια διεξοδικότερη και κατατοπιστικότερη μελέτη σχετικά με το ζήτημα βλ. το άρθρο του Thomsen 2015.

²⁵² Η Νέαира, αποτελεί παράδειγμα δανεισμού από τον προσωπικό της περίγυρο με σκοπό την απόκτηση της ελευθερίας της.

²⁵³ Thomsen 2015, σελ. 174. Οι όροι αποπληρωμής ενός δανείου, αφορούσαν τον τρόπο και το ποσό που θα έπρεπε να καταβάλει ο δανειολήπτης, π.χ. σε δόσεις.

της εγγύησης που έπρεπε να καταβληθεί, ώστε να εξασφαλίσει κανείς την ελευθερία του.

Όσον αφορά το καθεστώς των απελευθέρων, προσδιορίζεται ως μια κατάσταση απόλυτης ελευθερίας, που προϊόντος του χρόνου, περιορίστηκε νομικά. Δηλαδή, ο πρώην δούλος, διέθετε πλήρη αυτενέργεια. Μπορούσε να πηγαίνει και να πράττει όπως επιθυμεί, διαθέτοντας αυτοβούλως την περιουσία του. Το κράτος, προκειμένου να τον προστατέψει από το ενδεχόμενο μιας εκ νέου εκμετάλλευσης και υποδούλωσης, μεριμνούσε για τον ορισμό ενός προστάτη-εγγυητή. Εκ μέρους αυτού, ο απελεύθερος διεκπεραίωνε οποιοδήποτε νομικό ζήτημα ανέκυπτε, καθώς εκείνος, τον εκπροσωπούσε απέναντι στη δικαιοσύνη. Τον ρόλο αυτό, μπορούσε να επωμιστεί οποιοσδήποτε, είτε ήταν συγγενής, είτε ξένος και όφειλε να παρέμβει σε περίπτωση που ελλόχευε κίνδυνος για τον προστατευόμενο του.²⁵⁴ Προστάτης του απελεύθερου, μπορούσε να είναι και ο παλιός του κύριος, ή ο κληρονόμος του. Το αντίτιμο, για την εν λόγω προστασία, ήταν η παροχή ορισμένων υπηρεσιών από την πλευρά του ελευθερωμένου. Σε αυτές, συγκαταλέγονταν η μέριμνα για την κηδεία σε περίπτωση θανάτου του προστάτη, ο ορισμός κληρονόμου εν απουσία βιολογικών τέκνων ή η παραμονή κοντά στον προστάτη ή τα τέκνα του, αν κρινόταν απαραίτητο για ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα. Έπειτα, υπήρχε η δυνατότητα αποδέσμευσης, καταβάλλοντας κάποιο ποσό ή βρίσκοντας αντικαταστάτη κάποιον δούλο.

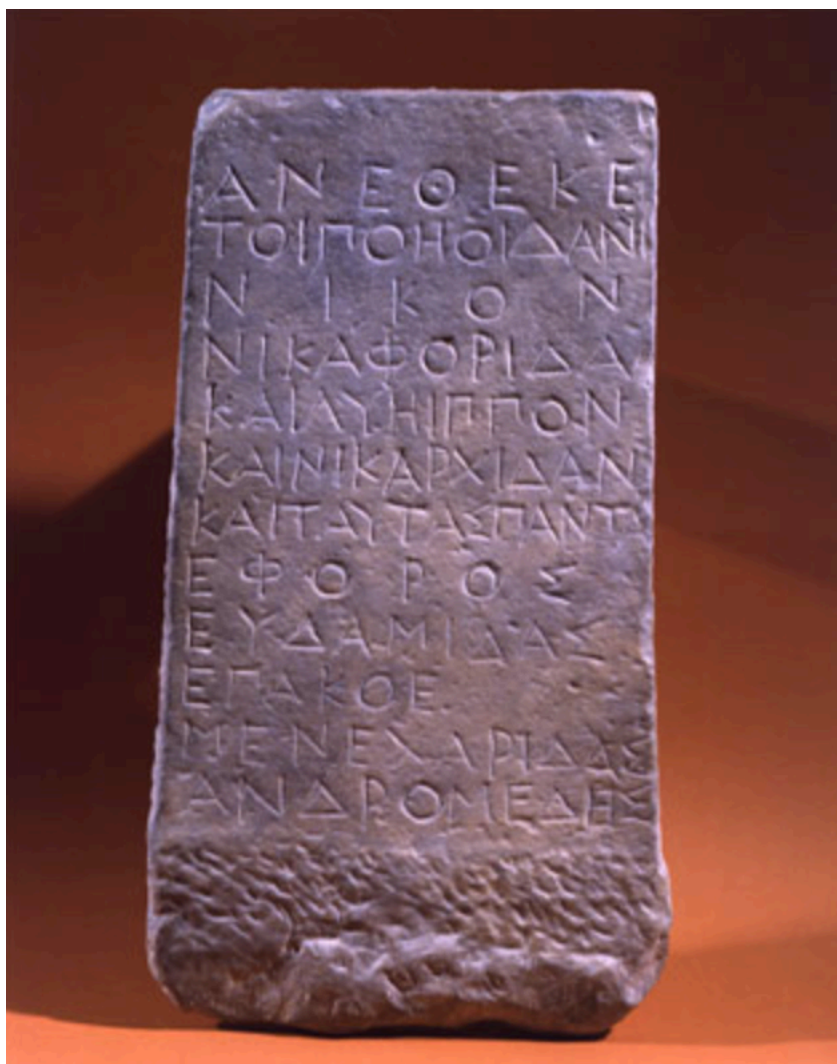
Η συμμετοχή ενός απελεύθερου στον πολιτικό βίο απαγορευόταν, καθώς υπάγονταν σε ένα καθεστώς παρόμοιο με εκείνο των μετοίκων. Δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στις δημόσιες διαβουλεύσεις και εξυπακούεται ότι ήταν αποκλεισμένοι από την πρόσβαση στα αξιώματα. Αν και η απόκτηση ιδιοκτησίας γης ήταν απαγορευμένη για έναν απελεύθερο, η σύναψη γάμου αναγνωριζόταν από τον νόμο. Όπως και οι μέτοικοι, έτσι και εκείνοι, έπρεπε να καταβάλουν το μετοίκιον και όλα τα νομικά ζητήματα τους, υπάγονταν στον πολέμαρχο. Παρατίθεται ενδεικτικά ένας νόμος που επιβεβαιώνει τα παραπάνω.

Αρ. 58. Έξεϊναι τῷ βουλομένῳ ἀφαιρεῖσθαι εἰς ἐλευθερίαν, καὶ κατεγγυῆσαι τὸν ἀγόμενον εἰς δουλείαν πρὸς τῷ Πολεμάρχῳ.

---

²⁵⁴ Nagle 2014, σελ. 104. Αν δεν επενέβαινε ο ίδιος ο απελευθερωτής, τότε μπορούσαν να τον προστατέψουν οι κληρονόμοι του, ή ακόμα και ο οποιοσδήποτε καλοπροαίρετος άνθρωπος. Μπορούσε μάλιστα να υπάρξει και συνεργασία όλων των συγγενικών προσώπων, ώστε να βοηθηθεί ο απελεύθερος.

Εικ. 2. Απελευθερωτική επιγραφή των κλασικών χρόνων (ύστερος 5^{ος} π.Χ.- πρώιμος 4^{ος} π.Χ.), Ταξ. Αρ. ΕΜ 11527, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ: ΑΝΕΘΕΚΕΤΟΙ ΠΟΗΟΙΔΑΝΙΝΙΚΟΝΝΙΚΑΦΟΡΙΔΑΚΑΙ
ΛΥΗΙΠΠΟΝΚΑΙ ΝΙΚΑΡΧΙΔΑΝΚΑΙ ΤΑΥΤΑΣ ΠΑΝΤΑ.ΕΦΟΡΟΣ
ΕΥΔΑΜΙΔΑΣ.ΕΠΑΚΟΕ ΜΕΝΕΧΑΡΙΔΑΣ,ΑΝΔΡΟΜΕΔΗΣ

Από τη μαρμάρινη στήλη που παρατέθηκε, πληροφορούμαστε ότι ο κύριος της δούλης Νικαφορίδας, Νίκων, ελευθερώνει και προσφέρει στο ιερό του Ποσειδώνα στο Ταίναρο την ίδια, τα παιδιά της και τα υπάρχοντα της. Ο λόγος που η απελευθέρωση γινόταν με την αφιέρωση του δούλου σε κάποιον θεό, ήταν ένα παλαιοτυπικό έθιμο που όριζε πως έτσι ο απελεύθερος τίθεται πλέον υπό την προστασία του θεού, ώστε να μην τον θίξει κάποιος.

γ) Συμβολή στο δημόσιο βίο

1. Στρατιωτικές υπηρεσίες

«οἱ δὲ Ἀθηναῖοι τὰ γεγενημένα καὶ τὴν πολιορκίαν ἐπεὶ ἤκουσαν, ἐψηφίσαντο βοηθεῖν ναυσὶν ἑκατὸν καὶ δέκα, εἰσβιβάζοντες τοὺς ἐν τῇ ἡλικίᾳ ὄντας ἅπαντας καὶ δούλους καὶ ἐλευθέρους· καὶ πληρώσαντες τὰς δέκα καὶ ἑκατὸν ἐν τριάκοντα ἡμέραις ἀπῆραν.»²⁵⁵

Ο Ξενοφώντας, στα *Ελληνικά* του, περιγράφει την προσπάθεια του Κόνωνα, να υπερισχύσει στη ναυμαχία των Αργινουσών έναντι του Σπαρτιάτη Καλλικρατίδα, το 404 π.Χ. Το αποτέλεσμα ήταν ευνοϊκό για τον Αθηναϊκό στόλο, που κατάφερε να επικρατήσει στα Μικρασιατικά παράλια. Η αξιοποίηση των δούλων, για την στελέχωση του ναυτικού πληρώματος, δεν ήταν μια πρωτότυπη ενέργεια, καθώς οι Αθηναίοι φαίνεται πως επιστράτευσαν δούλους και στη μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ. Ο Πausανίας, αναφέρει ότι οι Αθηναίοι, αφιέρωσαν τύμβο προς τιμήν των πεσόντων, μεταξύ των οποίων ήταν και δούλοι.

«πρὶν δὲ ἢ τῶν νήσων ἐς ἀφήγησιν τραπέσθαι, τὰ ἐς τοὺς δήμους ἔχοντα αὐθις ἐπέξειμι. δημὸς ἐστὶ Μαραθῶν ἴσον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ἀπέχων καὶ Καρύστου τῆς ἐν Εὐβοίᾳ· ταύτη τῆς Ἀττικῆς ἔσχον οἱ βάρβαροι καὶ μάχη τε ἐκρατήθησαν καὶ τινες ὡς ἀνήγοντο ἀπώλεσαν τῶν νεῶν. τάφος δὲ ἐν τῷ πεδίῳ Ἀθηναίων ἐστίν, ἐπὶ δὲ αὐτῷ στήλαι τὰ ὀνόματα τῶν ἀποθανόντων κατὰ φυλὰς ἐκάστων ἔχουσαι, καὶ ἕτερος Πλαταιεῦσι Βοιωτῶν καὶ δούλοις· ἐμαχέσαντο γὰρ καὶ δοῦλοι τότε πρῶτον.»²⁵⁶

Γενικότερα, οι δούλοι, απασχολούνταν στο ναυτικό, χωρίς να καταλαμβάνουν υψηλά ιεραρχικές θέσεις. Η συμβολή τους όμως, ως κωπηλάτες, ήταν τόσο σημαντική, που η πόλη αξιοποιούσε πάντοτε σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης αυτά τα εργατικά χέρια. Μάλιστα, ήταν ευρέως διαδεδομένο, ότι μια στρατιωτική συμμετοχή με νικηφόρο αποτέλεσμα, μπορούσε να τους χαρίσει την ελευθερία τους, με αποτέλεσμα πολλοί δούλοι, όχι απλώς να επιδιώκουν τη συμπερίληψη τους στις ναυμαχίες, αλλά να πολεμούν επάξια δίπλα στους ελεύθερους πολίτες. Στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, λαμβάνει χώρα ένας διάλογος μεταξύ του δούλου του Διόνυσου και του Χάροντα. Ο Χάροντας, δηλώνει πως δεν μπορεί να μεταφέρει στον κάτω κόσμο τον

²⁵⁵ Ξενοφ., *Ελλ.*, Α, 6, 24.

²⁵⁶ Πaus., 1, 32, 3.

δούλο εξαιτίας της κοινωνικής θέσης του, με εξαίρεση αν έχει λάβει μέρος σε ναυμαχία. Ο δούλος, απαντά πως δεν μπόρεσε να συμμετέχει εξαιτίας ενός προβλήματος που είχε στους οφθαλμούς του. Η ναυμαχία για την οποία γίνεται λόγος, φαίνεται πως είναι αυτή των Αργινουσών το 404 π.Χ., που όπως ήδη ειπώθηκε, πολλοί δούλοι εξασφάλισαν την ελευθερία τους.

Χάρων: δοῦλον οὐκ ἄγω, εἰ μὴ νεναυμάχηκε τὴν περὶ τῶν κρεῶν.

Ξανθίας: μὰ τὸν Δί' οὐ γὰρ ἀλλ' ἔτυχον ὀφθαλμῶν.²⁵⁷

Πιθανή είναι η συμμετοχή των δούλων, επίσης, στην πολιορκία των Συρακουσών, σύμφωνα με τον Garland,²⁵⁸ γιατί ο Θουκυδίδης (7.75) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι οπλίτες διέθεταν βοηθούς ως ακολούθους, οι οποίοι υπήρξαν απαραίτητα μέλη για την εύρυθμη λειτουργία του στόλου. Υπολογίζεται ότι οι δούλοι που βρίσκονταν στην Αττική, ήταν περίπου 10.000 – 15.000. Όταν δεν απασχολούνταν στα επαγγέλματα τους, μπορούσαν να λαμβάνουν μέρος στις εκστρατείες. Ειδικά, όσοι απασχολούνταν στους αγρούς, μπορούσαν ευκολότερα να «εγκαταλείψουν» τα χωράφια, διότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, γινόντουσαν στις χαλαρές περιόδους της γεωργικής χρονιάς.²⁵⁹ Εφόσον οι δούλοι, απασχολούνταν σε ένα μεγάλο φάσμα υπηρεσιών, δεν προκαλεί εντύπωση η αξιοποίηση τους, επιπροσθέτως, στο στρατιωτικό σώμα. Δεδομένου μάλιστα, ότι δεν καταλάμβαναν θέσεις ανώτερης ευθύνης, δεν τίθεται καν το ερώτημα για το αν διέθεταν τα προσόντα και τις κατάλληλες δεξιότητες, ώστε να είναι αποτελεσματικοί.

Το παράδειγμα των δούλων, αποτελεί αντανάκλαση της αμφίδρομης λειτουργίας της κοινωνικής πρόνοιας. Δηλαδή, δεν παρουσιάζεται η μονόπλευρη οπτική πρόνοιας για αυτούς, αφενός διότι αυτή ήταν ανεπτυγμένη σε μικρό βαθμό, αφετέρου γιατί το κράτος προσπαθούσε να αξιοποιήσει την ύπαρξη τους, στο μέγιστο. Όπως έχει τονιστεί, η κοινωνική πρόνοια αφορά όλα τα μέλη της κοινότητας και όλες τις κοινωνικές ομάδες. Αυτό συμβαίνει, γιατί μόνο με την προστασία όλων των πολιτών, ακόμα και αυτών που δεν βρίσκονται σε συνθήκες επισφάλειας, μπορεί να επιτευχθεί η ευημερία της πόλης και του συνόλου. Η αξιοποίηση των δούλων, στον στρατό, φανερώνει την -καθοριστική- προσφορά του χαμηλότερου κοινωνικού

---

²⁵⁷ Αριστοφ., Βατρ., 190.

²⁵⁸ Garland 1988, σελ. 204-205. Ο συγγραφέας, τεκμηριώνει, επίσης, την άποψη ότι πολλές πόλεις χρησιμοποιούσαν τους δούλους για την επάνδρωση των στρατευμάτων.

²⁵⁹ Akrigg 2019, σελ. 102.

στρώματος, στην σωτηρία της πόλης. Δεδομένου, ότι η τελευταία αποτελεί τον πυρήνα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, δεν είναι διόλου ασήμαντο.

2. Απασχόληση σε δημόσια έργα

Η απασχόληση των δούλων στη δημόσια σφαίρα, ως υπάλληλοι του κράτους, υπήρξε μια πολιτική που εφαρμοζόταν από την Αθηναϊκή πολιτεία. Παρά τις διαχωριστικές τάσεις που θα μπορούσε θεωρητικά, να φέρει αυτό το εγχείρημα, φαίνεται πως λειτουργούσε χωρίς προβλήματα. Δεδομένων των συνθηκών, η απασχόληση των δούλων, σε δημόσια έργα, δεν προκαλεί έκπληξη, όμως κρίνεται αναγκαία μια πιο ενδελεχής αναφορά, ώστε να καταδειχθεί η πολύτιμη προσφορά τους. Αρχής γενομένης, πρέπει να αποτυπωθεί, η συμμετοχή τους, ως εργατικό δυναμικό, στο επιβλητικότερο οικοδομικό πρόγραμμα που γνώρισε η Αττική, αυτό του Περικλή. Επειδή το τελευταίο, θα αναλυθεί διεξοδικότερα στο επόμενο μέρος της παρούσας μελέτης, σε αυτό το σημείο θα σημειωθούν αποκλειστικά, οι πληροφορίες που αφορούν τους δούλους.

Εν απουσία των εργατικών χεριών των δούλων, που απασχολήθηκαν στο οικοδομικό πρόγραμμα της Ακρόπολης, η πρόοδος θα ήταν αναμενόμενα περισσότερο μακροπρόθεσμη. Ο Garland, ισχυρίζεται ότι από τους 86 εργάτες γνωστής καταγωγής που εργάστηκαν στην Ακρόπολη, οι 24 ήταν πολίτες, οι 24 μέτοικοι και οι υπόλοιποι 20 δούλοι. Αυτοί απασχολήθηκαν ως χτίστες, ή ως ξυλουργοί.²⁶⁰ Η ύπαρξη αριθμητικής ισορροπίας, ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες ανέλαβαν τον καταμερισμό των εργασιών, υποδηλώνει ότι αφενός τα κοινωνικά φρονήματα δεν είχαν θέση σε ένα οικοδομικό πρόγραμμα και αφετέρου ότι οι δούλοι ήταν αρκετοί, άρα σημαντικοί. Μάλιστα, ο συγγραφέας ισχυρίζεται, ότι η αξιοποίηση τους στο μεγαλόπνοο αυτό πρόγραμμα, με σχεδόν ισότιμη αριθμητική εκπροσώπηση, είναι ιδιαίτερα τιμητική.

Επιπροσθέτως, δεν πρέπει να θεωρείται λιγότερο σημαντική, η εργασία των δούλων στα μεταλλεία, καθώς αυτά προμήθευαν τις περισσότερες οικοδομικές εργασίες της πόλης. Στα μεταλλεία του Λαυρίου, συναντώνται -αναμενόμενα- τα μεγαλύτερα ποσοστά δούλων. Χωρίς αυτά τα συνεργεία εξορύξεων, οι Αθηναίοι δεν θα μπορούσαν -εκ των πραγμάτων- να υλοποιήσουν την ανέγερση διάφορων κτιρίων

---

²⁶⁰ Garland 1988, σελ. 90.

και οικοδομημάτων. Αυτό συνέβαινε γιατί απλούστατα, οι ελεύθεροι πολίτες υστερούσαν αριθμητικά έναντι των δούλων, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτοί απασχολούνταν σε άλλους τομείς. Ο Θουκυδίδης υποστηρίζει, πως αυτοί που εργάζονταν στα μεταλλεία αριθμούσαν πάνω από 20.000.²⁶¹

Τέλος, κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί, ότι η Αττική δεν ήρθε ποτέ αντιμέτωπη με εξεγέρσεις δούλων, όπως συνέβαινε στην Σπάρτη, ή στη Μεσσηνία. Αυτό, οφείλεται στο γεγονός ότι ο τρόπος διαβίωσης και οι συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες, συγκριτικά με άλλες πόλεις. Ο μισθός, τουλάχιστον αυτών που απασχολούνταν στο δημόσιο ή ως ελεύθερα εργατικά χέρια, ήταν σχεδόν ισότιμος με εκείνον ενός ελεύθερου εργάτη. Κάποιοι εξ αυτών, διέθεταν μια οικονομική ευμάρεια που μπορούσε να τους οδηγήσει στην απελευθέρωση, και γενικότερα, οι δεσμοί τους ήταν συνήθως πολύ στενοί με τον οίκο όπου βρίσκονταν. Ο τρόπος διαβίωσης, μπορούσε, υπό προϋποθέσεις, να είναι σε γενικές γραμμές ομαλός, για έναν άνθρωπο που ανήκε σε αυτήν την κοινωνική ομάδα. Η εξεύρεση, αλληλέγγυων πολιτικών, στη διαχείριση και προστασία αυτού του ανθρώπινου δυναμικού, δεν μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν ισχυρή, ήταν όμως -ασθενώς- παρούσα. Το κράτος αναγνωρίζοντας την αξία όλων αυτών των ανθρώπων, προσπάθησε να τους χρησιμοποιήσει με κάθε δυνατό τρόπο. Παρά το status τους και ενώ θεωρητικά ήταν περιθωριοποιημένοι, επί του πρακτέου δεν βρίσκονταν στο περιθώριο. Βρίσκονταν εντός της κοινωνίας, από την θεωρητικά πιο απλή απασχόληση, τη φροντίδα των πραγμάτων ενός οίκου, μέχρι την πιο κρίσιμη -την υπεράσπιση της πόλης όπου ζούσαν, όταν αυτό κρινόταν αναγκαίο.

---

²⁶¹ Θουκ., Η, 27 και Garlan 1988, σελ. 91.

3. ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

α) Σωματική αναπηρία

1. Νομικός ορισμός

Η δημοκρατία, είναι τόσο αλληλέγγυο πολίτευμα, που δεν επιτρέπει τον παραγκωνισμό οποιασδήποτε ομάδας ή μειονότητας του κοινωνικού συνόλου. Η αναγνώριση της ετερότητας, αποτελεί χαρακτηριστικό των κοινωνιών που προσδιορίζονται ως δημοκρατικές. Στην κλασική Αθήνα, η δημοκρατία, παρόλο που βρισκόταν στο πρωταρχικό στάδιο της δημιουργίας της, εμφανίζεται αποφασισμένη να δομήσει ένα ασφαλές περιβάλλον, για τα ευπαθή άτομα. Στον ευάλωτο πληθυσμό, εντάσσονται τα άτομα με αναπηρία, δηλαδή, όσοι άνθρωποι διαθέτουν κάποια φυσική δυσλειτουργία, είτε εκ γενετής είτε επίκτητη. Στη σύγχρονη ορολογία, η αναπηρία διακρίνεται σε σωματική και νοητική, όμως αυτή η διαίρεση, ούσα μεταγενέστερη, δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε μια προχριστιανική κοινωνία, οπότε σημειώνεται πως όταν μιλούμε για αναπηρία στην Αθήνα του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα, εννοείται πάντοτε η σωματική.

Ο νομικός ορισμός της αναπηρίας, είναι, όσοι άνθρωποι έχουν σωματική βλάβη, η οποία δεν τους επιτρέπει να εργαστούν και να βιοποριστούν. Ανεξάρτητα από το χρονικό απόκτησης αυτής, όσοι διέθεταν μια σωματική δυσλειτουργία, θεωρούνταν ανάπηροι. Πως θα διαπιστωνόταν η εν λόγω κατάσταση, ώστε να αναγνωριστεί κανείς από το κράτος ως άτομο με ειδικές ανάγκες; Ο Αριστοτέλης, όντας βασική πηγή για το ζήτημα, ενημερώνει, ότι η βουλή διενεργούσε την εξέταση των αδυνάτων αυτών πολιτών.²⁶² Ο έλεγχος αυτός φαίνεται πως ήταν ετήσιος και οι πολίτες που έφεραν σωματικά τραύματα, καλούνταν, ώστε να επιβεβαιωθεί η κατάσταση τους. Σε αυτήν την εξέταση, κάθε πολίτης μπορούσε να αμφισβητήσει την σωματική αναπηρία ενός συμπολίτη του και το δικαστήριο έκρινε αν οι ισχυρισμοί του αποδεικνύονταν αληθείς ή όχι.

Στον λόγο του Λυσία, *Υπέρ του αδυνάτου*, ο ομιλητής είναι ένας άνθρωπος με φυσική αναπηρία που καλείται να υπερασπιστεί στη Βουλή των Πεντακοσίων, το

---

²⁶² Αριστ., Αθ. Πολ., 49.4.

δικαίωμα του να λαμβάνει την πρόνοια της πολιτείας,²⁶³ δεδομένης της κατάστασης του. Ο εναγόμενος, προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες, ισχυριζόμενος μεταξύ άλλων, ότι δεν έχει την σωματική ικανότητα να ιππεύσει χρησιμοποιώντας σέλα και ότι χρησιμοποιεί δύο ράβδους ενώ οι άλλοι άνθρωποι που δεν έχουν σωματικό ελάττωμα μία.

«τῶν ἀναγκαίων. ὁ δὲ μέγιστον, ὃ βουλή, τεκμήριον ὅτι διὰ τὴν συμφορὰν ἀλλ' οὐ διὰ τὴν ὕβριν, ὡς οὐτός φησιν, ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω [ῥάδιόν ἐστι μαθεῖν]. εἰ γὰρ ἐκεκτῆμην οὐσίαν, ἐπ' ἀστράβης ἂν ὠχούμην, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τοὺς ἀλλοτρίους ἵππους ἀνέβαινον· νυνὶ δ' ἐπειδὴ τοιοῦτον οὐ δύναμαι κτήσασθαι, τοῖς ἀλλοτρίοις ἵπποις ἀναγκάζομαι χρῆσθαι πολλάκις. καίτοι πῶς οὐκ ἄτοπὸν ἐστίν, ὃ βουλή, τοῦτον ἂν, εἰ μὲν ἐπ' ἀστράβης ὀχούμενον ἐώρα με, σιωπᾶν (τί γὰρ ἂν καὶ ἔλεγεν;), ὅτι δ' ἐπὶ τοὺς ἠτημένους ἵππους ἀναβαίνω, πειρᾶσθαι πείθειν ὑμᾶς ὡς δυνατὸς εἰμι; καὶ ὅτι μὲν δυοῖν βακτηρίαιν χρῶμαι, τῶν ἄλλων μιᾷ χρωμένων, μὴ κατηγορεῖν ὡς καὶ τοῦτο τῶν δυναμένων ἐστίν· ὅτι δ' ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω, τεκμηρίω χρῆσθαι πρὸς ὑμᾶς ὡς εἰμι τῶν δυναμένων; οἷς ἐγὼ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἀμφοτέροις χρῶμαι.»²⁶⁴

Ἐπειτα, ο ομιλητής συνεχίζει, λέγοντας ότι η αυθάδεια -με την οποία είχε κατηγορηθεί- δεν είναι προσοδοφόρα στους φτωχούς, οι οποίοι εργάζονται για τα προς το ζην, ούτε στα άτομα με σωματική αναπηρία αλλά σε εκείνους που έχουν περισσότερα από τα αναγκαία και που βασιζονται στη δική τους σωματική δύναμη.

«οὐ γὰρ τοὺς πενομένους καὶ λίαν ἀπόρως διακειμένους ὑβρίζειν εἰκός, ἀλλὰ τοὺς πολλῶ πλείω τῶν ἀναγκαίων κεκτημένους· οὐδὲ τοὺς ἀδυνάτους τοῖς σώμασιν ὄντας, ἀλλὰ τοὺς μάλιστα πιστεύοντας ταῖς αὐτῶν ῥώμαις· οὐδὲ τοὺς ἤδη προβεβηκότας τῇ ἡλικίᾳ, ἀλλὰ τοὺς ἔτι νέους καὶ νέαις ταῖς διανοαῖς χρωμένους. οἱ μὲν γὰρ πλούσιοι τοῖς χρήμασιν ἐξωνοῦνται τοὺς κινδύνους, οἱ δὲ πένητες ὑπὸ τῆς παρούσης ἀπορίας σωφρονεῖν ἀναγκάζονται.»²⁶⁵

Ο τρόπος και το θεσμικό πλαίσιο, με το οποίο, το κράτος πλαισίωνε και εξέταζε τα άτομα με αναπηρία, δεν άφηνε περιθώριο σε κάποιον να παρουσιαστεί, κατά το δοκούν, ως ευπαθές άτομο. Ο κατήγορος του ομιλητή στο λόγο του Λυσία, πιθανώς να μην αποσκοπούσε στη «επιδιόρθωση» μιας άδικης κρατικής βοήθειας, αλλά να είχε ένα υποβόσκον προσωπικό κίνητρο για να τον βλάψει. Ανεξάρτητα, βέβαια, με την

²⁶³ Η πρόνοια αυτή συμπεριλάμβανε την οικονομική στήριξη και τη διατροφή των ατόμων με αναπηρία. Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω.

²⁶⁴ Λυσ., Ὑπέρ του Αδυν., 11-12.

²⁶⁵ Λυσ., Ὑπέρ του Αδυν., 16-17.

πρόθεση του και το αποτέλεσμα του δικαστηρίου, παρατηρείται η διάθεση της αθηναϊκής πολιτείας να διατηρεί υπό τον έλεγχο της δικαιοσύνης, οποιαδήποτε ζήτημα έχριζε της παρέμβασης της.

2. Αντιλήψεις και προκαταλήψεις

Η Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, έχει πολλούς λόγους να χαρακτηρίζεται «χρυσή» και ένας από αυτούς, είναι η απόδοση νοήματος στην έννοια της συμπερίληψης. Πρώτη φορά, στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, δεν συναντάται ο παραγκωνισμός οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας. Με την έννοια της συμπερίληψης, δεν εννοείται η πολιτική συμμετοχή, αλλά το ενδιαφέρον του κράτους, να μην βρεθεί κανείς στο περιθώριο και όλοι να εξασφαλίζουν τον βιοπορισμό τους, ανεξάρτητα με την κοινωνική τους κατάσταση. Πρόκειται, εν ολίγοις, για μια πρώτη αξιολογή προσπάθεια αντιμετώπισης της εσωτερικής κοινωνικής αδικίας. Ανεξάρτητα από τις ενέργειες της Αθηναϊκής πολιτείας, που στόχευαν την κοινωνική πρόνοια, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, η άποψη των ίδιων των Αθηναίων σχετικά με το ζήτημα. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα άτομα με αναπηρία, υπήρχαν ορισμένες αντιλήψεις και προκαταλήψεις που αντικατοπτρίζουν την εικόνα της εποχής. Αξίζει, μάλιστα να εξεταστούν παράλληλα με αυτές άλλων κοινωνιών της εποχής.

Ο «πατέρας» της ιατρικής επιστήμης, Ιπποκράτης, έζησε τον χρυσό αιώνα της Αττικής και η θέση του για τους άρρωστους ανθρώπους, ήταν ότι όλοι ανεξαιρέτως, πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεμνότητα και φιλανθρωπία.²⁶⁶ Εξίσου ανθρωποκεντρική, είναι και η προσέγγιση του Αριστοτέλη σχετικά με τα άτομα με αναπηρία. Ο Σταγειρίτης θεωρεί ότι κανείς δεν θα ψέξει ένα άτομο με αναπηρία, όπως για παράδειγμα έναν εκ γενετής τυφλό ή κάποιον άρρωστο από επίκτητο χτύπημα, γιατί είναι σωματικά ελαττώματα που δεν είναι στο χέρι τους να ελέγξουν.

«Οὐ μόνον δ' αἰ τῆς ψυχῆς κακίαι ἐκούσιοί εἰσιν, ἀλλ' ἐνίοις καὶ αἰ τοῦ σώματος, οἷς καὶ ἐπιτιμῶμεν· τοῖς μὲν γὰρ διὰ φύσιν αἰσχροῖς οὐδεὶς ἐπιτιμᾷ, τοῖς δὲ δι' ἀγυμνασίαν καὶ ἀμέλειαν. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ ἀσθένειαν καὶ πῆρωσιν· οὐθεὶς γὰρ ἂν ὄνειδίσσειε τυφλῷ φύσει ἢ ἐκ νόσου ἢ ἐκ πληγῆς, ἀλλὰ μᾶλλον ἐλεῆσαι· τῷ δ' ἐξ οἴνοφλυγίας ἢ ἄλλης ἀκολασίας πᾶς ἂν ἐπιτιμήσαι. τῶν δὲ περὶ τὸ σῶμα κακιῶν αἰ ἐφ'»

²⁶⁶ Ιπποκρ., Περί Ιήτρ., 1. «[...]μέγιστα γὰρ ἔχει πρὸς δόξαν ἀγαθὰ, τὸ δὲ ἦθος εἶναι καλὸν καὶ ἀγαθόν, τοιοῦτον δ' ὄντα πᾶσι καὶ σεμνὸν καὶ φιλάνθρωπον· τὸ γὰρ προπετὲς καὶ τὸ πρόχειρον καταφρονεῖται, κἂν πάνυ χρήσιμον ἦ[...].»

ἡμῖν ἐπιτιμῶνται, αἱ δὲ μὴ ἐφ' ἡμῖν οὐ. εἰ δ' οὕτω, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων αἱ ἐπιτιμώμεναι τῶν κακιῶν ἐφ' ἡμῖν ἂν εἶεν.»²⁶⁷

Στο απόσπασμα από τα *Ηθικά Νικομάχεια* που παρατέθηκε, δεν είναι η μόνη φορά που ο φιλόσοφος, υπεραμύνεται των αδυνάτων. Ο αλτρουιστικός χαρακτήρας του Σταγειρίτη, διακρίνεται και σε άλλα έργα του, μεταξύ των οποίων, το *Περὶ Ψυχῆς*. Εκεί υποστηρίζει ότι ακόμα και τα ανάπηρα και ατελή όντα, είναι τέλεια και όχι ατελή, διότι διαθέτουν την ικανότητα αναπαραγωγῆς και περνούν από την ωριμότητα στην παρακμή.

«εἰ οὖν ἡ φύσις μήτε ποιεῖ μάτην μηθὲν μήτε ἀπολείπει τι τῶν ἀναγκαίων, πλὴν ἐν τοῖς πηρώμασι καὶ ἐν τοῖς ἀτελέσιν, τὰ δὲ τοιαῦτα τῶν ζώων τέλεια καὶ οὐ πηρώματά ἐστιν (σημεῖον δ' ὅτι ἐστὶ γεννητικὰ καὶ ἀκμὴν ἔχει καὶ φθίσιν) -ὥστ' εἶχεν ἂν καὶ τὰ ὀργανικὰ μέρη τῆς πορείας.»²⁶⁸

Παρά το γεγονός ότι η κλασική Αθήνα ήταν σε μεγάλο βαθμό συνειδητοποιημένη απέναντι στους ανάπηρους πολίτες της, δεν συνέβαινε πάντοτε το ίδιο μεταξύ των ίδιων των πολιτών, καθώς πολλές φορές έδρατταν την ευκαιρία εμπαιγμού ενός ανάπηρου. Οι προκαταλήψεις των Αθηναίων, πολλές φορές δεν γνώριζαν από φραγμούς, αφού δεν δίσταζαν να μετατρέψουν σε αντικείμενο εμπαιγμού ακόμα και τους θεούς -ο χωλός Ἡφαιστος. Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι, ήταν εξοικειωμένοι με την αναπηρία,²⁶⁹ δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν φορές που δεν την χλεύαζαν. Στο πλαίσιο της σάτιρας του Αριστοφάνη, ο Νεοκλείδης, όντας άτομο με πρόβλημα στην όραση, εμπαιζεται από τους συμπολίτες του, όταν παίρνει τον λόγο να αγορεύσει. Ειδικότερα, ο Χρέμης, ισχυρίζεται πως εφόσον ο Νεοκλείδης, δεν μπόρεσε να σώσει ούτε τα μάτια του, δεν θα μπορέσει να σώσει ούτε την πόλη.

πρῶτος Νεοκλείδης ὁ γλάμων παρείρπυσεν.

κᾶπειθ' ὁ δῆμος ἀναβοᾷ πόσον δοκεῖς,

400 'οὐ δεινὰ τολμᾶν τουτονὶ δημηγορεῖν,

καὶ ταῦτα περὶ σωτηρίας προκειμένου,

ὃς αὐτὸς αὐτῷ βλεφαρίδ' οὐκ ἐσώσατο;'

ὁ δ' ἀναβοήσας καὶ περιβλέψας ἔφη,

'τί δαί με χρῆν δρᾶν;'²⁷⁰

²⁶⁷ Αριστ., Ηθ. Νικ., 1114α.

²⁶⁸ Αριστ., Περ. Ψυχ., 432α15, 6.

²⁶⁹ Δεν πρέπει να λησμονείται, ότι ο Όμηρος, που αποτέλεσε πρότυπο διδασκαλίας για τα τέκνα των Αθηναίων, ήταν τυφλός.

²⁷⁰ Αριστ., Εκκλ., 398-402.

Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ένας Αθηναίος πολίτης που διέθετε κάποια σωματική δυσλειτουργία, είχε τουλάχιστον την στήριξη του κράτους. Τι συνέβαινε, όμως, σε άλλες κοινωνίες της εποχής; Είναι ευρέως γνωστή η διαδικασία που ακολουθούσε η Σπάρτη²⁷¹ με τα νεογέννητα παιδιά που διέθεταν κάποια δυσμορφία.²⁷² Αυτή, ήταν να τα αφήνουν στον Ταΰγετο, ο οποίος ταυτίζεται με τον γνώριμο Καιάδα. Εξίσου αποθαρρυντική, ήταν και η αντιμετώπιση των αναπήρων στη φυλή των Περσών. Η αναπηρία, στον αρχαίο Ιρανικό πολιτισμό, ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η υγεία του σώματος, ταυτιζόταν με την υγεία της ψυχής και θεωρείτο ότι τα άτομα με αναπηρία, είχαν καταληφθεί από δαιμόνια, τα οποία αντιμετώπιζονταν με εξορκισμό. Δεδομένου ότι η αποτελεσματικότητα της ιερατικής αυτής πράξης ήταν αμφίβολη, αποκλείονταν από την κοινωνική ζωή και περιθωριοποιούνταν.²⁷³ Γενικότερα, στην Ανατολή, σε όλες τις χρονικές περιόδους παρατηρείται τεκμηριωμένα, ο χλευασμός των ανάπηρων ανθρώπων.²⁷⁴

Εξαίρεση στον κανόνα, που θέλει την αρχαιότητα να παρουσιάζει σκληρό πρόσωπο απέναντι στα άτομα με αναπηρία, αποτέλεσε η Αίγυπτος. Η κοινωνία της Αιγύπτου διέθετε τη λατρεία ενός προβληματικού θεού, που έδινε σε όλους την ελπίδα για μια καλύτερη μετά θάνατον ζωή.²⁷⁵ Ως εκ τούτου, τα άτομα με αναπηρία, ενσωματώθηκαν και αφομοιώθηκαν ευκολότερα στην τοπική κοινωνία, η οποία δεν τους αντιμετώπιζε σαν εξωπραγματικό φαινόμενο. Η Αίγυπτος, αναγνώριζε την ετερότητα των ατόμων αυτών, σε μεγαλύτερο βαθμό, από ότι αναγνωριζόταν στην Αττική και τον Ελλαδικό χώρο. Οι Αιγύπτιοι, είχαν στο πάνθεό τους, νάνους και θεότητες με σωματικούς τραυματισμούς. Πίστευαν έτσι, ότι κάθε άνθρωπος, είτε ήταν αρτιμελής, είτε παραμορφωμένος, αντλούσε την προέλευση του από τους θεούς. Μάλιστα, αναπηρίες όπως ο νανισμός, η απώλεια της όρασης ή οι ψυχικές ασθένειες,

---

²⁷¹ Οι Σπαρτιάτες, ορμώμενοι από τις αυστηρές απόψεις τους σχετικά με την αρρενωπότητα, αντιμετώπιζαν με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο τις σωματικές δυσμορφίες -οι οποίες, φυσικά, απέκλειαν κάποιον από τη συμμετοχή του στον πόλεμο. Για περισσότερα, βλ. Penrose 2015, ειδικά σελ. 500-507 αλλά και *passim*.

²⁷² Dillon 2017, σελ. 167.

²⁷³ Coloru 2017, σελ. 61-72.

²⁷⁴ Kellenberger 2017, σελ. 58. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι τέτοια παραδείγματα χλευασμού, υπάρχουν σε σχολικά κείμενα της Σουμερίας.

²⁷⁵ David 2017, σελ. 86. Η λατρεία του Όσιρις, σχετιζόταν με την αναπηρία, όντας θεός του κάτω κόσμου.

θεωρούνταν σημάδια θεϊκής εύνοιας και η φροντίδα των ατόμων που έπασχαν από αυτές, ήταν ιερό καθήκον.²⁷⁶

β) Κρατική πρόνοια

1. Οικονομική στήριξη και διατροφή

Η Αθήνα, ήταν η πρώτη πόλη του Ελλαδικού χώρου, η οποία πολύ πρώιμα, στήριξε έμπρακτα, τους ευπαθείς πολίτες της. Ήδη, από τον 6^ο αιώνα, ο Πλούταρχος πληροφορεί για την ύπαρξη ενός νόμου, που πιστώνεται ο Πεισίστρατος. Συγκεκριμένα, ο Βοιωτός, αναφέρει, ότι ο Αθηναίος τύραννος, έγραψε έναν νόμο που διατάσσει να τρέφονται δημοσία δαπάνη οι ακρωτηριασμένοι από τον πόλεμο. Μάλιστα, ισχυρίζεται ότι αυτόν τον νόμο, τον μιμήθηκε από τον Σόλωνα, ο οποίος είχε ψηφίσει το ίδιο για τον Θέρσιππο, ο οποίος είχε ακρωτηριαστεί.

«καὶ νόμους αὐτὸς ἑτέρους ἔγραψεν, ὧν ἔστι καὶ ὁ τοὺς πηρωθέντας ἐν πολέμῳ δημοσία τρέφεσθαι κελεύων. τοῦτο δὲ φησὶν Ἡρακλείδης καὶ πρότερον ἐπὶ Θερσίππῳ πηρωθέντι τοῦ Σόλωνος ψηφισαμένου μιμήσασθαι τὸν Πεισίστρατον.»²⁷⁷

Το σύνολο των πηγών, οι οποίες έχουν συνιστώσα τον Αριστοτέλη, συμφωνούν ότι το κράτος, διέτρεφε καθημερινά και χρηματοδοτούσε τα άτομα με αναπηρία. Το ποσό, φαίνεται πως ανερχόταν σε 2 οβολούς την ημέρα. Αυτό εφαρμοζόταν σε όσους είχαν περιουσία μικρότερη από 3 μνες. Ο Αρποκρατίων, αναφέρει ότι ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για 2 οβολούς ανά ημέρα και ο Φιλόχορος για 9 δραχμές ανά μήνα. Η χρηματική διαφορά μεταξύ των αρχαίων συγγραφέων δεν έχει αισθητή απόκλιση, αλλά παρατίθενται παρακάτω όλες οι πηγές προς εξακρίβωση. Όσον αφορά τον τρόπο καταβολής των χρημάτων στα άτομα με αναπηρία, ο Dillon θεωρεί ότι το ενδεχόμενο η πληρωμή να γινόταν κάθε πρυτανεία και όχι κάθε μέρα,²⁷⁸ συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες. Ωστόσο, η καθημερινή πληρωμή, κατά την γνώμη μας, δεν αποτελεί παραδοξολογία, δεδομένου ότι έτσι κι αλλιώς, μπορούσε να συμβεί μαζί με την καθημερινή σίτιση.

²⁷⁶ David 2017, σελ. 85. Η Βρετανή Αιγυπτιολόγος, σημειώνει μάλιστα ότι σε ένα αστρολογικό ημερολόγιο της Οξυρρύγχου, που χρονολογείται, βέβαια, τον 2^ο αι., η παραμόρφωση των ανθρώπινων μελών αποδίδεται στους θεούς.

²⁷⁷ Πλουτ., Σολ., 31.2.

²⁷⁸ Για περισσότερα σχετικά με αυτή τη θέση του Dillon, βλ. Dillon 1995, σελ. 41-42.

«[...] δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς ἀδύνατους ἢ βουλή· νόμος γάρ ἐστιν, ὃς κελεύει τοὺς ἐντὸς τριῶν μνῶν κεκτημένους καὶ τὸ σῶμα πεπηρωμένους, ὥστε μὴ δύνασθαι μηδὲν ἔργον ἐργάζεσθαι, δοκιμάζειν μὲν τὴν βουλήν, δίδοναι δὲ δημοσίᾳ τροφήν δύο ὀβολοὺς ἑκάστῳ τῆς ἡμέρας. καὶ ταμίας ἐστὶν αὐτοῖς κληρωτός.»²⁷⁹

«Οἱ ἐντὸς τριῶν μνῶν κεκτημένοι, τὸ σῶμα πεπηρωμένοι. Ἐλάμβανον δὲ οὗτοι δοκιμασθέντες ὑπὸ τῆς βουλῆς δύο ὀβολοὺς τῆς ἡμέρας ἑκάστης, ἢ ὀβολὸν, ὡς φησὶν Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ· ὡς δὲ Φιλόχορος φησὶν, ἐννέα δραχμὰς κατὰ μῆνα.»²⁸⁰

«Ἀδύνατοι· Οἱ μέρος τι βεβλαμμένοι τοῦ σώματος, ὡς μὴδὲ ἐργάζεσθαι· οἱ καὶ ἐχορηγοῦντο τὰ πρὸς τὸ ζῆν παρὰ τῆς πόλεως, μισθοφορούντων αὐτῶν τῶν ἐντὸς τριῶν μνῶν περιουσίαν κεκτημένων. Ἐδοκιμάζοντο δὲ οἱ ἀδύνατοι ὑπὸ τῆς τῶν φ' βουλῆς, καὶ ἐλάμβανον τῆς ἡμέρας, ὡς μὲν Λυσίας, ὀβολὸν ἕνα, ὡς δὲ Φιλόχορος, ε'· Ἀριστοτέλης δὲ, β', ἔφη.»²⁸¹

Μπορεῖ να εξαχθεῖ το συμπέρασμα, ὅτι στόχος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους, ἦταν ἡ προστασία τῶν ἀδύναμων πολιτῶν, οἱ οἱποῖοι δὲν μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα πρὸς το ζην. Ἀδιαμφισβήτητα, ἐν ἀπουσία τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, ἡ διαβίωση τῶν ἀτόμων με ἀναπηρία θα ἦταν ἐξαιρετικὰ δυσχερὲς ἐγχείρημα. Ἐχει διατυπωθεῖ ἐπανειλημμένα, ὅτι σε ἕνα δημοκρατικὸ πολίτευμα, δὲν χωροῦν θέσεις που δὲν ευαγγελίζονται τὴν ἰσότητα καὶ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη.²⁸² Ταυτοχρόνως, ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς προνοιακῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, λειτουργεῖ δυσπρόστατα. Δηλαδή, ἀφενὸς προστατεύονταν τὰ άτομα τὰ οἱποῖα ἐχρίζαν υποστήριξης, ἀφετέρου εὐνοεῖτο καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Πῶς ἐπιτυγχάνοταν αὐτό; Ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, ἦταν ἀρρηκτὰ συνδεδεμένη με τὸ εὐ ζην τῶν πολιτῶν. Ἀν τὰ άτομα με ἀναπηρία, δὲν στηρίζονταν οικονομικὰ ἀπὸ τὸ κράτος, τότε θα ἀναγκάζονταν να εξασφαλίσουν τὴν ἐπιβίωση τους, καταφεύγοντας στους ευπορότερους πολίτες. Το ἐνδεχόμενον, να οδηγούνταν στὴ δουλειὰ ἢ στὴν υπερχρέωση, ἦταν κάτι που ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἠθέλε να ἀποφύγει γιὰ δύο λόγους. Διότι ὄχι ἀπλῶς, θα διαιωοιζόταν ὁ φαύλος κύκλος τῆς υπερχρέωσης, τὸν οἱποῖο ὁ Σόλωνας κλήθηκε να

²⁷⁹ Ἀριστ., Αθ. Πολ., 49.4.

²⁸⁰ Ἀρποκρατίων, Α', Ἀδύνατοι.

²⁸¹ Müller 1848, FGrH 328 F 197 b.

²⁸² Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἦταν διαδεδομένη καὶ στους ἀρχαίους. Ὁ Πλάτωνας, στὴν πολιτεία του, ἀναφέρει ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι πολίτευμα βασισμένο στὴν ἰσότητα μεταξύ ἰσῶν καὶ τῶν ἀνίσων. Πλατ., πολ., 558c. «Ταῦτά τε δὴ, ἔφη, ἔχοι ἂν καὶ τούτων ἄλλα ἀδελφὰ δημοκρατία, καὶ εἴη, ὡς εἴκειν, ἡδεῖα πολιτεία καὶ ἄναρχος καὶ ποικίλη, ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανεμούσα.»

διασπάσει από την πρώτη στιγμή, αλλά και επειδή οι ευπορότεροι πολίτες, θα αύξαναν το κύρος και τη δύναμη τους. Η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των αριστοκρατών, δυνητικά, μπορούσε να αποτελέσει απειλή ακόμα και για το ίδιο το πολίτευμα.²⁸³ Συνεπώς, σιτίζοντας και στηρίζοντας, δικαίως και απαραίτητως, τα άτομα με αναπηρία, η πόλη αφενός έπραττε με γνώμονα την κοινωνική δικαιοσύνη, αφετέρου προστάτευε την ύπαρξη της.

Δεν πρέπει να λησμονείται επίσης, ότι η σωματική αναπηρία, δεν θα επέτρεπε καν σε πολλούς από αυτούς τους ανθρώπους να εργαστούν ως δούλοι και θα οδηγούνταν στην επαιτεία. Συνεπώς, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί με ευκολία το κίνητρο της πολιτείας, για στήριξη αυτών των ευπαθών πολιτών της. Ανεξάρτητα, από το γεγονός ότι επωφελούταν και η διατήρηση του πολιτεύματος (αν μπορούμε να μιλούμε με βεβαιότητα για αυτό το ενδεχόμενο), η Αθήνα ήταν η μοναδική πόλη του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, η οποία αποτύπωσε έμπρακτα την κοινωνική ευαισθησία της. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από τα κίνητρα της, -τα οποία βέβαια δεν μειώνουν σε καμία εκ των περιπτώσεων τη δράση της, όποια και αν ήταν αυτά- και συμπεραίνοντας από το αποτέλεσμα, δικαίως πιστώνεται τον χαρακτηρισμό του πρώτου κοινωνικού κράτους του Ελλαδικού χώρου.

Ένα τελευταίο ερώτημα που εγείρεται, είναι αν η πόλη αποσκοπούσε στη συμμετοχή των αναπήρων, σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, όπως για παράδειγμα μια εκστρατεία ή ένας πόλεμος. Η απάντηση είναι αρνητική καθώς οι πηγές, δεν συμφωνούν με ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Μάλιστα, φαίνεται πως οι Αθηναίοι, δεν θεωρούσαν επαίσχυντη πράξη την απόσυρση από την ενεργό δράση, ενός βετεράνου στρατιώτη που είχε αποκτήσει σωματικές δυσλειτουργίες.²⁸⁴ Απεναντίας, οι ανάπηροι, φαίνεται πως εξαιρούνταν από την στρατιωτική υπηρεσία. Ένα απόσπασμα του Αριστοτέλη επιβεβαιώνει συγκεκριμένα, την εξαίρεση τους από το ιππικό, μετά από ένορκη δήλωση τους, ότι παρουσιάζουν κάποιο σωματικό κώλυμα.

---

²⁸³ Dillon 1995, passim. Ο συγγραφέας κάνει, επίσης, δύο εύστοχες παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι ότι πιθανώς η υποστήριξη όλων των ατόμων με αναπηρία (και όχι μόνο των τραυματιών πολέμου που ανάγεται στην εποχή του Σόλωνα), εγκαθιδρύθηκε επί Περικλή. Η δεύτερη, άμεσα συνδεδεμένη με την πρώτη, έχει να κάνει τη σύνδεση της αριστοκρατίας με την αναπηρία. Συγκεκριμένα, θεωρεί, ότι οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, αποσκοπούσαν στην κατάρρευση του αριστοκρατικού συστήματος και της συστημικής σχέσης πάτρωνα-πελάτη. Η διαίρεση του δήμου σε περιφερειακές ενότητες και η αντικατάσταση των παλαιών φυλών, στόχευαν την εξάλειψη της εναπομείνουσας αριστοκρατικής επιρροής. Αν τα άτομα με αναπηρία, στηρίζονταν οικονομικά από το κράτος, ανεξάρτητα από τον αριθμό τους, αποκλειόταν το ενδεχόμενο δημιουργίας των εν λόγω σχέσεων εξάρτησης, όσο ισχυρές ή αν ήταν.

²⁸⁴ Penrose 2015, σελ. 509.

«ἐν ᾧ κατασεσημασμένα τὰ ὀνόματα τῶν ἰπέων ἐστί, τοὺς μὲν ἐξομνυμένους τῶν πρότερον ἐγγεγραμμένων μὴ δυνατοὺς εἶναι τοῖς σώμασιν ἰπεύειν ἐξαλείφουσι, τοὺς δὲ κατειλεγμένους καλοῦσι, κἄν μὲν τις ἐξομώσηται μὴ δύνασθαι τῷ σώματι ἰπεύειν ἢ τῇ οὐσίᾳ, τοῦτον ἀφιάσιν[...].»²⁸⁵

2. Ποινές σωματικής βλάβης

Ἡ παροχή πρόνοιας στα άτομα με αναπηρία, ήταν θεσμοθετημένη και αδιαπραγμάτευτη από την Αθηναϊκή πολιτεία, η οποία ενδιαφερόταν για την εξασφάλιση του ομαλού βίου όλων των πολιτών. Εξίσου αδιαπραγμάτευτη, όμως, ήταν και η ανοχή που έδειχνε το κράτος απέναντι στη βία. Ἡ πλειονότητα των νόμων, ήταν βασισμένη σε μια τιμωρητική πολιτική, για ὅποιον επιδεικνύει βίαια συμπεριφορά. Πολύ περισσότερο, αν κάποιος φέρεται εναντίον ενός συνανθρώπου του, με σκοπό την πρόκληση βλάβης σε αυτόν, τότε του επιβάλλεται ποινή. Το είδος της τελευταίας, εξαρτάται από την εκάστοτε περίπτωση.

Αν κάποιος, αρχίσει να χτυπά έναν συμπολίτη του με τα χέρια, οδηγείται στο δικαστήριο με αγωγή που ονομάζεται Αικίας δίκη. Ἡ διαφορά της τελευταίας, από την απλή δίκη είναι η εξής: Ένα χτύπημα με πέτρα ή οποιοδήποτε αντικείμενο ως όπλο, θεωρείτο εσκεμμένος τραυματισμός, ενώ ένα χτύπημα χωρίς όπλο (μόνο με τη σωματική δύναμη) θεωρείτο σωματική βλάβη, δηλαδή αικία.²⁸⁶ Ταυτόχρονα, ὅποιος προμελετημένα τραυματίζει το σώμα κάποιου, ή το κεφάλι, ή το πρόσωπο, ή οποιοδήποτε μέλος τους σώματος, τότε εξορίζεται και δημεύεται η περιουσία του. Αν μάλιστα, επιστρέψει και κατηγορηθεί, τότε τιμωρείται με θάνατο. Δύο ακόμη νόμοι, οι οποίοι αφορούν την επιβολή των προβλεπόμενων ποινών για πρόκληση βλάβης, είναι οι εξής: Ὅποιος βλάψει κάποιον με τη θέληση του, οφείλει να τον αποζημιώσει διπλά. Αν, όμως, τον βλάψει άθελα του, πρέπει απλώς να τον αποζημιώσει για τη ζημιά που του προκάλεσε. Ο νόμος, γίνεται ακόμα πιο σκληρός για εκείνον που θα κινηθεί με δόλο εναντίον ενός ανάπηρου. Φερ' ειπείν, ὅποιος βγάλει το μάτι ενός μονόφθαλμου, τιμωρείται ο ίδιος, με στέρηση και των δύο οφθαλμών του. Ἡ βιαιότητα με την οποία απαντά ο νόμος, σε μια βίαιη πράξη, αντικατοπτρίζει την διάθεση του, να αποτρέψει τον επίδοξο παραβάτη.

²⁸⁵ Αριστ., Αθ. Πολ., 49. 2.

²⁸⁶ MacDowell 1986, σελ. 191-192.

Αρ. 386. *Ἄν τις τύπητινὰ ἄρχων χειρῶν ἀδίκων αἰκίας δίκην εἶναι.*

Αρ. 387. *Ἄν μὲν τις ἀνδρὸς σῶμα τρώσῃ ἐκ προνοίας, κεφαλὴν ἢ πρόσωπον, ἢ χεῖρας ἢ πόδας, αὐτὸν μὲν φεύγειν τὴν τοῦ ἀδικηθέντος πόλιν, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημεύεσθαι. Καὶ ἐὰν μὲν κατὴ, ἐνδειχθέντα θανάτῳ ζημιουῖσθαι.*

Αρ. 389. *Ἄν μὲν τις ἐκὼν βλάβῃ διπλοῦν· ἂν δ' ἄκων ἀπλοῦν τὸ βλάβος ἐκτίνειν.*

Αρ. 390. *Ἐάν μὲν ἕνα ὀφθαλμὸν ἔχοντος ἐκκόψῃ τις ἀντεκκόπτειν τοὺς δύο.*

Αντιλαμβάνεται κανείς, ότι από το είδος της επίθεσης και της βλάβης που υπόκειται ο θιγόμενος, εξαρτάται και η ποινή που θα υποβληθεί στον δράστη. Σε μια απλή φιλονικία που κατέληξε σε σωματικό διαπληκτισμό μεταξύ δύο ανδρών, συνήθως το Αθηναϊκό δικαστήριο, έκρινε ένοχο αυτόν που χειροδίκησε πρώτος. Η ποινή, σε αυτήν την περίπτωση, φαίνεται πως ήταν χρηματικό πρόστιμο.²⁸⁷ Οι δίκες αυτές, ήταν πολύτιμες, διότι αποτελούσαν έναν ισορροπημένο τρόπο επίλυσης των διαφορών, δεδομένου ότι η δικαιοσύνη είχε τον τελευταίο λόγο. Όπως αναφέρει ο Δημοσθένης, οι δίκες για την πρόκληση σωματικής βλάβης υπάρχουν, ώστε όταν κάποιος είναι αδύναμος, να μην υπερασπίζεται τον εαυτό του με πέτρες, αλλά να αναμένει την απονομή της δικαιοσύνης. Οι μηνύσεις αυτές, στόχευαν επιπλέον, στην αποφυγή και των ανθρωποκτονιών, αφού ήταν πιθανό αποτέλεσμα ενός σοβαρού τραυματισμού.

«φασὶ τοίνυν ταύτας διὰ τοῦτο γίνεσθαι, ἵνα μὴ λοιδορούμενοι τύπτειν ἀλλήλους προάγωνται. πάλιν αἰκείας εἰσί: καὶ ταύτας ἀκούω διὰ τοῦτ' εἶναι τὰς δίκας, ἵνα μηδεὶς, ὅταν ἦττων ἦ, λίθῳ μὴδὲ τῶν τοιούτων ἀμύνηται μηδενί, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ νόμου δίκην ἀναμένῃ. τραύματος πάλιν εἰσὶν γραφαὶ τοῦ μὴ τιτρωσκομένων τινῶν φόνους γίνεσθαι.»²⁸⁸

Συμπερασματικά, η κοινωνική πρόνοια που αφορούσε τα άτομα με αναπηρία, είχε διττή φύση. Αφενός, το κράτος έπραττε τα δέοντα για την εξασφάλιση του βιοπορισμού τους και αφετέρου, είχε ρυθμίσει το νομικό πλαίσιο με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι αποτροπαϊκό σε κάποιον να προκαλέσει μια (μόνιμη) σωματική βλάβη,

²⁸⁷ MacDowell 1986, σελ. 190.

²⁸⁸ Δημ., Κατ. Κόν., 18.

σε κάποιον συμπολίτη του. Αυτό θα απέτρεπε την πρόκληση στο ευτυχές σενάριο μια σωματική δυσλειτουργία, και στο άσχημο σενάριο, τον θάνατο.

γ) Υγειονομική περίθαλψη

1. Ιατρική και πρακτικές

Η ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης στον Ελλαδικό χώρο, επηρεάστηκε ως ένα βαθμό από την αιγυπτιακή και βαβυλωνιακή ιατρική. Οι Έλληνες, υιοθέτησαν ιδέες και πρακτικές από αυτούς τους πολιτισμούς και η επιρροή τους αυτή δεν είναι κάτι που δημιουργεί έκπληξη, δεδομένου ότι υπήρχε ήδη αλληλεπίδραση μέσω του εμπορίου.²⁸⁹ Παρά την ανταλλαγή ιδεών και πρακτικών, που είχαν οι πολιτισμοί μεταξύ τους, η Ελληνική ιατρική, διατήρησε τον αυτόνομο χαρακτήρα της και την ανεξάρτητη ανάπτυξη της. Η συμβολή του Ιπποκράτη, ήταν σημαντική, διότι αναπτύχθηκε η πεποίθηση ότι στον τομέα της ιατρικής, οι θεϊκές αιτίες και θεραπείες, δεν αποτελούν αξιόπιστες απαντήσεις.²⁹⁰ Βέβαια, εκείνη την εποχή, η φήμη και η σπουδαιότητα του, δεν είχε αναγνωριστεί ακόμα. Η πρωιμότερη αναφορά για αυτόν, προέρχεται από τον Πλάτωνα, γύρω στο 390 π.Χ.²⁹¹ Ωστόσο, ο Ιπποκράτης, δεν ήταν ο μοναδικός που ασκούσε την ιατρική τέχνη στην πόλη των Αθηνών. Υπήρχαν ομάδες ιατρών, σαν συντεχνίες, και η διάδοση των ιατρικών ιδεών αντικατοπτριζόταν στη διαθεσιμότητα ιατρικών βιβλίων, τα οποία μπορούσε να προμηθευτεί κανείς στην περιοχή της Αθήνας, της Κορίνθου ή της Μιλήτου. Η συμμετοχή σε ιατρικές συζητήσεις, ήταν ανοιχτή για όλους τους Αθηναίους, ανεξάρτητα από το επίπεδο της γνώσης που είχε ο καθένας σχετικά με το θέμα.

Μερικές από τις πρακτικές που χρησιμοποιούσαν οι ιατροί, ήταν η χρήση αντικειμένων κατάλληλων για διακοπή της αιμορραγίας, κόψιμο και καύση όπου κρινόταν αναγκαίο και χρήση διάφορων (ναρκωτικών) ουσιών που λειτουργούσαν ως αναλγητικά ή θεραπευτικά ελιξίρια.²⁹² Αυτό που προσφέρει ο ιατρός στον ασθενή,

---

²⁸⁹ Nutton 2004, σελ. 41-42. Για παράδειγμα, η πρακτική της επώασης, ανάγει τις ρίζες της στην Αίγυπτο ενώ ταυτόχρονα ειδώλια που συνδέονται με τη λατρεία της Ίσιδος, βρέθηκαν στο ιερό της Ήρας στη Σάμο τον 6^ο αι.

²⁹⁰ Λάιος 2014, σελ. 3.

²⁹¹ Fox 2020, σελ. 183.

²⁹² Επίσης, κάποια φυτά και ορυκτά είχαν θεραπευτικές ιδιότητες. Για περισσότερα βλ. Βιβλιοδέτης 2014, σελ. 51.

είναι η κατανόηση των αιτιών του προβλήματος του. Δηλαδή, η αναγνώριση των αιτιών αυτών, οδηγεί στην θεραπεία της ασθένειας, αφού ο ιατρός αντιλαμβάνεται τι χρειάζεται το σώμα για να ανακάμψει. Όσο περισσότερο, γνωρίζει τι προκαλεί την ασθένεια, τόσο πιο εύκολα κατανοεί, τι χρειάζεται για την εξασφάλιση της ανάρρωσης και την αποτροπή της επιδείνωσης.²⁹³ Στα μέσα του 5^{ου} αι., η υγεία, συνδέθηκε άμεσα με την σωματική άσκηση και την ισορροπημένη διατροφή. Βέβαια, η υπερβολική προσήλωση σε αυτόν τον συνδυασμό, ήταν για τους αρχαίους, μια κατάσταση που μπορούσε να επιφέρει αντίστροφα αποτελέσματα.

Ο Ιπποκράτης, έκανε μια από τις σπουδαιότερες παρατηρήσεις στην ιστορία της ιατρικής: αντιλήφθηκε τον παράγοντα της κληρονομικότητας. Σύμφωνα με αυτόν, η γενετική πληροφορία, μεταδίδεται στους απογόνους. Ο Ιπποκράτης, για να εξηγήσει τη θεωρία αυτή, αναφέρει ότι από έναν άνθρωπο με φλεγματική ιδιοσυγκρασία, γεννιέται ένας εξίσου φλεγματικός, από έναν άνθρωπο που πάσχει από φυματίωση γεννιέται εξίσου φυματικό παιδί κ.ο.κ. Απορρίπτοντας την πεποίθηση, ότι οι αρρώστιες έχουν θεϊκή προέλευση, ισχυρίζεται, ότι όσο πιο σύντομα διαγνωσθεί μια ασθένεια, τόσο πιο εύκολα θεραπεύεται.

«τὸ δὲ νόσημα τοῦτο οὐδὲν τί μοι δοκεῖ θειότερον εἶναι τῶν λοιπῶν, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχειν καὶ τὰ ἄλλα νοσήματα ὅθεν ἕκαστα γίνεται, φύσιν δὲ τοῦτο καὶ πρόφασιν· καὶ ἰητὸν εἶναι, καὶ οὐδὲν ἦσσαν ἐτέρων, ὃ τι ἂν μὴ ἤδη ὑπὸ χρόνου πολλοῦ καταβεβιασμένον ἦ ὥστε ἰσχυρότερον εἶναι τῶν φαρμάκων τῶν προσφερομένων. ἄρχεται δὲ ὡσπερ καὶ τὰλλα νοσήματα κατὰ γένος· εἰ γὰρ ἐκ φλεγματώδεος φλεγματώδης, καὶ ἐκ χολώδεος χολώδης γίνεται, καὶ ἐκ φθινώδεος φθινώδης, καὶ ἐκ σπληνώδεος σπληνώδης, τί κωλύει, ὅτῳ πατὴρ ἢ μήτηρ εἶχετο τούτῳ τῶ νοσήματι, τούτων καὶ τῶν ἐγγόνων ἔχεσθαί τινα; ὡς ὁ γόνος ἔρχεται πάντοθεν τοῦ σώματος, ἀπὸ τε τῶν ὑγιερῶν ὑγιερὸς καὶ ἀπὸ τῶν νοσερῶν νοσερός.»²⁹⁴

Το εισόδημα των ιατρών, συνδεόταν με την εξεύρεση ασθενών που ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν για τη θεραπεία τους, δεδομένου ότι οι πρώτοι λειτουργούσαν ως ελεύθεροι ιδιώτες. Εξαίρεση, αποτελούσαν οι δημόσιοι ιατροί, εκείνοι δηλαδή που εργάζονταν για το κράτος και απασχολούνταν στον στρατό, στο ναυτικό ή στις εκστρατείες. Ο Nutton, πληροφορεί ότι η Αθηναϊκή πολιτεία, μίσθωνε τη διαμονή κάποιων ιατρών, ώστε να παραμένουν στην πόλη και να παρέχουν ιατρικές

²⁹³ Nutton 2004, σελ. 63.

²⁹⁴ Ιπλ., περ. ιερ. νόσ., 5.

υπηρεσίες στους πολίτες. Τα αρχαιολογικά ευρήματα με τα επίτιμα διατάγματα για τη διακεκριμένη υπηρεσία και προσφορά τους, φανερώνουν πως πράγματι αυτό συνέβαινε. Βέβαια, η πληρωμή τους, ήταν για τον Nutton,²⁹⁵ ζήτημα που αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια του πάσχοντος, καθώς φαίνεται ότι δεν ήταν βέβαιο ότι η παροχή των υπηρεσιών τους γινόταν πάντοτε αμισθί. Μπορεί να ειπωθεί, συνεπώς, ότι ο βιοπορισμός τους, επαφιόταν εξ ολοκλήρου στις δικές τους προσπάθειες.

2. Ναοί και θεραπευτικά ιερά

Μπορεί ο Ιπποκράτης και ορισμένοι ιατροί, να προσπάθησαν να εξηγήσουν την ιατρική επιστήμη, βασιζόμενοι στα κριτήρια του ορθολογισμού και της βιολογικής εξέλιξης, όμως αυτό δεν ίσχυε για όλους τους ιατρούς και δη για τους απλούς Αθηναίους. Για τους τελευταίους, η θρησκεία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του βίου τους, στον βαθμό συσχέτισης των περισσότερων ζητημάτων με τη θεϊκή βούληση. Συνεπώς, όσον αφορά την υγειονομική περίθαλψη, η ορθολογική προσέγγιση, δεν ήταν ο κανόνας, αλλά η εξαίρεση στον κανόνα. Ως εκ τούτου, έχοντας πάντα ως βάση το υπερφυσικό, οι Αθηναίοι, έτειναν να συνδέουν τις ασθένειες και τη θεραπεία τους, με τη λατρεία των θεών -ιδίως εκείνων που τους αποδίδονταν θεραπευτικές ιδιότητες. Η ύπαρξη ναών και ιερών, αφιερωμένων εξ ολοκλήρου στη θεραπεία, ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Αττική.

Οι Αθηναίοι, είχαν την πεποίθηση ότι η ασθένεια κάποιου, μπορεί να ήταν αποτέλεσμα βασκανίας ή μαγείας. Οι πνευματικές και σωματικές ικανότητες ενός υγιούς ανθρώπου, μπορούσαν να παραλύσουν, δημιουργώντας απώλεια μνήμης, προβλήματα ομιλίας, ακοής ή κινήσεων. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα «κατάρας» και εκτεταμένες λίστες, οι οποίες αποσκοπούσαν στη φθορά διάφορων σωματικών μελών. Αυτές, χρονολογούνται στα τέλη της κλασικής περιόδου και αυξάνονται κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.²⁹⁶ Οι κατάρες αυτές, ήταν γραμμένες σε αναθηματικές πλάκες, που ανέγραφαν και το μέλος του σώματος που επιθυμούσε κανείς να προσβληθεί. Το αξιοσημείωτο της υπόθεσης είναι, ότι οι αρχαίοι θεωρούσαν ότι για να «λυθούν τα μάγια», χρειαζόταν να αφιερώσουν παρόμοια αναθήματα, τα οποία επιζητούσαν τη θεραπεία. Τόσο στον ελληνικό χώρο, όσο και

---

²⁹⁵ Nutton 2004, σελ. 87-88.

²⁹⁶ Collins 2008, σελ. 83.

στον ρωμαϊκό, υπάρχουν αναθηματικά ειδώλια, που επιζητούν τη θεραπεία ασθενειών, τα οποία έχουν τη μορφή ανθρώπινων μελών, όπως κεφαλών, ματιών, αυτιών, στόματος κ.τ.λ.²⁹⁷ Τέτοια ειδώλια, απαντώνται στα περισσότερα ιερά της κλασικής περιόδου και ιδίως στα Ασκληπιεία. Το υλικό κατασκευής τους, ήταν η τερρακότα, το ξύλο, ο χρυσός, το ασήμι και το κεχριμπάρι.²⁹⁸

Ο ρόλος των Ασκληπιείων, ήταν καθοριστικός για τη θεραπεία πολλών ασθενειών και ήταν η πρώτη επιλογή των ασθενών που αναζητούσαν λύση μέσω της θεϊκής παρέμβασης. Η μεγάλη αφοσίωση και πίστη των Αθηναίων, στον Ασκληπιό, αντικατοπτρίζεται από την επιδίωξη της λατρείας του, ακόμα και σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης για την Αθήνα. Συγκεκριμένα, στο τέλος της πρώτης φάσης του Πελοποννησιακού πολέμου, η πόλη απαριθμεί τους ασθενείς και τους τραυματίες της, εν μέσω κακουχιών και εμπόλεμου κλίματος. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης, η Αθήνα, αποφασίζει την εισαγωγή ενός αγάλματος του θεού ιατρού, από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου και ιδρύει τη λατρεία του, στον Πειραιά και στην Ακρόπολη.²⁹⁹ Ανάλογη ήταν η πράξη των Ρωμαίων, όταν μετεφέρθη ο Ασκληπιός εν είδει όφεως στο νησάκι του Τίβερι. Πως επιτυγχανόταν η θεραπεία των ασθενειών; Ο πιστός, κατέφευγε στον ναό και εκεί ο θεός, τον γιάτρευε με φάρμακα, χειρουργικές τομές ή ακόμα και με προτροπές που του έδινε στον ύπνο του.³⁰⁰ Συχνά, ο πιστός, καλούταν να ακολουθήσει μια συγκεκριμένη διατροφή, ή να παραμείνει στον ναό για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Εξυπακούεται, πως ο θεός, γιάτρευε τους πιστούς, μέσω των ιερείων και ιερέων που υπηρετούσαν στο θεραπευτικό ιερό. Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της θεραπείας, αυτή βασιζόταν περισσότερο στο είδος της εκάστοτε περίπτωσης. Πάντως, η αναθάρρηση του ασθενή και η ανάταση της ψυχολογίας του, -αίσθηση που προσέφερε το ιερό- έπαιζε συχνά καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση και θεραπεία της ασθένειας, ιδίως αν εκείνη ήταν παροδική. Για τον λόγο αυτό, στα μεγάλα Ασκληπιεία υπήρχε δίπλα θέατρο κ.λ.π.

Η αναζήτηση λύσης για ένα άτομο με αναπηρία, σε αυτά τα θεραπευτικά ιερά, ήταν ένα φαινόμενο για το οποίο αντλούμε πληροφορίες, ήδη πολύ πρώιμα. Ο Πέρσης βασιλιάς Κροίσος, είχε ένα γιο με πρόβλημα ακοής και για αυτόν τον λόγο έστειλε

---

²⁹⁷ Διεξοδικότερα, βλ. J. Paul Getty Museum 2006.

²⁹⁸ Collins 2008, σελ. 86.

²⁹⁹ Κουλακιώτης 2018, σελ. 25.

³⁰⁰ Κουλακιώτης 2018, σελ. 27. Ο ιστορικός, σημειώνει επίσης ότι η διαδικασία της ίασης, συμπεριλάμβανε ενίοτε, την παρουσία και επαφή φιδιών με τον ασθενή.

ανθρώπους στο ιερό των Δελφών, για να πάρει χρησμό.³⁰¹ Η αρχιτεκτονική δομή αυτών των ιερών, γενικότερα, διευκόλυνε την πρόσβαση στα άτομα με αναπηρία. Οι αρχαίοι αρχιτέκτονες, είχαν κατασκευάσει πέτρινες ράμπες στα κτίρια αυτά, προκειμένου να είναι προσβάσιμα σε άτομα με αναπηρία, σε ηλικιωμένους, στις εγκύους και σε παιδιά.³⁰² Στην Αθήνα, μια τέτοια ράμπα, συναντάται στην Ακρόπολη του 6^{ου} και (η οποία καταστράφηκε και ξαναχτίστηκε τον) του 5^{ου} αι. Αυτή, επέτρεπε στις ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, να συμμετέχουν, παραδείγματος χάριν, στα Παναθήναια.³⁰³ Παρατίθεται η σχεδιαστική κάτοψη της Ακρόπολης (**Εικ. 3**), που επιβεβαιώνει την ύπαρξη του βοηθητικού μηχανισμού, όπως αντλήθηκε από την D. Sneed, *The Life Cycle of Disability in Ancient Greece*, Los Angeles.

---

³⁰¹ Ηροδ., Ιστ., 1.85.1. «ἦν οἱ παῖς, τοῦ καὶ πρότερον ἐπεμνήσθην, τὰ μὲν ἄλλα ἐπεικῆς, ἄφωνος δέ. ἐν τῇ ᾧν παρελθούσῃ εὐεστοῖ ὁ Κροῖσος τὸ πᾶν ἐς αὐτὸν ἐπεποιήκεε ἄλλα τε ἐπιφραζόμενος καὶ δὴ καὶ ἐς Δελφοὺς περὶ αὐτοῦ ἐπεπόμφεε χρησομένους.»

³⁰² Sneed 2018, σελ. 151-152. Παρόμοια ράμπα, υπάρχει και στον ναό της Αφαιάς στην Αίγινα και στο Ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο.

³⁰³ Sneed 2018, σελ. 151-152. Για παράδειγμα, επέτρεπε στους ηλικιωμένους και στα μικρά παιδιά να συμμετέχουν στην Παναθηναϊκή πομπή.

Reconstruction of the Acropolis in Athens, showing 1, Old Athena Temple and possible location of Bluebeard Temple; 2, Old Parthenon; 3, Old Propylon (hypothetical plan); 4, Athena Nike bastion with small limestone temple; 5, forecourt entrance area; 6, ramp; 7, Building B (hypothetical plan and location); 8, pre-Mnesikleian cistern (hypothetical plan). From Paga (2017:Fig. 1).

Εικ. 3. Σχεδιαστική κάτοψη της Ακρόπολης. D. Sneed, *The Life Cycle of Disability in Ancient Greece*, Los Angeles, σελ. 170.

Συνοψίζοντας σε ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της παρούσας μελέτης, κρίνεται αναγκαίο να επισημανθούν κάποια βασικά σημεία, που αφορούν τα άτομα με αναπηρία. Αρχικά, αποδεικνύεται, ότι η Αθήνα ήταν πράγματι ένα κράτος πρόνοιας. Ενίσχυσε οικονομικά τους ανάπηρους, μερίμνησε για τη διατροφή τους και προσπάθησε να τους προστατέψει από το καθεστώς ευπάθειας. Εξίσου έντονη, ήταν και η προσπάθεια να τους προστατέψει από εκείνους που θα καταφέρονταν με δόλο εναντίον τους. Επιβάλλοντας ποινές, σε όποιον βλάψει οποιονδήποτε συμπολίτη του, και δη έναν ανάπηρο, η πολιτεία έκανε σαφή την πρόθεση της για μηδενική ανοχή απέναντι στη βία. Διευκόλυνε τον βίο των ανθρώπων αυτών, σεβόμενη τη

διαφορετικότητα τους, μια διαφορετικότητα που δεν θα τους απέκλειε, στον βαθμό που ήταν αυτό δυνατόν, από τον κοινωνικό ιστό.

Εξίσου σημαντική ήταν και η αποτύπωση της κοινωνικής πρόνοιας, με αμεσότερο τρόπο, μέσω της αρχιτεκτονικής. Η αρχιτεκτονική των ιερών των Αθηνών, πιστώνεται την δημιουργία ειδικών μηχανισμών, με σκοπό την εύκολη πρόσβαση αυτών, που η ετερότητά τους, δεν τους επέτρεπε, ελλείψει της κρατικής μέριμνας, τη συμμετοχή τους στα δρώμενα. Βέβαια, η παντελής απουσία του κοινωνικού στίγματος, δεν είχε επιτευχθεί, αλλά αυτό δεν είναι ευσταθές επιχείρημα για να ψέξει κανείς την Αθηναϊκή δημοκρατία, δεδομένου ότι αυτές οι παθογένειες ταλαιπωρούν ακόμη και τις σύγχρονες κοινωνίες, 2.500 χρόνια μετά. Αναμφίβολα, η ζωή ενός ατόμου με αναπηρία δεν ήταν ιδανική, ήταν όμως υποφερτή για κάποιον που είχε την τύχη να ζει στην Αττική. Η Αθήνα υπήρξε η πρώτη Ελληνίδα πόλη, η οποία αναγνώρισε επίσημα την ετερότητα, τη σεβάστηκε νομικά και ενσάρκωσε την ιδέα μιας κοινωνίας που δεν γνωρίζει διακρίσεις. Για τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ., μια τέτοια κατάκτηση, δεν είναι καθόλου αυτονόητη, πόσο μάλλον λίγη.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

α) Πολίτες

1. Πρόσβαση στο δικαίωμα του πολίτη

Πυρήνας της κινητήριας δύναμης του κρατικού μηχανισμού που μεριμνούσε για την κοινωνική πρόνοια, ήταν ο Αθηναίος πολίτης. Η πόλη, ενδιαφερόταν στον μέγιστο βαθμό για τους πολίτες, οι οποίοι διέθεταν την Αθηναϊκή ιθαγένεια, γεγονός που αντικατοπτριζόταν στην πλειονότητα των πολιτικών δικαιωμάτων που προσφέρονταν σε αυτούς. Οι Αθηναίοι πολίτες, ήταν εκείνοι που καθόριζαν το μέλλον και τις ενέργειες της πόλης, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό πεδίο.³⁰⁴ Όλοι οι πολίτες που διέθεταν την Αθηναϊκή ιθαγένεια, μπορούσαν από το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους να είναι εγγεγραμμένοι στους καταλόγους των δήμων. Στην ηλικία των είκοσι, μπορούσαν να παρευρίσκονται σε όλες τις συνελεύσεις της Εκκλησίας και να συμμετέχουν στις ψηφοφορίες ενώ στην ηλικία των τριάντα, ήταν εφικτό να θέσουν υποψηφιότητα για εκλογή στα αξιώματα.³⁰⁵

Η εμφάνιση του Κλεισθένη στην πολιτική σκηνή και η εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων του, δημιούργησε αλλαγές που προωθούσαν, σε εντονότερο βαθμό σε σχέση με πριν, την αρχή της ισότητας. Για παράδειγμα, μια από αυτές τις αλλαγές ήταν η εξής: όσοι πολίτες διέμεναν στον ίδιο δήμο, θα έπαιρναν το όνομα τους από τον δήμο όπου ζούσαν. Έτσι καταργείτο η χρήση του ονόματος του γένους.³⁰⁶ Αυτό συνέβη, για να μην υπάρχει διάκριση μεταξύ των πολιτών, ώστε να μην δημιουργείται μια διχαστική κοινωνία. Η κατάργηση του παλαιού συστήματος, το οποίο στηριζόταν σε συγγένειες, και των παραδοσιακών δομών που ανήγαν την δημιουργία τους σε

---

³⁰⁴ Οι πολίτες έπρεπε να πεισθούν για την ορθότητα κάθε απόφασης που έπαιρνε, ακόμα και το ανώτατο κυβερνητικό αξίωμα, όπως ο στρατηγός. Ο Περικλής, αποτελεί τρανό παράδειγμα που αποδεικνύει αυτήν την πεποίθηση, διότι χάρη στη ρητορική του δεινότητα, εξασφάλιζε την σύμφωνη γνώμη των Αθηναίων. Βέβαια, αυτό δεν διήρκησε μέχρι το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας, δεδομένου ότι λίγο πριν τον θάνατο του και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, οι Αθηναίοι είχαν αρχίσει να τον αμφισβητούν.

³⁰⁵ Sinclair 1988, σελ. 36. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ένας παλαιότερος θεσμός (ο οποίος αποδιδόταν στον Σόλωνα αλλά περιέπεσε σε αχρηστία τον 4^ο αι.), όριζε πως οι πολίτες που ήταν πενήντα ετών και άνω, έπαιρναν πρώτοι τον λόγο στις συζητήσεις της Εκκλησίας.

³⁰⁶ Αριστ., Αθ. Πολ., 21, βλ. και Mossé 2000, σελ. 23.

αριστοκρατικά πρότυπα, κλυδώνισε το πολιτικό σύστημα, το οποίο είχε αρχίσει να εκδημοκρατίζεται.

Κορωνίδα, του κοινωνικού προγράμματος του Κλεισθένη, αποτέλεσε η πολιτογράφηση όλων των μετοίκων και των απελεύθερων που κατοικούσαν στην Αττική.³⁰⁷ Με αυτήν την πράξη, επιβεβαιωνόταν αφενός, πως η καταγωγή και τα περιουσιακά στοιχεία, δεν αποτελούσαν κριτήρια που προσέδιδαν την Αθηναϊκή ιθαγένεια και αφετέρου, η ενδυνάμωση του δήμου. Βέβαια, ο διαχωρισμός των πολιτών σε τάξεις ανάλογα με το εισόδημα (πεντακοσιομέδιμνοι, ιππείς, ζευγίτες, θήτες), τον οποίο είχε καθιερώσει ο Σόλων, διατηρήθηκε, διότι δήλωνε και όριζε την πρόσβαση των πολιτών στα αξιώματα και τα καθήκοντα τους. Η διατήρηση αυτού του συστήματος από τον νομοθέτη, φανερώνει την πρόθεση του, να δημιουργήσει μια νέα τάξη πραγμάτων, η οποία δεν θα αφαιρούσε λειτουργικά στοιχεία των πρότερων θεσμών, αλλά θα τα ενσωμάτωνε στο καινούριο πλαίσιο.

Ως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, συμβαίνει η πρόσβαση στο δικαίωμα του πολίτη να είναι ανοιχτή, σε εκείνους που γεννιούνται από πατέρα Αθηναίο, ανεξαρτήτως από την καταγωγή της μητέρας. Η άνοδος του Περικλή στην εξουσία, δεν θα επιτρέψει τη διατήρηση αυτού του νόμου καθώς ο Αθηναίος στρατηγός, θα εισάγει το 451 π.Χ., διάταγμα που θα απαγορεύει στους μητρόξενους, την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη. Οι πρακτικοί λόγοι που ο Περικλής προέβη σε αυτήν την κίνηση, μπορούν να συνοψιστούν στον περιορισμό των προνομίων που απολάμβαναν οι πολίτες, -μερικά εκ των οποίων, ως επί το πλείστον επιβάρυναν με χρηματικό κόστος το κράτος-, στον περιορισμό των μεικτών γάμων και σε προβλήματα δημογραφικής φύσεως.³⁰⁸ Στην πραγματικότητα, ο Περικλής, αποσκοπούσε στην αναθάρρηση του πολιτικού αισθήματος των πολιτών. Η δυσκολότερη πρόσβαση στην ιθαγένεια, ενίσχυε τις υποχρεώσεις εκείνων που ήδη τη διέθεταν, ανυψώνοντας τη συνείδηση της ταυτότητας τους ως πολίτες και το χρέος που έπρεπε να διατελέσουν απέναντι στην κοινότητα.

Εξαιρέσεις στον κανόνα απονομής της αθηναϊκής ιθαγένειας υπήρχαν, καθώς η διάθεση της πολιτείας απέναντι σε εκείνους που την ευεργετούσαν, ήταν να ανταμείψει εκείνους, οι οποίοι, έθεταν το συλλογικό καλό έναντι του ατομικού. Έχουν ήδη αναφερθεί στην προηγούμενη ενότητα της ανά χείρας εργασίας, περιπτώσεις δούλων που έλαβαν την ελευθερία τους ως αντάλλαγμα για την ανιδιοτελή προσφορά

---

³⁰⁷ Αριστ., Αθ. Πολ., 20.3.

³⁰⁸ Αναλυτικότερα βλ. J. H. Blok 2009. Και για περισσότερα σχετικά με τα κίνητρα της απόφασης του Περικλή βλ. Sinclair 1988, σελ. 27.

τους σε περιόδους πολέμου. Οι δούλοι δεν ήταν, ωστόσο, η μόνη πληθυσμιακή ομάδα που μπορούσε να ευνοηθεί. Οι δολοφόνοι του ολιγαρχικού ηγέτη Φρύνιχου το 411 π.Χ., ανταμείφθηκαν με την ιδιότητα του πολίτη, όπως επίσης και το 431 π.Χ. οι Αθηναίοι απένειμαν την ιδιότητα αυτή σε ορισμένους Πλαταιείς.³⁰⁹ Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση απονομής της ιθαγένειας, ήταν όταν η Αθήνα, την προσέφερε σε αυτούς που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν την γενέτειρά τους, λόγω της στήριξης τους στην Αθήνα.³¹⁰ Ακολουθεί μια επιγραφή³¹¹ ενός διατάγματος που αποδίδει την ιδιότητα του πολίτη στον Πεισιθίδη -και στους απογόνους του-, πολιτικό εξόριστο που ζήτησε καταφύγιο στην Αθήνα. Η χρονολόγηση της είναι γύρω στον 4^ο αιώνα, όμως το παράδειγμα θεωρείται αντιπροσωπευτικό.

..5..ΙΛ.....20.....

[Αθην]αίων κα.....17.....

[. δω]ρειῶν ο.....18.....

[. τὸ]ν δῆμον τ[ὸν .....15.....]

5 [κα]ὶ τοὺς συν.....17.....

[α τ]ούτων μετ.....17.....

ει πρὸς τὸν δῆ[μον ....11..... τῆ]-

ι α[ὐ]τοῦ εὐνοί[αι .....12..... ἀγ]-

[α]θὸς περὶ Αθην[αίους ....9.... κ]-

10 [αι]ροῦ πράττει .....15.....

[. μ]ετὰ τοῦ δήμου [τοῦ Αθην]αί[ων, ὅπω]-

[ς ἄ]ν εἰδῶσιν ἅπαντ[ε]ς ὅτι ὁ δῆμος [ὁ]

[Αθ]ηναίων ἀποδίδωσιν χάριτας μ[ε]-

[γ]άλας τοῖς εὐεργετοῦσιν εἰαυτὸ-

15 [ν καὶ] διαμένουσιν ἐπὶ τῆς εὐνοία-

[ς το]ῦ δήμου, εἶναι Πεισιθείδην Π[ε]-

[ισ]ιθε[ί]δου Δήλιον Ἀθηναῖον αὐτ[ὸ]-

[ν] καὶ ἐκγόνους αὐτοῦ πλὴν τοῦ πε[μ]-

[φθ]έντος ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τῶν τῆς π[ό]-

20 [λ]ε[ω]ς καὶ Πεισιθείδου ἀνελεῖν α[ὐ]-

³⁰⁹ Sinclair 1988, σελ. 28-29.

³¹⁰ Sinclair 1988, σελ. 29.

³¹¹ IG II² 222.

[τό]ν· γράψασθαι δὲ αὐτὸν δήμου κα[ι]
 [φ]υλῆς καὶ φρατρίας ἧς ἂν βούλητ[α]-
 [ι] ὧν οἱ νόμοι λέγουσιν, τοὺς δὲ πρ[υ]-
 [τ]άνει[ς] δοῦναι περὶ αὐτοῦ τὴν ψ[ῆφ]-
 25 [ο]ν τῶι [δ]ήμωι εἰς τὴν πρώτην ἐκκλ[η]-
 [σ]ίαν· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισ[μ]-
 [α] εἰς στήλην λιθίνην τὸ γραμματ[έ]-
 [α] {²⁶τὸν γραμματέα} τὸν κατὰ πρυτανείαν καὶ στῆσα[ι]
 [ἐν] ἀκροπόλει, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφῆ-
 30 [ν τῆ]ς στ[ή]λης δότω ὁ ταμίας τοῦ δήμ-
 [ου τ]ριά[κοντ]α δραχμάς. εἰὰν δέ τι[ς]
 [ἀπο]κτ[εῖ]νε[ι] Πεισιθειδην, πολέμ[ι]-
 [ος ἔσ]τω τῶι δήμωι τῶι Ἀθηναίων κ[α]-
 [ι ἢ πό]λ[ι]ς ἢ ὑποδεξαμένη τὸν ἀποκτ-
 35 [εῖναντα]. ὅπως ἂν δὲ μὴ ἀπορῆται τ[ρ]-
 [οφῆς Πει]σιθειδης, ἕως ἂν κατέλθ[η]-
 [ι εἰς Δῆ]λον, τὸν ταμίαν τοῦ δήμου [τ]-
 [ὸν ἀεὶ τ]αμ[ι]εῦοντα διδόναι Πεισ[ι]-
 [θειδῆι] δραχμὴν τῆς ἡμέρας ἐκ τῶ[ν]
 40 [κατὰ ψηφί]σματα ἀναλισκομένων [τ]-
 [ῶι δήμωι]· ἐν δὲ τοῖς νομοθέται[ς] τ[ο]-
 [ὺς προέδρ]ους οἱ ἂν προεδρεύωσιν
 [καὶ τὸν ἐ]π[ισ]τάτην προσνομοθετῆ-
 [σαι τὸ ἀρ]γύριον τ[ο]ῦτο μερίζειν τ-
 45 [οὺς ἀποδ]έκτας τῶι ταμίαι τοῦ δήμ-
 [ου εἰς τὸ]ν ἐνιαυτὸν ἕκαστον. ὁ δὲ τ-
 [αμίας ἀ]ποδότω Πει[σι]θειδεὶ κατὰ
 [τὴν πρυτ]ανείαν ἐκάστην. εἰὰν δὲ μ-
 [ἢ ἐπιψηφ]ίσωσιν οἱ [πρ]όεδροι καὶ [ὁ]
 50 [ἐπιστά]της τῶν νομοθετῶν, ὀφειλέ-
 [τω ἕκαστ]ος αὐτῶν X δραχμάς ἱερὰς
 [τῆι Ἀθην]ᾶι.

in corona:

ὁ δῆμος

in corona:

ὁ δῆμος

2. Προνόμια

Την πρόσβαση στο δικαίωμα του πολίτη, ακολουθούσαν κάποια προνόμια, τα οποία απολαμβάνε η υψηλότερη αυτή κοινωνική ομάδα, συγκριτικά με τους υπόλοιπους, που αποκλείονταν από αυτήν. Η έκφανση αυτών των προνομίων, εκτεινόταν σε βασικούς τομείς του καθημερινού βίου και διαμόρφωνε την αυταπόδεικτη θέση διαφοροποίησης του Αθηναίου πολίτη, έναντι των ξένων και των μη ελεύθερων. Ένα από αυτά τα πλεονεκτήματα που έχαιρε ο ελεύθερος Αθηναίος, ήταν η κατοχή γης. Το δικαίωμα αυτό, καθόλου αυτονόητο όσο ακούγεται, παραχωρούταν αποκλειστικά στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, διότι η γη της Αττικής ήταν ιερή και όσια. Την εποχή του Κλεισθένη, η κατοχή γης δεν είναι προαπαιτούμενο για την πρόσβαση στο δικαίωμα του πολίτη, αλλά μόνο οι πολίτες μπορούσαν να είναι ιδιοκτήτες γης.³¹² Οι κάτοχοι γης, μπορούσαν είτε να αξιοποιούν αυτοτελώς τα κτήματα τους, είτε να μισθώνουν εργατικό δυναμικό για απασχόληση σε αυτά. Οι οπλίτες, διέθεταν κλήρους που απαλλοτριώναν και τους εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι με τις οικογένειες τους και με μερικούς δούλους.³¹³ Εξυπακούεται, ότι την περίοδο της συγκομιδής, μπορούσαν να μισθώσουν πρόσθετο ανθρώπινο δυναμικό (ελεύθερους ή δούλους) και όσοι καλλιεργούσαν οι ίδιοι τα κτήματα τους ονομάζονταν αυτουργοί.³¹⁴

Ένα άλλο προνόμιο που διέθεταν οι πολίτες της Αττικής, ήταν η συμμετοχή στην πολιτική δραστηριότητα και η πρόσβαση στα θεσμικά αξιώματα. Οι αλλαγές που επήλθαν από τον Κλεισθένη, στο παλαιό σύστημα του Σόλωνα, θα αναφερθούν διεξοδικότερα παρακάτω. Αξίζει όμως, σε αυτό το σημείο, να σημειωθεί ότι οι πολίτες καθόριζαν με την ψήφο τους τις συλλογικές αποφάσεις. Οι μη ελεύθεροι και οι ξένοι δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στις συνελεύσεις της Εκκλησίας, δεν συμμετείχαν στη Βουλή και εξυπακούεται πως δεν μπορούσαν να λάβουν αξίωμα.³¹⁵ Δεδομένου,

---

³¹² Mossé 1993, σελ. 62.

³¹³ Migeotte 2002, σελ. 91. Ο συγγραφέας, διευκρινίζει, ότι οι κλήροι που κατείχαν οι οπλίτες, υπολογίζονταν περίπου σε πέντε εκτάρια κατά μέσο όρο, στα οποία μπορούσαν να προστεθούν περισσότερα κτήματα που μπορούσαν να νοικιάσουν. Επίσης, τον 5^ο αιώνα, τα μεγάλα κτήματα της Αττικής δεν ξεπερνούσαν τα 27 εκτάρια και διέθεταν τέσσερις με πέντε σταθερούς εργάτες - αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας περιουσίας.

³¹⁴ Migeotte 2002, σελ. 91.

³¹⁵ Ειδικά όσον αφορά τα ανώτατα αξιώματα, οι Αθηναίοι ήταν πολύ επιφυλακτικοί και η πρόσβαση σε αυτά ήταν αποκλεισμένη ακόμα και για εκείνους που αποκτούσαν κάποια στιγμή το δικαίωμα του πολίτη. Για παράδειγμα, όταν οι Αθηναίοι, έδωσαν τιμητικά στους Πλαταείς το 431 π.Χ. το δικαίωμα του πολίτη, συμπεριλαμβάνονταν όλα τα προνόμια που απολάμβανε η ιδιότητα, εκτός από την εκλογή

μάλιστα, ότι την περίοδο εκείνη εδραιώθηκε η μισθοφορά, οι πολίτες μπορούσαν ανά περίπτωση να έχουν, μεταξύ άλλων, οικονομικό όφελος από την συμμετοχή τους στα κοινά. Πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψιν τα δώρα των συμμάχων και άλλων πόλεων ή ξένων κρατών, τα οποία δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητα και απευθύνονταν σε πολίτες που κατείχαν διπλωματικές θέσεις ως εκπρόσωποι του κράτους (πρέσβεις). Επιπροσθέτως, οι Αθηναίοι θεωρούσαν πολύ τιμητικό αν κάποιος είχε διακριθεί για την προσφορά του στον Δήμο ή αν είχε υπηρετήσει ως στρατηγός ο ίδιος ή αν ήταν κάποιος απόγονος ενός τέτοιου πολίτη.³¹⁶ Ταυτόχρονα, αυτή ήταν μια ένδειξη τιμής που ακολουθούσε όλη την οικογένεια του. Συνεπώς, τα προνόμια από το δημόσιο βίο ήταν υλικά (χρήματα, δώρα) και πνευματικά (τιμή, δόξα, δύναμη).

Ένας άλλος τρόπος, με τον οποίο μπορούσε να διακριθεί ένας πολίτης από έναν μη πολίτη, ήταν η στρατιωτική υπηρεσία και η πρόσβαση σε οπλισμό. Το πρότυπο του πολίτη συμπεριλάμβανε την ικανότητα του να υπηρετεί ως οπλίτης. Ήταν σύνηθες οι οπλίτες να προέρχονται από τις τρεις ανώτερες τάξεις. Τον 5^ο αι., στρατολογούνταν ως οπλίτες, πολίτες που δεν είχαν πρότερο στρατιωτικό ενεργητικό ενώ συμπεριλαμβάνονταν και πιο έμπειροι άντρες.³¹⁷ Η ηλικία αυτών κυμαινόταν από 18 έως 59 ετών. Γενικότερα, η ικανότητα στράτευσης απαιτούσε φυσική αρτιμέλεια και ήταν ανώτατος τιμητικός τίτλος. Συνήθως, οι πολίτες αυτοί, ήταν οικονομικά ευκατάστατοι εφόσον μπορούσαν να αγοράσουν και να συντηρήσουν τον στρατιωτικό τους εξοπλισμό. Είναι αυτονόητο και αυταπόδεικτο ότι οι μη πολίτες, δεν είχαν το προνόμιο της στράτευσης³¹⁸ ή πόσο μάλλον της απόκτησης οπλισμού για λόγους που θεωρούνται ευνόητοι.³¹⁹ Η διάκριση μάλιστα, κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων, αναγνωριζόταν ως ύψιστη προσφορά για την πόλη, η οποία φαινόταν γενναιόδωρη απέναντι σε εκείνους που έβαζαν σε προτεραιότητα την προστασία της.

Τέλος, διόλου ασήμαντο δεν ήταν το γεγονός, ότι οι πολίτες, είχαν το δικαίωμα συμμετοχής σε θρησκευτικά δρώμενα. Επειδή η άσκηση της λατρείας των θεών είναι μια διαδικασία ιερή στην γη της Αττικής, οι Αθηναίοι πίστευαν πως όποιος στερείτο

τους στο αξίωμα των εννέα αρχόντων ή σε οποιοδήποτε ιερατικό αξίωμα. Για περισσότερα βλ. Sinclair 1988, σελ. 29.

³¹⁶ Sinclair 1988, σελ. 203.

³¹⁷ Sinclair 1988, σελ. 64.

³¹⁸ Εξαίρεση στον κανόνα της στράτευσης των μη πολιτών, αποτελούν οι φορές που το ίδιο το κράτος το ζήτησε.

³¹⁹ Μέτοικοι και δούλοι δεν μπορούσαν με νόμιμο τρόπο να έχουν πρόσβαση σε οπλισμό, υπό τον φόβο μιας στάσης. Εξαίρεση αποτελούσαν οι μέτοικοι που η περιουσία τους ήταν αρκετά μεγάλη ώστε να υπηρετούν ως οπλίτες. Ο Andrewes (1987, σελ. 200) αναφέρει πως ο αριθμός αυτών στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν 3.000 στο σύνολο 30.000 στρατευμένων ανδρών.

τα πολιτικά του δικαιώματα, δεν είχε θέση ούτε στους ναούς. Αυτός είναι και ο λόγος, που η ποινή της ατιμίας, περιλαμβάνει και την απαγόρευση πρόσβασης στους ναούς. Ένα από τα πιο τρανά παραδείγματα που στηρίζουν την θέση ότι στις θρησκευτικές λατρείες επιτρεπόταν να λάβουν μέρος μόνο πολίτες, ήταν η περίπτωση του Ανδοκίδη. Ο τελευταίος κατηγορήθηκε, με ένδειξη, ότι παραβίασε το ψήφισμα του Ισοτιμίδη³²⁰ συμμετέχοντας στα Ελευσίνια Μυστήρια. Παρατίθεται το αρχαίο κείμενο, στο οποίο ο Ανδοκίδης προσπαθεί να πείσει το δικαστικό σώμα ότι είναι αθώος και δεν παραβίασε τους κανόνες.

«προεῖπον ὑμῖν, ὦ ἄνδρες, ἐξ ἀρχῆς περὶ πάντων ποιήσομαι τὴν ἀπολογία, πρῶτον μὲν περὶ αὐτῆς τῆς αἰτίας ὅθεν περ ἢ ἐνδειξις ἐγένετο, διόπερ εἰς τὸν ἀγῶνα τόνδε κατέστην, περὶ τῶν μυστηρίων ὡς οὐτ' ἐμοὶ ἡσέβηται οὐδὲν οὔτε μεμῆνται οὔθ' ὁμολόγηται, οὐδ' οἶδα τοὺς μὲν ὑμῖν περὶ αὐτῶν οὐτ' εἰ ψευδῆ οὐτ' εἰ ἀληθῆ ἐμήνυσαν· ταῦθ' ὑμᾶς διδάξω.»³²¹

Το παράδειγμα του Ανδοκίδη, αποτελεί την ιδανικότερη ίσως περίπτωση διάκρισης μεταξύ της γραφής ασεβείας και της ένδειξης, καθώς κατηγορήθηκε και για τα δύο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Πρόκειται εν ολίγοις, για δύο διαφορετικές διώξεις, με διαφορετικό τρόπο, για το ίδιο αδίκημα. Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι διέθεταν διαφορετικές και συγκεκριμένες κατηγορίες δίωξης για θρησκευτικά αδικήματα, φανερώνει την ανάγκη να διώκονται και να τιμωρούνται όσοι έχουν παραβιάσει κανόνες που στερούσαν τη συμμετοχή τους στις λατρείες. Ο λόγος, που η τιμωρία ήταν αναπόφευκτη, ήταν επειδή ο ασεβής θεωρείτο ότι είχε μίasma που θα επεκταθεί τόσο στην οικογένεια του, όσο και σε ολόκληρη την πόλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το Κυλώνειο Άγος που βάραινε ολόκληρη την οικογένεια των Αλκμεωνίδων, αν και ο Μεγακλής ήταν ο κύριος υπαίτιος. Μάλιστα, μια σειρά από καταστροφές που έπληξαν τότε την Αττική, αποδόθηκαν ως τιμωρία για το μίasma που προκλήθηκε από αυτό το γεγονός. Έτσι οι Αλκμεωνίδες εξορίστηκαν και ζούσαν εκτός Αθηνών, μέχρι την παραχώρηση αμνηστίας από τον Σόλωνα. Ως επί το πλείστον, περίπτωση ασέβειας θεωρείται και η στάση του Μεγακλή και των οπαδών του. Ενώ υποσχέθηκαν πως δεν θα πείραζαν τους ικέτες παροτρύνοντας τους να βγουν από τον

³²⁰ Το διάταγμα του Ισοτιμίδη, υποστήριζε πως οποιοσδήποτε είχε διαπράξει ασέβεια και είχε ομολογήσει, δεν έπρεπε να έχει πρόσβαση στους ναούς της Αττικής και στην Αθηναϊκή αγορά ανεξάρτητα από το αν του είχε χορηγηθεί ασυλία. Έτσι το διάταγμα, «φωτογράφιζε» τον Ανδοκίδη που αν και είχε αποφύγει την ύψιστη των ποινών, ήταν αναγκασμένος να εξοριστεί, όπως και έγινε για πάνω από 10 έτη. Η επιστροφή του στην Αθήνα θα γίνει μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, το 404 π.Χ. και με την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Αθήνα.

³²¹ Ανδοκ., 9.

βωμό, τους σκότωσαν παραβαίνοντας το ιερό άσυλο. Εν ολίγοις, η συμμετοχή στα θρησκευτικά δρώμενα ήταν μεν δικαίωμα όλων των πολιτών, που όμως όφειλαν να φροντίζουν για τη διατήρηση του μέσω των πράξεων τους.

β) Μέτοικοι

1. Προσφορά στην κοινότητα

Μια κατηγορία πολιτών που απάρτιζε την κοινωνία της αρχαίας Αθήνας, ήταν οι μέτοικοι. Πρόκειται για εκείνους, οι οποίοι δεν διέθεταν την Αθηναϊκή ιθαγένεια, ούτε πολιτικά δικαιώματα αλλά διέμεναν στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Οι Αθηναίοι, συνειδητοποίησαν ήδη από την εποχή του Σόλωνα,³²² πως η αξιοποίηση των μετοίκων και η ένταξη τους στην παραγωγική κοινωνία, μπορεί να αποφέρει οφέλη τόσο για το σύνολο όσο και για τους ίδιους τους ξένους. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από τον Ξενοφώντα, στην πραγματεία του *Πόροι ή Περί προσόδων*. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο μέρος του έργου του, ο ιστορικός προτείνει και παρουσιάζει μια πολιτική ευνοϊκότερη για τους μετοίκους. Ισχυριζόμενος ότι, τα έσοδα της πόλης από τους μετοίκους είναι πολλά, δεδομένου ότι δεν παίρνουν μισθό, αλλά καταβάλουν φόρο, υποστηρίζει πως θα ωφελούσε την πόλη να καταργήσει οτιδήποτε ατίμαζε τους μετοίκους και δεν ευνοούσε την πόλη, όπως η συμμετοχή τους στις εκστρατείες. Αντίθετα, η κατάταξη τους στο ιππικό θα έκανε την πόλη ισχυρότερη ενώ η Αθήνα θα μπορούσε να υπερηφανεύεται ότι στον πόλεμο στηρίζεται στις δικές της δυνάμεις και όχι στους ξένους. Επιπροσθέτως, ως μέσο αύξησης των εσόδων θα μπορούσαν να δοθούν εδάφη για οικοδόμηση, συστήνοντας παράλληλα μια υπηρεσία εποπτείας των μετοίκων, η οποία θα αμείβει αυτούς που συμβάλλουν στο καλό της πόλης. Ακολουθεί το πρωτότυπο χωρίο.

«Τούτων μὲν οὖν ἀπάντων, ὥσπερ εἶπον, νομίζω αὐτὴν τὴν χώραν αἰτίαν εἶναι. εἰ δὲ πρὸς τοῖς αὐτοφύεσιν ἀγαθοῖς πρῶτον μὲν τῶν μετοίκων ἐπιμέλεια γένοιτο· αὕτη γὰρ ἢ πρόσοδος τῶν καλλίστων ἔμοιγε δοκεῖ εἶναι, ἐπεὶπερ <αὐτοὶ> αὐτοὺς τρέφοντες καὶ πολλὰ ὠφελούντες τὰς πόλεις οὐ λαμβάνουσι μισθόν, ἀλλὰ μετοίκιον προσφέρουσιν — ἐπιμέλειά γε μὴν ἢ δ' ἂν ἀρκεῖν μοι δοκεῖ, εἰ ἀφέλοιμεν μὲν ὅσα μηδὲν ὠφελούντα τὴν

³²² Σακελλαρίου 2000, σελ. 137-138. Ο Σόλων διέκρινε τους μετοίκους σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη ήταν εκείνοι που είχαν εξοριστεί από την πατρίδα τους ισόβια και η δεύτερη εκείνων που θα έρχονταν στην Αθήνα με όλη την οικογένεια τους και θα ασκούσαν ένα επάγγελμα. Και στις δύο περιπτώσεις, ήταν βέβαιο πως η εγκατάστασή τους στην Αττική θα ήταν μόνιμη.

πόλιν ἀτιμίας δοκεῖ τοῖς μετοίκους παρέχειν, ἀφέλοιμεν δὲ καὶ τὸ συστρατεύεσθαι ὀπίτας μετοίκους τοῖς ἀστοῖς. μέγας μὲν γὰρ ὁ κίνδυνος ἀπόντι· μέγα δὲ καὶ τὸ ἀπὸ τῶν τέκνων καὶ τῶν οἰκιῶν ἀπιέναι. ἀλλὰ μὴν καὶ ἡ πόλις γ' ἂν ὠφελῆθῃ, εἰ οἱ πολῖται μετ' ἀλλήλων στρατεύονται μᾶλλον ἢ εἰ συντάττοντο αὐτοῖς, ὥσπερ νῦν, Λυδοὶ καὶ Φρύγες καὶ Σύροι καὶ ἄλλοι παντοδαποὶ βάρβαροι· πολλοὶ γὰρ τοιοῦτοι τῶν μετοίκων. πρὸς δὲ τῷ ἀγαθῷ τῷ τούτους [ἐκ] τοῦ συντάττεσθαι ἀφεθῆναι καὶ κόσμος ἂν τῇ πόλει εἴη, εἰ δοκοῖεν Ἀθηναῖοι εἰς τὰς μάχας αὐτοῖς μᾶλλον πιστεύειν ἢ ἄλλοδαποῖς. καὶ μεταδιδόντες δ' ἂν μοι δοκοῦμεν τοῖς μετοίκους τῶν <τ'> ἄλλων ὧν καλὸν μεταδιδόναι καὶ τοῦ ἵππικοῦ εὐνοστεροῦς ἂν ποιῆσθαι καὶ ἅμα ἰσχυροτέρα ἂν καὶ μείζω τὴν πόλιν ἀποδεικνύουσι.»³²³

Ὅπως αναφέρει καὶ ὁ Ξενοφώντας, οἱ μέτοικοι, ἦταν υποχρεωμένοι νὰ καταβάλουν φόρο στὴν πόλη, τὸ λεγόμενο μετοίκιον.³²⁴ Παράλληλα, οἱ ευπορότεροι ἐξ αὐτῶν, ἀναλάμβαναν τὴν κάλυψη τοῦ κόστους τῶν θεωρικῶν ἢ κάποιων λειτουργιῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω. Οἱ στρατιωτικὲς τοὺς υποχρεώσεις, συνήθως περιορίζονταν στὴν υπηρεσία τοὺς ὡς εφεδρικοὶ στὴν ἀμυνα τῆς πόλης.³²⁵ Ταυτόχρονα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐμπορικὲς τοὺς δραστηριότητες, οἱ μέτοικοι ἦταν πλήρως δικτυωμένοι στους παραγωγικοὺς κλάδους καὶ διέθεταν κυριαρχικὸ ρόλο. Ὅλοι οἱ ξένοι, μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὰ ἐμπορεύματα τοὺς στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, καταβάλλοντες κανονικὰ τὰ λιμενικὰ τέλη, ἐνῶ φυσικὰ ἐξίσου ἐλεύθερο ἦταν καὶ τὸ πεδίο τῶν ἐξαγωγῶν τῶν προϊόντων. Σίγουρα ἡ Ἀττικὴ, προσέφερε οικονομικὲς ευκαιρίες στους μετοίκους ποὺ ἀποφάσιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς, ὁμῶς δὲν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ἔφερναν τὴν περιουσία τοὺς μαζί, ἡ ὁποία δὲν ἦταν καθόλου ευκαταφρόνητη.

Ἡ κοινότητα, ἐβγαίνει βέβαια κερδισμένη ἀπὸ τὴν παρουσία τοὺς, διότι ἀφενὸς δὲν τοὺς προσχωροῦσε πολιτικὰ δικαιώματα -καὶ ἄρα δὲν υπῆρχε ὁ φόβος ὅτι θὰ ἐπηρέαζαν τὰ πολιτικὰ πράγματα- καὶ αφετέρου δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ εἶναι ἰδιοκτῆτες ἀκίνητης περιουσίας (γῆς ἢ οἰκιῶν). Πολλοὶ μποροῦσαν -καὶ ἦταν αρκετοί- νὰ δημιουργήσουν μεγάλη περιουσία καὶ νὰ πλουτίσουν, ἀλλὰ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπενδύσουν στὴν γῆ τῆς Ἀττικῆς. Ἡ συνθήκη αὐτή, τοὺς ἐθέτε πάντα, ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης, ἡ ὀρθότερα, ἡ ἴδια ἡ πόλη φρόντιζε πάντοτε νὰ τοὺς υπενθυμίζει, ὅτι ἡ ἐποχὴ εἶχε ἀλλάξει καὶ ἡ οικονομικὴ ευμάρεια δὲν ἦταν πια ὁ ρυθμιστικὸς παράγοντας

³²³ Ξενοφ., Πόροι, 2, 109-110.

³²⁴ Τὸ μετοίκιον ἦταν 12 δραχμὲς γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ 6 δραχμὲς γιὰ τὶς γυναῖκες.

³²⁵ Andrewes 1987, σελ. 199.

των πραγμάτων στην Αθήνα. Πολλοί, επιπλέον, εργάζονταν ως κωπηλάτες, ή ως τραπεζίτες, αλλά γενικότερα, οι επαγγελματικές διέξοδοι δεν ήταν καθόλου περιορισμένες και μπορούσαν να απασχολούνται παντού. Συνεπώς, η αξιοποίηση τους ως εργατικό δυναμικό στο οικοδομικό πρόγραμμα της Ακρόπολης, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη.

Καταπιάνονταν επίσης με τις τέχνες και τη φιλοσοφία και δεν πρέπει να λησμονείται ότι φιλόσοφοι όπως ο Αριστοτέλης και ο Αναξαγόρας, ζούσαν στην Αθήνα αλλά ήταν μέτοικοι. Μπορεί να μην κατείχαν την ιδιότητα του πολίτη, να μη συμμετείχαν στις συνελεύσεις, αλλά η προσφορά τους στον καθημερινό βίο και στην επιστήμη ήταν ανυπολόγιστη. Οι μέτοικοι, είχαν όπως και οι δούλοι, το δικαίωμα να λατρεύουν ιδιωτικά τους δικούς τους θεούς. Ενώπιον των κρατικών αρχών, μέχρι τον 4^ο αι. οι μέτοικοι παρουσιάζονταν πάντα έχοντας έναν προστάτη εκπρόσωπο τους. Όσοι δεν είχαν φροντίσει για τη νομική τους εκπροσώπηση, υπόκειντο σε ποινική δίωξη που ονομαζόταν *γραφήν αποστασίου*.³²⁶

Εκ των πραγμάτων, τα προνόμια που είχε η ίδια η πόλη από τους ξένους, στους οποίους προσέφερε φιλοξενία δεν ήταν άνευ αξίας. Οι μέτοικοι, ήταν μέρος της κοινωνίας, όταν η Αθήνα, κλήθηκε να αντιμετωπίσει στρατιωτικά τους Πέρσες αλλά και αργότερα τους Σπαρτιάτες στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ανεξάρτητα με την έκβαση του τελευταίου και με την κατάληξη της δεύτερης αθηναϊκής συμμαχίας, η ορθή αξιοποίηση τους, τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο, συνέβαλε στην επικράτηση της Αθήνας σε στεριά και θάλασσα. Εξυπακούεται, ότι η Αθηναϊκή ακμή, δεν οφειλόταν αποκλειστικά στους μετοίκους και στο καθεστώς που είχε δημιουργήσει γύρω από αυτούς, αλλά στην ικανότητα της να διαχειρίζεται όλες τις κοινωνικές της ομάδες με ισορροπία και αρμονία. Η εξεύρεση πολιτικών, που θα απέφευγαν τον παραγκωνισμό οποιασδήποτε μειονότητας και τις έντονες διαχωριστικές τάσεις, σε συνδυασμό με την μέγιστη αξιοποίηση αυτών, οδήγησαν την Αθήνα να κρατήσει αυτή την στάση απέναντι στους ξένους. Μια θέση, που δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητη για την εποχή, δεδομένου ότι την ίδια στιγμή, η Σπάρτη φημίζεται για την ξενόφοβη στάση της και απέκλειε οποιονδήποτε δεν έχει γεννηθεί εντός των ορίων της πόλης της.

---

³²⁶ Σακελλαρίου 2000, σελ. 138. contra MacDowell (1986, σελ. 124), που υποστηρίζει ότι ο προστάτης πρέπει απλώς να ήταν κάποιος που πιστοποιούσε ότι ο ξένος ήταν κατάλληλος για μέτοικος και όχι για εκπροσώπηση του στα δικαστήρια, επειδή υπήρχαν περιπτώσεις που εκπροσωπούσαν οι ίδιοι οι μέτοικοι τον εαυτό τους. Εν ολίγοις, ο MacDowell πιστεύει ότι πρόκειται για εσφαλμένη εξομοίωση με τον Ρωμαίο *patronus*.

2. Προνόμια

Η προσφορά τους στην κοινότητα και τα κέρδη που αποκόμιζαν οι ίδιοι οι μέτοικοι, ήταν ένας δρόμος διπλής κατεύθυνσης. Όντες μέλη μιας οργανωμένης κοινωνίας, ήταν επί του πρακτέου, πλήρως ενταγμένοι σε αυτή και δεν φαίνεται πως συναντούσαν δυσκολίες στις κοινωνικές συναναστροφές τους.³²⁷ Πρώτο και βασικότερο όφελος που είχαν οι μέτοικοι, ήταν ότι στην Αττική έβρισκαν την ασφάλεια που αναζητούσαν. Δεδομένου ότι ήταν άνθρωποι, οι οποίοι έφυγαν από τον τόπο καταγωγής τους, κατά πάσα πιθανότητα, λόγω επισφαλών συνθηκών, αποζητούσαν έναν ασφαλή τόπο κατοικίας. Η Αθήνα εγγυόταν για αυτήν την ασφάλεια, δεδομένου ότι και εκείνοι θα προσαρμόζονταν στους ρυθμούς και στους κανόνες που έθετε η πόλη. Δεύτερον, οι οικονομικές ευκαιρίες που προσέφερε η Αττική, ήταν μεγάλες, με αποτέλεσμα ακόμα και όσοι δεν διέθεταν καθόλου ακίνητη περιουσία, να αποκτήσουν δυνατότητες πλουτισμού.

Δεν πρέπει να ξεγελιέται κανείς από το γεγονός ότι οι μέτοικοι δεν μπορούσαν να έχουν ακίνητη περιουσία στην Αττική, δημιουργώντας την εντύπωση πως δεν υπήρχαν δυνατότητες οικονομικής ανέλιξης για εκείνους. Εξάλλου, η ανάληψη των χορηγιών από μετοίκους, αποδεικνύει, πως δεδομένων των συνθηκών και ευκαιρίας δοθείσης, μπορούσαν να πλουτίσουν σε τέτοιο βαθμό, με αποτέλεσμα να ανήκουν στους ευπορότερους της κοινωνίας. Ακριβώς επειδή, αποκλειόταν η επένδυση των χρημάτων τους σε ακίνητη περιουσία, το ενδιαφέρον τους επικεντρωνόταν στους τομείς της βιοτεχνίας και του εμπορίου, οι οποίοι τον 5^ο αι. γνώριζαν μεγάλη άνθιση καθώς συμπαρυσύρονταν από την γενικότερη ακμή της εποχής. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι μέτοικοι, απολαμβάνοντας καθεστώς ελευθερίας, μπορούσαν να διαθέσουν τα χρήματά τους όπως επιθυμούσαν.

Σε ειδικές περιπτώσεις και μετά από απόφαση της πολιτείας, στους μετοίκους που διακρίνονταν ή ευεργετούσαν την πόλη, δίνονταν κάποια πρόσθετα προνόμια. Ειδικότερα, η πόλη μπορούσε να παραχωρήσει το δικαίωμα που ονομαζόταν *ἔγκτησις*, δηλαδή η δυνατότητα να αποκτήσει κανείς κυριότητα σε γη ή κτίρια της Αττικής.³²⁸ Επίσης, μπορούσε να λάβει το δικαίωμα της *ισοτέλειας*, δηλαδή να πληρώνει τους ίδιους φόρους με τους πολίτες ή να απαλλαχθεί εντελώς από την καταβολή του

---

³²⁷ Sinclair 1988, σελ. 33. Ο συγγραφέας αναφέρει παραδείγματα, όπου πολίτες συναναστρέφονταν μετοίκους και συμβίωναν αρμονικά, χωρίς να τους επηρεάζει η νομική τους κατάσταση.

³²⁸ MacDowell 1986, σελ. 125.

μετοίκιου.³²⁹ Ένα ακόμη προνόμιο που μπορούσε, κατά περίπτωση, να αποκτήσει κάποιος μέτοικος, ήταν να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία μαζί με το σώμα των πολιτών και όχι στο σώμα των μετοίκων. Παρόμοια προνόμια με αυτά που μπορούσαν να δοθούν κατ' εξαίρεσιν σε μετοίκους, δίνονταν και σε κάποιους προνομιούχους ξένους που δεν έμεναν, βέβαια, μόνιμα στην Αθήνα. Τέτοια, προνόμια μπορούσαν να είναι η ασυλία, η προστασία τους από τους Αθηναίους στρατηγούς ή τη Βουλή ή η δίκη ενώπιον του πολέμαρχου.³³⁰ Σε περίπτωση που κάποιος μέτοικος ή ξένος είχε εμπορικές αντιδικίες με άλλον συμπολίτη του, μπορούσε να κινήσει ο ίδιος την αγωγή και να οδηγηθεί σε *δίκη εμπορική*. Γενικότερα, οι αντιδικίες που αφορούσαν τις εμπορικές υποθέσεις, διεκπεραιώνονταν εντός ενός μηνός.³³¹

Εν ολίγοις, η εικόνα των μετοίκων, δεν πρέπει να προκαλεί την εντύπωση μιας παραγκωνισμένης κοινότητας μέσα στην κοινωνία των πολιτών. Οι μέτοικοι, ήταν πλήρως αφομοιωμένοι από την κοινωνία και δεν μπορούμε να μιλούμε για μια κατ' ανάγκη ενσωμάτωση, αλλά για μια φύσει και θέσει απαραίτητη παρουσία. Τα γρήγορα αντανακλαστικά της κοινωνίας της Αθήνας, έδωσαν τη δυνατότητα να αντιληφθεί ταχύτητα, τον τρόπο που όλοι οι ξένοι θα μπορούσαν να φανούν, αφενός χρήσιμοι για την ίδια την πόλη και αφετέρου, να αποκτήσουν και οι ίδιοι όφελος από αυτήν την συνύπαρξη. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η κοινωνική πρόνοια αφορά εξίσου την κάθε μονάδα ξεχωριστά, όπως και το σύνολο. Δεν δύναται να απομονωθούν οι έννοιες και να εξεταστούν ως αυτόνομες, διότι απεμπολούν την ουσία και τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκαν. Εν κατακλείδι, αν μπορεί να πιστωθεί κάτι στην Αθήνα της κλασικής εποχής, είναι η διάθεσή της για αρμονική συμβίωση των πολιτών της, ανεξάρτητα από την καταγωγή ενός ανθρώπου. Διότι, όπως διατύπωσε ο Αντιφώντας, *εκ φύσεως είμαστε όλοι όμοιοι σε όλα, Βάρβαροι και Έλληνες. Όλοι έχουμε τη δυνατότητα να προμηθευόμαστε τα πάντα και αναπνέουμε τον ίδιο αέρα και τρώμε με τα χέρια μας.*³³²

---

³²⁹ MacDowell 1986, σελ. 125. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως η ολοκληρωτική απαλλαγή από τη φορολογία (ατέλεια) ήταν πιθανότητα σπάνιο να εφαρμοστεί για έναν μέτοικο.

³³⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. MacDowell 1986, σελ. 125-126.

³³¹ Migeotte 2002, σελ. 170.

³³² Αντιφών, Oxy. Pap., XI, no 1364, fr. 1-2 (TLG frg. 5, 1-9) και Guthrie 1971, σελ. 100.

2. ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

α) Πολιτικοί θεσμοί

1. Εκκλησία του Δήμου

Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και κατόπιν του Περικλή, πραγματοποιήθηκαν αλλαγές σε ένα από το πιο αντιπροσωπευτικά όργανα του δημοκρατικού πολιτεύματος, στην Εκκλησία του Δήμου. Για τις αρμοδιότητες της, έχει γίνει ήδη λόγος στο πρώτο μέρος της ανά χείρας εργασίας,³³³ οπότε στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να αναφερθούν οι αλλαγές που θεμελίωσαν την κυριαρχία του Δήμου. Μπορεί ο Σόλωνας να αναθεώρησε το πολιτικό σώμα, ο Κλεισθένης όμως το διεύρυνε. Δεδομένου ότι η πλειονότητα του πολιτικού σώματος, προερχόταν από τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, στις αρχές του 5^{ου} αι., παραχωρήθηκαν πολιτικά δικαιώματα στους θήτες. Συγκεκριμένα, το 487 π.Χ., η Εκκλησία αποφάσισε την πρόσβαση στα ανώτερα αξιώματα, των τριακοσιομέδινων, το 458 π.Χ., η παραχώρηση αυτή έγινε και για τους ζευγίτες ενώ λίγο μετά το 450 π.Χ., το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε και στους θήτες.³³⁴

Όταν ανήλθε στην εξουσία ο Περικλής, έγιναν αναθεωρήσεις, οι οποίες καθόριζαν την περιοδικότητα των συνελεύσεων, τον τρόπο εισαγωγής των νομοσχεδίων, την ημερήσια διάταξη, τον τρόπο και την διαδικασία ψήφισης των αποφάσεων. Ο έλεγχος των πραγμάτων έχει περάσει εξ ολοκλήρου στα χέρια των πολιτών: όλοι οι πολίτες εκφράζουν την άποψη τους και στο τέλος των συνεδριάσεων, ψηφίζουν με ανάταση χειρός. Ακολουθεί ένα απόσπασμα από την Αθηναίων πολιτεία, που περιγράφει τον τρόπο λειτουργίας του μηχανισμού.

«προγράφοι δὲ καὶ τὰς <ἐκκλησίας> οὗτοι· μίαν μὲν κυρίαν, ἐν ἧ̄ δεῖ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονεῖν εἰ δοκοῦσι καλῶς ἄρχειν, καὶ περὶ σίτου καὶ περὶ φυλακῆς τῆς χώρας χρηματίζειν, καὶ τὰς εἰσαγγελίας ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ τοὺς βουλομένους ποιεῖσθαι, καὶ τὰς ἀπογραφὰς τῶν δημευομένων ἀναγιγνώσκειν, καὶ τὰς λήξεις τῶν κλήρων καὶ τῶν ἐπικλήρων [ἀναγιγνώσκειν], ὅπως μηδένα λάθῃ μηδὲν ἔρημον γενόμενον.»³³⁵

³³³ Βλ. στην παρούσα μελέτη, σελ. 36.

³³⁴ Γιούνη 2017, σελ. 158. Η νομικός σημειώνει, ότι οι ανισότητες δεν εξαλείφθηκαν τελείως, διότι πρόσβαση στο αξίωμα των 9 αρχόντων εξακολούθησαν να έχουν μόνο οι πεντακοσιομέδιμοι ενώ μετά τον Κλεισθένη, τα αρχοντικά αξιώματα, με εξαίρεση αυτό των στρατηγών και κάποια που είχαν οικονομικές αρμοδιότητες, έγιναν προσβάσιμα σε όλους.

³³⁵ Αρ., Αθ. Πολ., 43, 3.

Όπως έχει επισημανθεί, στην Εκκλησία συμμετείχαν όλοι οι πολίτες, συνεργόταν (τουλάχιστον) 40 φορές ανά έτος και η διάρκεια των συνελεύσεων μπορούσε να κρατήσει ακόμα και μια ολόκληρη ημέρα, ανάλογα με το θέμα συζήτησης. Το γεγονός αυτό, έκανε τους πολίτες να αποθαρρύνονται να λαμβάνουν μέρος στις συζητήσεις, δεδομένου ότι οι συνεδριάσεις τους αποσπούσαν πολύτιμο χρόνο από τις προσωπικές τους εργασίες, από τις οποίες βιοπορίζονταν. Γύρω στο 400 π.Χ, θεσπίστηκε για πρώτη φορά η καταβολή εκκλησιαστικού μισθού, σε εκείνους που συμμετείχαν στην Εκκλησία του Δήμου. Το ποσό ανερχόταν στους 3 οβολούς ενώ τον 4^ο αι. π.Χ, οι πολίτες που συμμετείχαν λάμβαναν μια δραχμή ανά συνεδρίαση. Ο λόγος που καθιερώθηκε η μισθοφορά, ήταν, αφενός για ενισχυθούν οικονομικά οι ασθενέστεροι οικονομικά πολίτες, αφετέρου για να μην αδιαφορεί ο λαός για τα κοινά.

Στον *Γοργία* του Πλάτωνα η καθιέρωση όλων των κρατικών μισθών αποδίδεται στον Περικλή.³³⁶ Ο Αριστοτέλης όμως, πληροφορεί πως ο Περικλής ευθύνεται μόνο για την καθιέρωση της μισθοφοράς στους δικαστές. Ειδικότερα, χωρίς να είμαστε βέβαιοι για την προέλευση του μέτρου, πληροφορούμαστε λεπτομερώς από την *Αθηναίων Πολιτεία* για τις οικονομικές λεπτομέρειες. Συγκεκριμένα, όλοι όσοι μετέχουν στην Εκκλησία του δήμου, αμείβονται με μια δραχμή για τις συνελεύσεις και με εννέα οβολούς για την λεγόμενη κύρια. Οι βουλευτές εισπράττουν πέντε οβολούς για μια συνεδρίαση και οι πρυτάνεις λαμβάνουν έναν πρόσθετο οβολό για σίτιση. Οι εννέα άρχοντες, που είχαν αποδυναμωθεί βέβαια, λάμβαναν τέσσερις οβολούς έκαστος, ενώ ο άρχων της Σαλαμίνας μια δραχμή την ημέρα. Οι απεσταλμένοι στη Δήλο χρηματοδοτούνται με μια δραχμή από το ταμείο του νησιού.³³⁷

Ο μισθός των ενόρκων ήταν δύο οβολοί που το 425 π.Χ. έγιναν τρεις. Το επίδομα αυτό, χαμηλότερο και από ένα ημερομίσθιο, το λάμβαναν πάνω από τριάντα άτομα, καθώς ο αυξημένος αυτός αριθμός εξασφάλιζε την αποφυγή της δωροδοκίας και του εκβιασμού. Ειδική κατηγορία κρατικής δαπάνης αποτελούσαν οι μισθοί των στρατιωτών και των ναυτών, αφού τα ποσά δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητα. Οι απολαβές των οπλιτών ανέρχονταν στις δύο δραχμές ανά ημέρα και μια δραχμή για τον ακόλουθο τους. Πριν το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου, ο μισθός των ναυτών ήταν δύο με τρεις οβολούς ανά ημέρα, ενώ στην αρχή του πολέμου αυξήθηκε

---

³³⁶ Πλατ., Γορ., 515e. Στο σημείο αυτό ο Περικλής δια στόματος Σωκράτη, πιστώνεται τη φιλαργυρία των Αθηναίων επειδή ήταν αυτός που εισήγαγε την καταβολή μισθών για τις υπηρεσίες των πολιτών στα κοινά.

³³⁷ Αριστ., Αθ. Πολ., 62.2.

σε μια δραχμή με την υποχρέωση να αναλάβουν μόνοι τους τα έξοδα σίτισης τους.³³⁸ Με τις τροποποιήσεις που γνώρισαν οι θεσμοί και το πολιτικό σύστημα εν γένει, το κράτος αποδείκνυε την πρόθεση του, να περάσουν οι εξουσίες στα χέρια των πολλών και να μην είναι προνόμιο των λίγων. Η καθιέρωση της μισθοφοράς, επεδίωκε την συμπερίληψη στα πολιτικά πράγματα, ακόμα και εκείνων που φαινομενικά δεν είχαν θέση σε αυτά. Η επιθυμία του κράτους για κοινωνική πρόνοια, υπενθυμίζει πως αυτή είναι αναφαίρετο δικαίωμα όλων των πολιτών της.

2. Βουλή των Πεντακοσίων

Η Βουλή, θεσμικά άμεσα συνδεδεμένη με την Εκκλησία του Δήμου, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις αλλαγές που επήλθαν. Καταρχάς, η πιο οφθαλμοφανής μεταβολή, είχε να κάνει με τον αριθμό των μελών της, αφού από 400 αυξήθηκαν σε 500. Τα 500 μέλη της, διαιρούνταν σε 10 πρυτανείες που η κάθε μια αποτελούνταν από 50 βουλευτές. Κάθε πρυτανεία, είχε την εξουσία για ένα χρονικό διάστημα που ισούταν με το ένα δέκατο του χρόνου.³³⁹ Κάθε απόφαση, περνούσε πρώτα από την Βουλή, προτού καταλήξει προς συζήτηση στην Εκκλησία και κανείς δεν μπορούσε να εκλεγεί βουλευτής πάνω από δύο φορές στη ζωή του.³⁴⁰ Η τελευταία αυτή ρύθμιση, σε συνδυασμό με τον οστρακισμό, ήταν μέτρα που λήφθηκαν για την αποτροπή κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Μια άλλη ρύθμιση που καθιερώθηκε, ήταν οι διαδικασίες ελέγχου των αρχόντων που υπηρετούσαν σε θεσμικά όργανα όπως η Βουλή. Συγκεκριμένα, έγινε υποχρεωτική η δοκιμασία στην αρχή κάθε θητείας ενός άρχοντα αλλά και η λογοδοσία, στη λήξη της θητείας του.³⁴¹ Γιατί η Βουλή ήταν για τους Αθηναίους, ο καθρέφτης της πόλης; Διότι, σε αυτήν συμμετείχαν όλοι οι πολίτες, ανεξαρτήτως κοινωνικών και οικονομικών καταβολών, μορφωτικού επιπέδου ή πολιτικών πεποιθήσεων.³⁴² Βέβαια, ήταν απαραίτητο, οι πολίτες αυτοί να έχουν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους. Την ίδια στιγμή, οποιοδήποτε αδίκημα έπραττε κάποιος αξιωματούχος, μπορούσε να καταγγελλθεί είτε στην Εκκλησία του Δήμου, είτε στη Βουλή των

---

³³⁸ Hardwick 1985, σελ.93. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι με το τέλος του πολέμου το θησαυροφυλάκιο της Αθήνας είχε αδειάσει με αποτέλεσμα ο μισθός να μειωθεί ξανά στους τρεις οβολούς.

³³⁹ Bengtson 1991, σελ. 127.

³⁴⁰ Ehrenberg 1960, σελ. 62.

³⁴¹ Γιούνη 2017, σελ. 161.

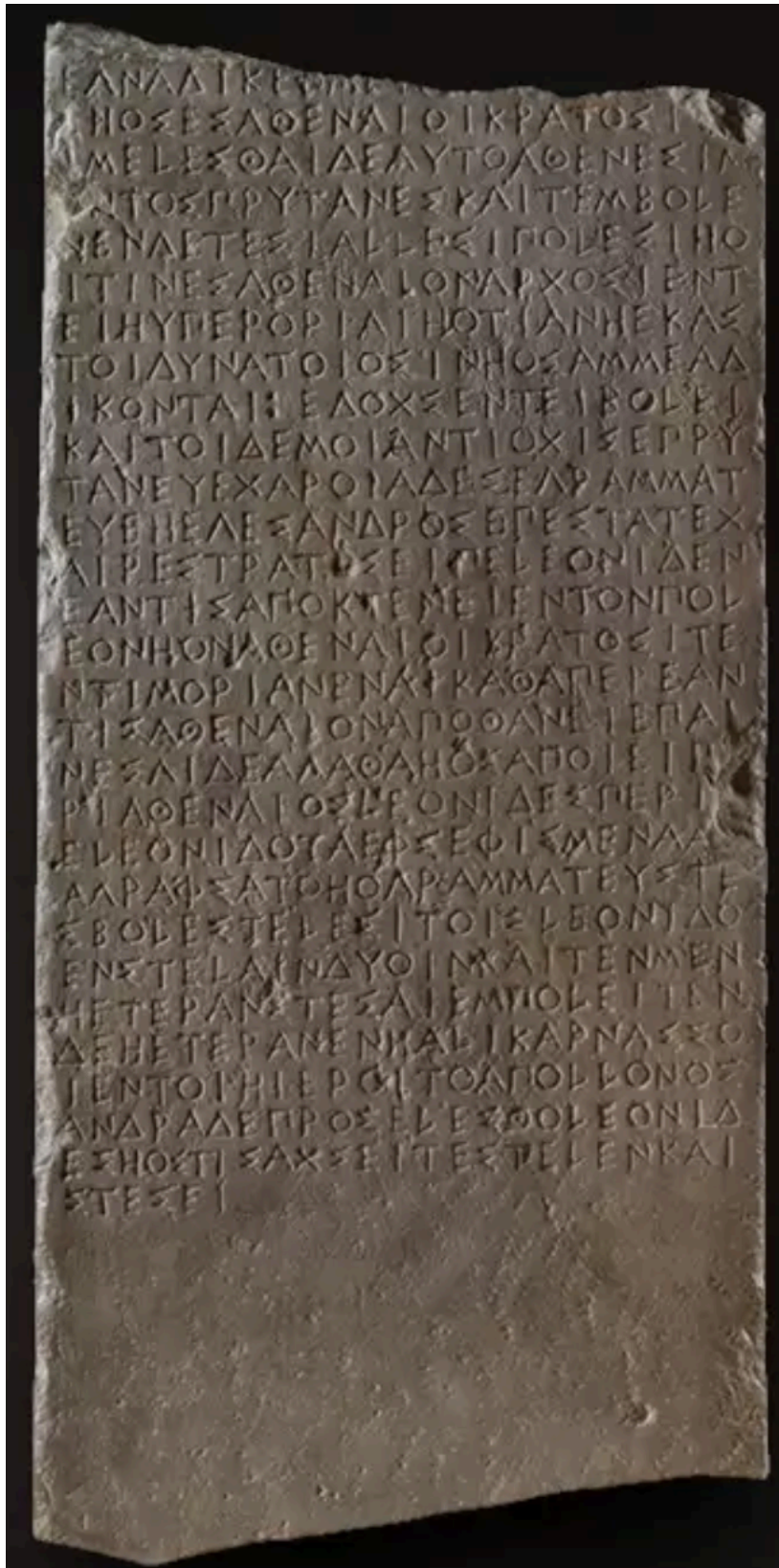
³⁴² Γιούνη 2017, σελ. 161.

Πεντακοσίων. Η διαφορά ήταν, ότι στην Εκκλησία, παραπέμπονταν μόνο οι καταγγελίες για προδοσία ή ανατροπή του πολιτεύματος ενώ ενώπιον της Βουλής, μπορούσε να έρθει οποιασδήποτε φύσεως αρχοντικό αδίκημα. Ολόκληρη η λειτουργία της Βουλής, περιγράφεται κατατοπιστικά από τον Αριστοτέλη, στην Αθηναίων πολιτεία. Ακολουθεί το χωρίο.

«Ἡ δὲ βουλὴ πρότερον μὲν ἦν κυρία καὶ χρήμασιν ζημιῶσαι καὶ δῆσαι καὶ ἀποκτείνειν. καὶ Λυσίμαχον αὐτῆς ἀγαγούσης ὡς τὸν δῆμιον, καθήμενον ἤδη μέλλοντα ἀποθνήσκειν, Εὐμηλίδης ὁ Ἀλωπεκῆθεν ἀφείλετο, οὐ φάσκων δεῖν ἄνευ δικαστηρίου γνώσεως οὐδένα τῶν πολιτῶν ἀποθνήσκειν· καὶ κρίσεως ἐν δικαστηρίῳ γενομένης, ὁ μὲν Λυσίμαχος ἀπέφυγεν, καὶ ἐπωνυμίαν ἔσχεν ὁ ἀπὸ τοῦ τυπάνου, ὁ δὲ δῆμος ἀφείλετο τῆς βουλῆς τὸ θανατοῦν καὶ δεῖν καὶ χρήμασι ζημιοῦν, καὶ νόμον ἔθετο, ἂν τις ἀδικεῖν ἢ βουλὴ καταγνῶ ἢ ζημιώσῃ, τὰς καταγνώσεις καὶ τὰς ἐπιζημιώσεις εἰσάγειν τοὺς θεσμοθέτας εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ὃ τι ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωνται, τοῦτο κύριον εἶναι. κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἢ βουλὴ τὰς πλείστας, καὶ μάλισθ' ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσιν· οὐ κυρία δ' ἢ κρίσις, ἀλλ' ἐφέσιμος εἰς τὸ δικαστήριον. ἔξεστι δὲ καὶ τοῖς ἰδιώταις εἰσαγγέλλειν ἢ βούλωνται τῶν ἀρχῶν μὴ χρῆσθαι τοῖς νόμοις· ἔφεσις δὲ καὶ τούτοις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον, ἐὰν αὐτῶν ἢ βουλὴ καταγνῶ. δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς βουλευτὰς τοὺς τὸν ὕστερον ἐνιαυτὸν βουλεύσοντας καὶ τοὺς ἐννέα ἄρχοντας. καὶ πρότερον μὲν ἦν ἀποδοκιμάσαι κυρία, νῦν δὲ τούτοις ἔφεσις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον. τούτων μὲν οὖν ἄκυρός ἐστὶν ἢ βουλὴ· προβουλεύει δ' εἰς τὸν δῆμον, καὶ οὐκ ἔξεστιν οὐδὲν ἀπροβούλευτον οὐδ' ὃ τι ἂν μὴ προγράψωσιν οἱ πρυτάνεις ψηφίσασθαι τῷ δήμῳ. κατ' αὐτὰ γὰρ ταῦτα ἔνοχός ἐστιν ὁ νικήσας γραφῆ παρανόμων.»³⁴³

Σκοπός της Βουλής και όλου του κρατικού μηχανισμού, ήταν η ομαλή λειτουργία του βίου των πολιτών, τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Η Βουλή, σε συνεργασία πάντοτε με την Εκκλησία, αποφάσιζαν όχι μόνο για βασικά διοικητικά θέματα, αλλά και για την έκδοση ψηφισμάτων και διαταγμάτων, τα οποία όριζαν την προστασία ή την απονομή τιμών σε έναν ή περισσότερους πολίτες, όταν αυτό κρινόταν απαραίτητο. Μια τέτοια περίπτωση, αποτελεί και η παρακάτω επιγραφή **(Εικ. 4)**, ένα ψήφισμα στο οποίο αναφέρεται πως η Βουλή και ο Δήμος, αποφάσισαν να τιμήσουν έναν πολίτη και τους υιούς του.

³⁴³ Αριστ., Αθ. Πολ., 45, 1-4.

Εικ. 4. Μαρμάρινη Στήλη από την Ακρόπολη των Αθηνών, 440-427 π.Χ., Ταξ.Αρ. 6808, Επιγραφικό Μουσείο.

β) Λαϊκή πρωτοκαθεδρία

1. Διαίρεση σε φυλές

Η κυριαρχία του Δήμου, επισφραγίστηκε με την κατάργηση των αριστοκρατικών γενών και τη διαίρεση των πολιτών σε φυλές. Ο διαχωρισμός των τελευταίων, έγινε με βάση την γεωγραφική κατανομή των πολιτών στην περιφέρεια της Αττικής. Ειδικότερα, ο Κλεισθένης, χώρισε τους πολίτες σε δέκα φυλές,³⁴⁴ αντί για τέσσερις που ήταν μέχρι πριν και χώρισε το έδαφος της Αθήνας σε τριάντα δήμους. Οι τελευταίοι κατανέμονταν ως εξής: δέκα δήμοι για την πόλη (ενδοχώρα), δέκα δήμοι για την μεσόγεια και δέκα για τα παράλια, τα τμήματα αυτά ονομάστηκαν τριττύες. Κάθε τρεις δήμοι αποτελούσαν μια φυλή, με αποτέλεσμα κάθε φυλή να περιλάμβανε πολίτες από όλες τις περιοχές.³⁴⁵ Μια ριζοσπαστική κίνηση που πραγματοποίησε επίσης ο Αθηναίος νομοθέτης, ήταν να καταργηθεί η χρήση του πατρικού ονόματος που ίσχυε μέχρι τότε και να παίρνουν πλέον οι πολίτες το όνομα τους από τον δήμο στον οποίο ζούσαν. Η αλλαγή αυτή συνέβη, με σκοπό να μην ξεχωρίζουν οι πολίτες μεταξύ τους, εξαιτίας των παλαιών (αριστοκρατικών ή μη) ονομάτων τους και να είναι όλοι ίσοι.

Ο Αριστοτέλης, πληροφορεί επίσης πως οι δήμαρχοι αντικατέστησαν τους ναυκράρους και πως έγιναν αλλαγές στην ονοματολογία των δήμων, διότι οι καινούριες εδαφικές περιοχές που προέκυψαν, δεν αντιστοιχούσαν σε κάποιες παλαιότερες. Ακολουθεί αυτούσιο το χωρίο το οποίο επιβεβαιώνει τις παραπάνω πληροφορίες σχετικά με τη διαίρεση των φυλών.

«Διὰ μὲν οὖν ταύτας τὰς αἰτίας ἐπίστευεν ὁ δῆμος τῷ Κλεισθένει. τότε δὲ τοῦ πλήθους προεστηκώς, ἔπει τετάρτῳ μετὰ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν, ἐπὶ Ἰσαγόρου ἄρχοντος, πρῶτον μὲν συνένειμε πάντας εἰς δέκα φυλάς ἀντὶ τῶν τετάρων, ἀναμεῖξαι βουλόμενος, ὅπως μετὰσχωσι πλείους τῆς πολιτείας· ὅθεν ἐλέχθη καὶ τὸ μὴ φυλοκρινεῖν, πρὸς τοὺς ἐξετάζειν τὰ γένη βουλομένους. ἔπειτα τὴν βουλὴν πεντακοσίους ἀντὶ τετρακοσίων κατέστησεν, πενήκοντα ἐξ ἑκάστης φυλῆς. τότε δ' ἦσαν ἑκατόν. διὰ τοῦτο δὲ οὐκ εἰς δώδεκα φυλάς συνέταξεν, ὅπως αὐτῷ μὴ συμβαίη μερίζειν πρὸς τὰς

³⁴⁴ Στις 10 αυτές φυλές, έδωσε τα ονόματα 10 επώνυμων ηρώων, τα οποία επέλεξε η Πυθία. Τα ονόματα ήταν: Ερεχθίδης, Αιγίδης, Πανδιονίς, Λεοντίς, Ακαμαντίς, Οϊνηίς, Κεκροπίς, Ιπποθοωντίς, Αϊαντίς και Αντιοχίς.

³⁴⁵ Mossé 2000, σελ. 23.

προϋπαρχούσας τριττῶς. ἦσαν γὰρ ἐκ δ' φυλῶν δώδεκα τριττῶς, ὥστ' οὐ συνέπιπτεν [ἄν] ἀναμίσγεσθαι τὸ πλῆθος.

διένειμε δὲ καὶ τὴν χώραν κατὰ δήμους τριάκοντα μέρη, δέκα μὲν τῶν περὶ τὸ ἄστυ, δέκα δὲ τῆς παραλίας, δέκα δὲ τῆς μεσογείου, καὶ ταύτας ἐπονομάσας τριττῶς, ἐκλήρωσεν τρεῖς εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην, ὅπως ἐκάστη μετέχη πάντων τῶν τόπων. καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκοῦντας ἐν ἐκάστῳ τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν. ὅθεν καὶ καλοῦσιν Ἀθηναῖοι σφᾶς αὐτοὺς τῶν δήμων. κατέστησε δὲ καὶ δημάρχους, τὴν αὐτὴν ἔχοντας ἐπιμέλειαν τοῖς πρότερον ναυκράροις. καὶ γὰρ τοὺς δήμους ἀντὶ τῶν ναυκραριῶν ἐποίησεν. προσηγόρευσε δὲ τῶν δήμων τοὺς μὲν ἀπὸ τῶν τόπων, τοὺς δὲ ἀπὸ τῶν κτισάντων· οὐ γὰρ ἅπαντες ὑπῆρχον ἐν τοῖς τόποις. τὰ δὲ γένη καὶ τὰς φρατρίας καὶ τὰς ἱερωσύνας εἶασεν ἔχειν ἐκάστους κατὰ τὰ πάτρια. ταῖς δὲ φυλαῖς ἐποίησεν ἐπωνύμους ἐκ τῶν προκριθέντων ἑκατὸν ἀρχηγετῶν, οὓς ἀνεῖλεν ἡ Πυθία δέκα.»³⁴⁶

Τα αποτελέσματα αὐτῆς τῆς διαίρεσης, ἦταν ἡ αποδυνάμωση τῶν παλαιῶν οικογενειῶν με αριστοκρατικές καταβολές καὶ ἡ ενίσχυση τοῦ πολιτικοῦ αἰσθήματος ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Αφήνοντας στὴν ἄκρη, τὶς διαχωριστικὲς τάσεις, ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ συσπείρωση πολιτῶν ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχές, δὲν επέτρεψε τὴν παράλειψη καὶ τὸν παραγκωνισμό ὁποιασδήποτε μειονότητας ἢ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ νέα αὐτὴ πραγματικότητα, σὲ συνδυασμὸ με τὴν διατήρηση θεμέλιων λίθων τῆς παλαιάς, ὅπως ἡ διατήρηση τῶν πρότερων στρατιωτικῶν καὶ θρησκευτικῶν σχημάτων, ἔκανε ομαλότερη τὴ μετάβαση στὴν κοινωνία ποὺ δημιουργεῖτο. Οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες θὰ ἦταν πλέον ἓνα αυτοπροσδιοριζόμενο σῶμα.³⁴⁷

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς νέους πολῖτες καὶ τὶς υποθέσεις τοπικοῦ ενδιαφέροντος, δόθηκε ἐμφαση καὶ προωθήθηκε ἡ συναίνεση, ἀφοῦ ὅλοι εἶχαν λόγο στὴ συνέλευση. Συνεπῶς, ἡ λήψη συναινετικῶν αποφάσεων δημιούργησε καὶ στὴ συνέχεια ενίσχυσε τὴ νέα κοινωνικοπολιτικὴ τάξη καὶ ἀντιστάθμισε τὴν ἔλλειψη μιᾶς εξαναγκαστικῆς κυβερνητικῆς ἀρχῆς.³⁴⁸

³⁴⁶ Ἀριστ., Αθ. Πολ., 23.

³⁴⁷ Ober 1989, σελ. 70.

³⁴⁸ Ο J. Ober θεωρεῖ ὅτι, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ κατάσταση στους ἀττικοὺς δήμους τοῦ τέλους τοῦ ἔκτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνα π.Χ. εἶναι παρόμοια με αὐτὴ τῶν πόλεων τῆς Μασαχουσέτης στα τέλη τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα τῆς ἐποχῆς μας. ΓΙΑ περισσότερα σχετικὰ με αὐτὴ τὴ θέση βλ. Ober 1989, σελ. 70-71.

2. Οστρακισμός

Ο λόγος που ο οστρακισμός εμφανίζεται ως σημαντικός μηχανισμός της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και κατ' επέκταση της λαϊκής κυριαρχίας, είναι επειδή ακριβώς αυτή ήταν η αιτία δημιουργίας του. Αυτό που χρειάζεται να κατανοήσει κανείς, είναι ότι ο οστρακισμός δεν ήταν μια τιμωρητική διαδικασία, η οποία είχε ως στόχο τον αποκλεισμό των πολιτών από την κοινωνική ζωή,³⁴⁹ αλλά ένα προστατευτικό μέσο διασφάλισης της ισότητας όλων των ανθρώπων.³⁵⁰ Η τελευταία, αποτελεί κύτταρο του υγιούς θεσμού και η παρουσία της είναι αυταπόδεικτη. Η εφαρμογή του, ξεκίνησε το 487 π.Χ. και σταμάτησε μετά το 417 π.Χ. Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί, πως η μικρή διάρκεια που είχε -εξαιτίας των υψηλών προδιαγραφών της διαδικασίας- και το γεγονός ότι κατέληξε να χρησιμοποιείται με δόλο για την απομάκρυνση πολιτικών προσώπων και την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων,³⁵¹ απεμπόλησαν την ουσία της ύπαρξης του.

«εἰ δέ τις ἔστιν εἷς τοσοῦτον διαφέρων κατ' ἀρετῆς ὑπερβολήν, ἢ πλείους μὲν ἑνὸς μὴ μέντοι δυνατοὶ πλήρωμα παρασχέσθαι πόλεως, ὥστε μὴ συμβλητὴν εἶναι τῶν ἄλλων ἀρετὴν πάντων μηδὲ τὴν δύναμιν αὐτῶν τὴν πολιτικὴν πρὸς τὴν ἐκείνων, εἰ πλείους, εἰ δ' εἷς, τὴν ἐκείνου μόνον, οὐκέτι θετέον τούτους μέρος πόλεως· ἀδικήσονται γὰρ ἀξιούμενοι τῶν ἴσων, ἄνισοι τοσοῦτον κατ' ἀρετὴν ὄντες καὶ τὴν πολιτικὴν δύναμιν· ὥσπερ γὰρ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον. ὅθεν δῆλον ὅτι καὶ τὴν νομοθεσίαν ἀναγκαῖον εἶναι περὶ τοὺς ἴσους καὶ τῷ γένει καὶ τῇ δυνάμει, κατὰ δὲ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος· αὐτοὶ γὰρ εἰσι νόμος. καὶ γὰρ γελοῖος ἂν εἴη νομοθετεῖν τις πειρώμενος κατ' αὐτῶν. λέγοιεν γὰρ ἂν ἴσως ἄπερ Ἀντισθένης ἔφη τοὺς λέοντας δημηγορούντων τῶν δασυπόδων καὶ τὸ ἴσον ἀξιούντων πάντας ἔχειν. διὸ καὶ τίθενται τὸν ὀστρακισμὸν αἰ δημοκρατούμεναι πόλεις, διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν· αὐταὶ γὰρ δὴ δοκοῦσι διώκειν τὴν ἰσότητα μάλιστα πάντων, ὥστε τοὺς δοκοῦντας ὑπερέχειν δυνάμει

³⁴⁹ Το γεγονός ότι ο οστρακισμός ενός ατόμου δεν ίσχυε δια βίου, αλλά εφαρμοζόταν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, αποδεικνύει διάθεση νοθεσίας και όχι τιμωρίας.

³⁵⁰ Ο Σακελλαρίου (2000, σελ. 397) ασπάζεται την άποψη ότι ο οστρακισμός δεν ήταν ποινή, αλλά πολιτική πράξη.

³⁵¹ Η Forsdyke (2005 σελ. 148), υποστηρίζει ωστόσο, ότι παρά το γεγονός ότι υπάρχουν στοιχεία για κατευθυνόμενες ψήφους και οργανωμένες εκστρατείες εναντίον συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων, τα στοιχεία της συντριπτικής πλειονότητας των οστράκων υποδεικνύουν ότι οι εγγράμματοι και μη Αθηναίοι πολίτες ψήφισαν αυτόνομα και ανεπηρέαστα.

διὰ πλοῦτον ἢ πολυφιλίαν ἢ τινα ἄλλην πολιτικὴν ἰσχὺν ὠστράκιζον καὶ μεθίστασαν ἐκ τῆς πόλεως χρόνους ὀρισμένους.»³⁵²

Ο Αριστοτέλης, στο χωρίο που παρατέθηκε, επιβεβαιώνει ότι αιτία δημιουργίας του οστρακισμού ήταν η προστασία του πολιτεύματος και οι πόλεις, που θέσπιζαν τον οστρακισμό, επιδίωκαν πάνω από όλα την ισότητα. Εφόσον μάλιστα, η μεταρρύθμιση του συστήματος επεδίωκε τη λαϊκή κυριαρχία, ο οστρακισμός ήταν εκεί για να φροντίσει ότι όταν αυτή δεν επιδιωκόταν με θεμιτά μέσα, θα επιβάλλονταν οι αντίστοιχες ποινές. Έτσι, αυτούς που ασκούσαν επιρροή, επειδή ήταν πλούσιοι ή είχαν πολλούς πολιτικούς φίλους και ισχύ, τους εξοστράκιζαν, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα από την πόλη. Πότε και ποια ήταν η διαδικασία εφαρμογής του; Οι Αθηναίοι είχαν μεριμνήσει για την ύπαρξη νόμου που προέβλεπε τη δεκαετή εξορία οποιουδήποτε πολίτη εμφανιζόταν ως επικίνδυνος πολιτικό πρόσωπο. Με τον όρο επικίνδυνος, νοείται η προδιάθεση ή απόπειρα ενός πολίτη να αποπειραθεί να καταλύσει το πολίτευμα και να επιβάλλει τυραννικό καθεστώς. Την απόφαση για την απομάκρυνση από την πόλη μέσω του οστρακισμού, λάμβανε η πλειοψηφία του αθηναϊκού εκλογικού σώματος, κάθε τέλος του χρόνου.³⁵³

Ειδικότερα, όσον αφορά τις λεπτομέρειες της διαδικασίας, φαίνεται πως αρχικά οι πρυτάνεις ρωτούσαν τους πολίτες κατά την κύρια εκκλησία της έκτης πρυτανείας, αν επιθυμούσαν να λάβει χώρα οστρακισμός. Σε περίπτωση που η απάντηση ήταν θετική, γινόταν δεύτερη συνέλευση στην αγορά και κάθε Αθηναίος καλείτο να γράψει πάνω σε ένα όστρακο το όνομα του πολίτη που θεωρούσε απειλή για την πόλη. Αν τα όστρακα, δηλαδή οι ψήφοι, ήταν λιγότερα από 6.000, τότε δεν γινόταν οστρακισμός. Αν αυτός ο αριθμός συμπληρωνόταν, τότε γινόταν καταμέτρηση και εκείνος που υπερτερούσε σε ψήφους, έναντι των υπολοίπων, εξοριζόταν. Ο Σακελλαρίου,³⁵⁴ αναφέρει ότι οι πρώτοι πολίτες που δέχθηκαν τον οστρακισμό, ήταν όσοι κατηγορήθηκαν για συνομοσία με τους Πέρσες και ότι επιδίωξαν την πολιτική τους επικράτηση στηριζόμενοι σε ξένη δύναμη. Συνεπώς, το μέτρο εφαρμόστηκε για προληπτικούς λόγους. Στη συνέχεια, σε επόμενες περιπτώσεις, λειτούργησε ως μέσο απομάκρυνσης από την πολιτική σκηνή.

---

³⁵² Αριστ., Πολ., Γ', 1284α.

³⁵³ Raubitschek 1948, σελ. 79.

³⁵⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα ονόματα των προσώπων που εξοστρακίστηκαν βλ. Σακελλαρίου 2000, σελ. 397-398.

Παρά το γεγονός ότι ο θεσμός, έχασε, προϊόντος του χρόνου, την σημασία του και δεν κατάφερε να διατηρήσει την ακεραιότητά του, αναγνωρίζεται η πρόθεση που υπήρχε για την προστασία του κοινωνικού συνόλου. Χρησίμευε ως ένα ορατό, άμεσο και απτό μέτρο, που εκπροσωπούσε την επικράτηση της λαϊκής βούλησης και της απόφασης των πολλών. Ο τρόπος άσκησης του, υπενθύμιζε ότι η επικράτηση της παλαιάς ελίτ δεν μπορούσε να συμβαδίσει πια με την άνοδο στην εξουσία και πως το χάσμα αυτών των αριστοκρατικών προτύπων με την νέα πραγματικότητα, δεν μπορούσε να γεφυρωθεί. Εν ολίγοις, ο οστρακισμός, επιβλήθηκε ως ένα μέτρο κοινωνικό, που στόχευε στην εφαρμογή των δημοκρατικών αξιών. Οι τελευταίες, περιλαμβάνουν την κοινωνική αλληλεγγύη και την κοινωνική πρόνοια, δηλαδή την πρόληψη για όλους τους πολίτες. Εξίσου προληπτικός, ήταν και ο χαρακτήρας του οστρακισμού, και ο ρόλος του ήταν, στον βαθμό που λειτούργησε με διαύγεια, αδιαμφισβήτητα προνοιακός.

3. ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ

α) Λειτουργίες

1. Τριηραχία και εισφορά

Ο σπουδαιότερος άνδρας στην ιστορία της κλασικής Αθήνας, καταφέρνει να στιγματίσει με τη χαρισματικότητά του την πόλη που γέννησε τη δημοκρατία, να ταυτιστεί με αυτή και να δημιουργήσει έναν αιώνιο μύθο γύρω από το όνομα του. Τόσο υποβλητική ήταν η παρουσία του Περικλή, που συχνά λησμονείται πως δεν κυβέρνησε μόνος, αλλά τον πλαισίωναν εννέα ακόμη στρατηγοί. Γεγονός διόλου συχνό και συνηθισμένο στην ιστορική επιστήμη, το όνομα του ταυτίστηκε με έναν ολόκληρο αιώνα, «Ο αιώνας του Περικλή» ή «ο χρυσός αιώνας του Περικλή». Αυτός ακριβώς ο χρυσός αιώνας, δηλώνει, όπως φανερώνει ο επιθετικός προσδιορισμός, ότι η οικονομία γνώρισε μεγάλη άνοδο. Για την επίτευξη αυτού του εγχειρήματος, η πολιτεία, δημιούργησε μηχανισμούς και υιοθέτησε πρακτικές, οι οποίες στόχευαν στην κοινωνική ισότητα, συνδυαστικά με την οικονομική ελάφρυνση των ασθενέστερων. Οι λεγόμενες *λειτουργίες* αποτέλεσαν έναν τρόπο, μέσω του οποίου το κράτος, επιχείρησε να διασφαλίσει το κοινωνικά αλληλέγγυο πρόγραμμα του.

Οι λειτουργίες, ήταν ένα είδος δημόσιας φορολογίας, το οποίο αφορούσε τους ευπορότερους άνδρες της Αθήνας.³⁵⁵ Ειδικότερα, οι πλουσιότεροι πολίτες, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και οι μέτοικοι, καλούνταν να καλύψουν το κόστος μιας δημόσιας δραστηριότητας, είτε αυτή ήταν ψυχαγωγικής, αθλητικής, στρατιωτικής ή θρησκευτικής φύσεως. Σε αυτό το σημείο κρίνεται αναγκαίο να επικεντρωθούμε σε δύο εξ αυτών, στην τριηραχία και στην εισφορά. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες, αυτές οι δύο, θεωρούνταν έκτακτες, επειδή σχετίζονταν άμεσα με πολεμικές περιόδους. Αναφορικά με την τριηραχία, ο τριήραρχος καλούνταν να επωμιστεί το κόστος της συντήρησης μιας τριήρης³⁵⁶ και να εκτελέσει χρέη κυβερνήτη της, σε περίπτωση που το πλοίο χρειαζόταν να αποπλεύσει για μία στρατιωτική επιχείρηση. Αν ο τριήραρχος δεν επιθυμούσε να αναλάβει τον ρόλο του κυβερνήτη, μπορούσε να μισθώσει κάποιον τρίτο για να εκπληρώσει αυτό το καθήκον στη θέση του. Στο τέλος του 5^{ου} αι. και μετά,

---

³⁵⁵ MacDowell 1986, σελ. 247.

³⁵⁶ Fawcett 2016, σελ. 158. Η διάρκεια συντήρησης της τριήρης ήταν για ένα έτος.

την ανάληψη μιας τριηραρχίας μοιράζονταν δύο πολίτες και αργότερα περισσότεροι.³⁵⁷ Το κράτος οδηγήθηκε σε αυτήν την απόφαση, εξαιτίας του υψηλού κόστους της τριηραρχίας, αφού κυμαινόταν από 4.000 έως 6.000 δραχμές, με αποτέλεσμα να δημιουργείται η ανάγκη ίσης κατανομής του οικονομικού βάρους.³⁵⁸

Η εισφορά ήταν εξίσου μια έκτακτη λειτουργία, η οποία επιβαλλόταν σε περίοδο έκτακτης στρατιωτικής ανάγκης. Ο φόρος που έπρεπε να καταβάλει κάποιος, καθοριζόταν ανάλογα με την περιουσία του, ωστόσο δεν λαμβάνουμε γνώση για το ακριβές ποσό που έπρεπε να καταβληθεί ανά περίπτωση.³⁵⁹ Τον 4^ο αι., το σύστημα είσπραξης της εισφοράς αναδιοργανώθηκε με σκοπό τη διευκόλυνση είσπραξης των φόρων. Όλοι οι πληρωτές χωρίστηκαν σε ομάδες. Τα πλουσιότερα μέλη κάθε ομάδας ήταν υπεύθυνα για την εκ των προτέρων καταβολή ενός φόρου που ονομαζόταν προεισφορά, εκ μέρους όλης της ομάδας.³⁶⁰ Ο MacDowell αναφέρει,³⁶¹ ότι ο άνδρας που πλήρωνε το συνολικό ποσό του φόρου, εκ μέρους των υπολοίπων φορολογούμενων, προσπαθούσε στη συνέχεια να εισπράξει όσα περισσότερα χρήματα μπορούσε από εκείνους που υποχρεούνταν να τα καταβάλουν.

Η πρώτη πληρωμή εισφοράς φαίνεται πως έλαβε χώρα το 428 π.Χ., μεσούντος του Πελοποννησιακού πολέμου, κατά τη διάρκεια εκστρατευτικών επιχειρήσεων στη Μυτιλήνη. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να εξασφαλίσουν επιπλέον πόρους για την πολιορκία, καταβάλλοντας για πρώτη φορά την εισφορά, η οποία ανερχόταν σε 200 τάλαντα, ενώ έπρεπε να στείλουν ταυτόχρονα 12 πλοία με τους στρατηγούς στους συμμάχους με στρατηγούς με σκοπό την αποπληρωμή των χρεών τους. Παρατίθεται το πρωτότυπο χωρίο.

*«Προσδεόμενοι δὲ οἱ Ἀθηναῖοι χρημάτων ἐς τὴν πολιορκίαν, καὶ αὐτοὶ ἐσενεγκόντες τότε πρῶτον ἐσφορὰν διακόσια τάλαντα, ἐξέπεμψαν καὶ ἐπὶ τοὺς ξυμμάχους ἀργυρολόγους ναῦς δώδεκα καὶ Λυσικλέα πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν.»*³⁶²

Μια άλλη πηγή που επιβεβαιώνει ότι η εισφορά ήταν μια λειτουργία που αφορούσε τους ευπορότερους πολίτες, προέρχεται από τους *Ιππείς* του Αριστοφάνη. Ειδικότερα ο Κλέων απειλεί να καταδώσει τον συνομιλητή του, ότι είναι πλούσιος και

---

³⁵⁷ MacDowell 1986, σελ. 248.

³⁵⁸ Christ 1990, σελ. 148.

³⁵⁹ Για περισσότερα σχετικά με αυτό το ζήτημα αλλά και για μια σφαιρική άποψη σχετικά με την εισφορά και την εξέλιξη της στον χρόνο βλ. Christ 2007, *passim*.

³⁶⁰ Christ 1990, σελ. 149.

³⁶¹ Για περισσότερα βλ. MacDowell 1986, σελ. 248.

³⁶² Θουκ., 3.19.1.

πρέπει να πληρώσει εισφορά, αν δεν εξυπηρετήσει τους σκοπούς του. Ακολουθούν οι στίχοι.

*«δώσεις ἔμοι καλὴν δίκην
ἰπούμενος ταῖς ἐσφοραῖς.
ἐγὼ γὰρ ἐς τοὺς πλουσίους
σπεύσω σ' ὅπως ἂν ἐγγραφῆς.»³⁶³*

Παρατηρείται λοιπόν, ότι μέριμνα της πολιτείας σε περιόδους πολέμου ή στρατιωτικών επιχειρήσεων, ήταν η προέλευση της έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης από τους πολίτες που διέθεταν πλεόνασμα. Ο τρόπος που λειτουργούσαν οι έκτακτες λειτουργίες, ήταν ένα είδος έμμεσης ελάφρυνσης των ασθενέστερων διότι το οικονομικό άγχος, μοιραζόταν σε εκείνους που όχι μόνο δεν θα στερούνταν, αλλά θα βοηθούσαν καθοριστικά την πόλη και τους συμπολίτες τους. Η φυσιογνωμία της ισότητας που είχαν στον νου τους οι Αθηναίοι, δεν ήταν μια ισότητα βάση της οποίας όλοι θα πλήρωναν την ίδια φορολογία ή θα είχαν τις ίδιες υποχρεώσεις. Αντιθέτως, ήταν μια κατ' αναλογία ισότητα, δηλαδή ο καθένας πλήρωνε και έπραττε ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική του κατάσταση.

Αυτή η αντίληψη για την ισότητα, εμπεριέχει την έννοια του δικαίου και κατ' επέκταση και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται προνοιακή και ευαγγελίζεται την εξασφάλιση της ασφάλειας και της προστασίας όλων των πολιτών της, διαθέτει την κριτική ικανότητα να αντιληφθεί, ότι δεν δύναται να υπάρξει ισονομία χωρίς να χρειαστεί να γίνουν ανόμοιες μεταβολές. Η κοινωνία της αρχαίας Αθήνας, ήταν αδιαμφισβήτητα η πρώτη πόλη της αρχαιότητας που αντιλήφθηκε και ενσάρκωσε αυτήν την άποψη και αυτές τις ιδέες.

2. Χορηγία, γυμνασιαρχία και τακτικές λειτουργίες

Η χορηγία, η γυμνασιαρχία και η ιπποτροφία, αποτελούν εξαιρετικά παραδείγματα τακτικών λειτουργιών που πρέπει να πραγματευτούμε σε αυτό το σημείο. Ο λόγος που χαρακτηρίζονται τακτικές, είναι επειδή οι άρχοντες όριζαν κάθε χρόνο,³⁶⁴ πολίτες που θα αναλάμβαναν τις υποχρεώσεις αυτών των λειτουργιών. Όπως και στις έκτακτες, έτσι και στις τακτικές, οι λειτουργίες απευθύνονταν στους

³⁶³ Αριστοφ., Ιππ., 923-926.

³⁶⁴ Αριστ. Αθ. Πολ., 56, 2-3. Ο Σταγειρίτης πληροφορεί ότι ο άρχων της Αθήνας, ορίζει μετά την εκλογή του, τρεις χορηγούς για να αναλάβουν τα έξοδα του διαγωνισμού της τραγωδίας.

ευπορότερους Αθηναίους και όχι στις μεσαίες ή χαμηλότερες τάξεις. Όλες οι λειτουργίες, έκτακτες και τακτικές, ήταν εξίσου σημαντικές διότι εξασφάλιζαν την ισορροπία, τόσο στις εσωτερικές όσο και στις εξωτερικές υποθέσεις της πόλης. Η αρμονική ισορροπία στο εσωτερικό αλλά και εξωτερικό πεδίο μιας πόλης αποτελεί τον καταλυτικό παράγοντα, στον οποίο οφείλουν οι κρατικές οντότητες την εύρυθμη λειτουργία τους. Η Ελληνική πόλη και πιο συγκεκριμένα η Αθήνα της κλασικής εποχής κατάφερε να ισορροπήσει σε μεγάλο βαθμό όλα τα στοιχεία που συναπάρτιζαν την πολιτεία της.

Η χορηγία, αφορούσε την ανάληψη του κόστους του χορού (μέριμνα για την οργάνωση, ένδυση και υλοποίηση)³⁶⁵ σε μια θεατρική παράσταση. Ποιο ήταν το όφελος των υπόλοιπων πολιτών από την χορηγία; Η δυνατότητα να παρακολουθούν υψηλής ποιότητας θεάματα, χωρίς να χρειαστεί να συνδράμουν καθόλου οικονομικά για αυτά. Οι χορηγοί, καλούνταν μεν να καλύψουν τα έξοδα που απαιτούσε ένα τέτοιο ψυχαγωγικό δρώμενο, αλλά μπορούσαν να έχουν και οι ίδιοι προσωπικό όφελος. Πως επιτυγχάνοταν αυτό; Απλούστατα, στους διαγωνισμούς που λάμβαναν χώρα, η καλύτερη θεατρική παράσταση βραβευόταν και η φήμη που αποκτούσε ο χορηγός, ήταν το μέγιστο προσωπικό όφελος που μπορούσε να αποκομίσει ο ίδιος. Οι νικητές χορηγοί, συνήθιζαν να γιορτάζουν και να εξάρουν τον θρίαμβο τους, καθώς το κύρος τους απέναντι στην κοινότητα αυξανόταν κατακόρυφα. Αυτό αποτυπώθηκε έμπρακτα, με την ανέγερση χορηγικών μνημείων από τους πλούσιους Αθηναίους, οι οποίοι επιθυμούσαν να γιορτάσουν τις διθυραμβικές νίκες, που είχαν επιτευχθεί με τα χρήματα και τη συνεισφορά τους.³⁶⁶ Αυτή η υστεροφημία τους ακολουθούσε και μετέπειτα στις υπόλοιπες δημόσιες συναναστροφές τους.

Περνώντας στην γυμνασιαρχία, ο πολίτης που θα αναλάμβανε την εκπλήρωσή της, έπρεπε να αναλάβει τα έξοδα μιας ομάδας σκυταλοδρόμων για μια λαμπαδηδρομία.³⁶⁷ Ο Ξενοφώντας σχολιάζει, σχετικά με τις εν λόγω λειτουργίες, πως οι Αθηναίοι γνωρίζουν ότι οι πλουσιότεροι επωμίζονται το οικονομικό βάρος αυτών, ενώ ο λαός απολαμβάνει και επωφελείται. Συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι ο λαός έχει την αξίωση να πληρώνεται για να τραγουδάει, να τρέχει, να χορεύει και να ταξιδεύει, με αποτέλεσμα αυτός να παίρνει χρήματα και οι πλούσιοι να γίνονται φτωχοί. Κατά

---

³⁶⁵ Christ 2006, σελ. 146. Το κόστος της χορηγίας, κυμαινόταν από μερικές εκατοντάδες δραχμές έως αρκετές χιλιάδες ανάλογα με το είδος και την διάθεση επένδυσης.

³⁶⁶ Christ 2006, σελ. 40.

³⁶⁷ MacDowell 1986, σελ. 247.

την άποψη μας, ο τρόπος με τον οποίο υποδεικνύει ο ιστορικός ότι οι Αθηναίοι ενδιαφέρονται για το προσωπικό τους όφελος, είναι φύσει και θέσει έντονος και ενέχει μια υπερβολή. Οι πλούσιοι, δεν θα μπορούσαν να γίνουν φτωχοί, επειδή αναλάμβαναν το κόστος μιας λειτουργίας, ειδικά σε περιπτώσεις που επέλεγαν οι ίδιοι το ποσό το οποίο επιθυμούσαν να δαπανήσουν (βλ. χορηγία). Σε αυτήν την άποψη, συνηγορεί ο αριθμός των πολιτών που καλούνταν να αναλάβουν λειτουργίες κάθε έτος και ανέρχονταν στους 100. Συνεπώς, πρέπει να υπήρχε εναλλαγή μεταξύ τους, ενώ σίγουρα υπήρχαν και έτη που πολλοί δεν θα αναλάμβαναν³⁶⁸ μια τέτοια υποχρέωση.³⁶⁹ Ταυτόχρονα, είναι αδόκιμο να επιρρίπτονται ευθύνες στον λαό, επειδή ψυχαγωγείται, εφόσον το κράτος μεριμνά και θεμελιώνει τα νόμιμα δικαιώματα τους. Ακολουθεί το αρχαίο χωρίο του Αθηναίου ιστορικού.

«τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τριηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοῖ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτὸς τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίνωνται. ἐν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου.»³⁷⁰

Τέλος, όσον αφορά την ιπποτροφία, ο ιπποτρόφος ήταν υπεύθυνος για την εκτροφή ίππων που προορίζονταν για τον στρατό, ή για μεγάλες εκδηλώσεις και αγώνες. Άλλες λειτουργίες ήταν η αρχιθεωρία και η εστίασις. Η αρχιθεωρία, σχετιζόταν με την ανάληψη των εξόδων της ομάδας των υποψηφίων για κάποια πανελλήνια εορτή (π.χ. Πύθια ή Ολυμπιακοί αγώνες). Η εστίασις, αφορούσε την οικονομική κάλυψη των γευμάτων των μελών της φυλής, κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων και των Μεγάλων Διονυσίων. Εν κατακλείδι, η διαδικασία των λειτουργιών, ήταν ένας πολύ αποτελεσματικός μηχανισμός κατανομής των εξόδων, από το κράτος προς τους πολίτες. Η επιτυχία του, βασιζόταν στο γεγονός ότι όλοι επωφελούνταν από αυτόν: το ίδιο το κράτος που δεν επιβαρυνόταν οικονομικά, οι

³⁶⁸ Ο MacDowell (1986, σελ. 249) σημειώνει, μάλιστα ότι κανένας δεν μπορούσε να υποχρεωθεί να εκτελέσει δύο λειτουργίες στο ίδιο έτος ή σε διαδοχικά έτη.

³⁶⁹ Πρέπει να σημειωθεί, πως αν κάποιος πλούσιος, για οποιονδήποτε λόγο υποστήριζε ότι δεν μπορούσε να αναλάβει μια χορηγία αλλά ισχυριζόταν ότι δικαιούται απαλλαγή, τότε απευθυνόταν στον άρχοντα ο οποίος εισήγαγε την υπόθεση στο δικαστήριο και εκεί λαμβανόταν η τελική απόφαση. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτό βλ. MacDowell 1986, σελ. 249.

³⁷⁰ Ξενοφ., Αθ.Πολ., 1.13.

μεσαίες τάξεις εξίσου και οι ευπορότεροι που πιστώνονταν το κοινωνικό κύρος και τον σεβασμό όλων.

α) Ιδιάζοντες κοινωνικοοικονομικοί μηχανισμοί

1. Θεωρικά

Ένας ιδιαίτερος προνοιακός μηχανισμός που ενσάρκωνε την έννοια της συμπερίληψης, ήταν τα θεωρικά. Η ένταξη όλων των πολιτών στο κοινωνικό σύνολο, είναι αναφαίρετο δικαίωμα όλων των ανθρώπων, ανεξάρτητα από τα πολιτικά τους φρονήματα και την οικονομική τους υπόσταση. Η Αθηναϊκή πολιτεία υποστήριξε εμπράκτως αυτή τη θέση ποικιλοτρόπως και ένας από αυτούς τους τρόπους, υπήρξαν και τα θεωρικά. Θεωρικά, ονομαζόταν η κάλυψη του χρηματικού κόστους των εισιτηρίων των φτωχότερων πολιτών,³⁷¹ στα θεατρικά δρώμενα. Τη δημιουργία του θεσμού αυτού, πιστώνεται, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Περικλής.³⁷²

Η ηθική διανομή των οικονομικών πλεονασμάτων που ενίοτε διέθετε η Αττική, στους πολίτες της ήταν συνήθης και ευρέως διαδεδομένη.³⁷³ Αυτό που πρέπει να σημειωθεί, είναι πως είναι χρήσιμο να παρατηρήσει κανείς, το μέγεθος του οικονομικού πλεονάσματος, τους ανθρώπους που επωφεληθήκαν από αυτό, τη διάρκεια της χρονικής διακύμανσης³⁷⁴ και τα αποτελέσματα αυτής της πράξης. Τα θεωρικά προέρχονταν από το πλεόνασμα των τακτικών κρατικών εσόδων σε περίοδο ειρήνης, καθώς σε αντίθετη περίπτωση το πλεόνασμα αυτό διατίθετο για τις ανάγκες του πολέμου. Το ποσό ήταν δύο οβολοί ανά ημέρα κατά τη διάρκεια ορισμένων εορτών (Μεγάλα Διονύσια και Επιληναία Διονύσια). Η διαφορά των θεωρικών από άλλους κρατικούς μηχανισμούς, όπως η μισθοφορά και οι λειτουργίες, ήταν το αυτονόητο γεγονός ότι στα δύο τελευταία απαιτείτο η παροχή υπηρεσιών εκ μέρους του πολίτη. Μια άλλη οπτική είναι το γεγονός ότι, επειδή ακριβώς τα θεωρικά ευνοούσαν τους

---

³⁷¹ Σύμφωνα με τον Roselli (2011, σελ. 87), τα θεωρικά ήταν διαθέσιμα σε όλους τους Αθηναίους πολίτες, αλλά βοήθησαν σαφώς τους φτωχούς. Ισχυρίζεται ότι στα Φιλιππικά (4), ο Δημοσθένης σημειώνει ότι τα κεφάλαια ήταν διαθέσιμα για όλους τους πολίτες, πλούσιους και φτωχούς. Αλλά οι άποροι ξεχώριζαν ως ιδιαίτερα εξαρτημένοι από τις διανομές.

³⁷² Πλουτ., Περ., 9.1. «ὅπ' ἐκείνου φασὶ τὸν δῆμον ἐπὶ κληρουχίας καὶ θεωρικὰ καὶ μισθῶν διανομὰς προαχθῆναι».

³⁷³ Δεν πρέπει να λησμονείται πως το πλεόνασμα από τα ορυχεία του Λαυρίου, κατέληγε συνήθως να διανέμεται στους πολίτες της Αττικής.

³⁷⁴ Burke 1992, σελ. 216.

φτωχότερους πολίτες, αυτοί είχαν ένα κίνητρο να είναι υπέρμαχοι της ειρήνης καταψηφίζοντας τον πόλεμο, όποτε καλούνταν να το κάνουν.

Στην πραγματικότητα, το όφελος των πολιτών από την ύπαρξη των θεωρικών ήταν διττό. Πρώτον, η παρουσία τους στις δραματικές και κωμικές παραστάσεις, επικουρούσε στην ψυχική ανάτασή τους και διαμόρφωνε τον χαρακτήρα και την προσωπικότητά τους. Εξάλλου, ο εκπαιδευτικός και παιδευτικός ρόλος των αρχαίων έργων είναι αδιαμφισβήτητος. Δεύτερον, η χρηματοδότηση της παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων δημοσία δαπάνη, δεν πρέπει να λογίζεται αυτονόητη ή δεδομένη. Αυτή η παροχή, δεν συναντάται σε καμία άλλη αντίστοιχη πολιτεία τον 5^ο αι. και πρόκειται για μια σπουδαία χειρονομία που επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά, πως η Αθήνα της κλασικής εποχής, δεν υπήρξε ανίκητη μόνο στην επικράτηση εκτός των ορίων των τειχών της αλλά και εντός αυτών.

Την ίδια στιγμή που δημιουργείται η πεποίθηση πως οι θεατές, στην προκείμενη περίπτωση, οι άποροι εξ αυτών, είναι οι μόνοι ευνοημένοι από τον μηχανισμό των θεωρικών, αυτή η άποψη καταρρίπτεται. Το θέατρο στην αρχαιότητα, ήταν μια συνθήκη που δεν θα μπορούσε να παρακολουθήσει πλήθος πολιτών, δίχως τα θεωρικά, με αποτέλεσμα να μην καλύπτεται εντελώς η χωρητικότητα του. Μια σύνθετη επικοινωνιακή πράξη όπως το θέατρο απαιτεί υψηλό βαθμό συνεργασίας μεταξύ των ερμηνευτών και του κοινού. Υπό αυτό το πρίσμα, οι θεατές θεωρούνται παραγωγικά ως συνδημιουργοί της παράστασης. Αυτός ο αμφίδρομος δρόμος μεταξύ ερμηνευτών και θεατών, κατά τη διάρκεια μιας παράστασης αποτελεί μέρος μιας παράλληλης σχέσης, διότι οι ηθοποιοί αναπτύσσουν μια αίσθηση των προσδοκιών του κοινού. Το κοινό με τη σειρά του αποκτά μεγαλύτερη εξοικείωση με την παράσταση και τον δικό της ρόλο στη διαμόρφωση της θεατρικής παραγωγής. Ο ρόλος των θεατών είναι τόσο σημαντικός που ενσωματώνεται στα ίδια τα έργα και μπορεί ακόμη και να βρεθεί στο επίκεντρο.³⁷⁵

Η επανειλημμένη διατύπωση, πως η προστασία του κοινωνικού συνόλου αφορούσε, όχι μόνο τους ασθενέστερους αλλά και το ίδιο το κράτος, είναι νευραλγική. Για να μπορέσει η πολιτεία να φέρει εις πέρας αποτελεσματικά, ένα τέτοιο εγχείρημα, έπρεπε να εξασφαλίσει τους αντίστοιχους πόρους. Η αριστοτεχνική αξιοποίηση όλων των πολιτών και όλων των διαθέσιμων μηχανισμών, με οποιονδήποτε τρόπο, οδήγησε στην επίτευξη του προνοιακού αυτού εγχειρήματος. Αν κάποιος ήθελε να

---

³⁷⁵ Roselli 2011, σελ. 87.

αντιμετωπίσει με δυσπιστία τον μηχανισμό των θεωρικών, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι εξαιρούνταν από αυτόν οι μέτοικοι, οι ξένοι, οι γυναίκες και φυσικά οι δούλοι. Στην πραγματικότητα, μια τέτοια θέση είναι αδόκιμη, διότι έχει ειπωθεί πως κάθε κοινωνική ομάδα έχει διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η βασική ομοιότητα, ωστόσο, όλων, είναι το ισόνομο δικαίωμα για ασφαλή και προστατευμένη ύπαρξη, μέσα στην πόλη που γέννησε τη δημοκρατία και έδωσε σάρκα και οστά σε ιδέες και οράματα που φάνταζαν ουτοπικά.

γ) Οικοδομικά έργα ως μηχανισμός αντιμετώπισης της ανεργίας

1. Ακρόπολη

«ὁ δὲ πλείστην μὲν ἡδονὴν ταῖς Ἀθήναις καὶ κόσμον ἤνεγκε, μεγίστην δὲ τοῖς ἄλλοις ἔκπληξιν ἀνθρώποις, μόνον δὲ τῇ Ἑλλάδι μαρτυρεῖ μὴ ψεύδεσθαι τὴν λεγομένην δύναμιν αὐτῆς ἐκείνην καὶ τὸν παλαιὸν ὄλβον, ἢ τῶν ἀναθημάτων κατασκευὴ [...].»³⁷⁶

Ο Πλούταρχος στον βίο του Περικλή, αναφερόμενος στο οικοδομικό πρόγραμμα, εξηγεί πως αυτό ήταν που ευχαριστούσε περισσότερο τους Αθηναίους, καθώς ο στολισμός της πόλης, τους έκανε να εντυπωσιαστούν πάρα πολύ. Τα μνημεία αυτά, συμβόλιζαν τη δύναμη και την ευδαιμονία της Ελλάδας. Το αθάνατο οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή δεν υπήρξε κόσμημα μόνο της αρχαίας, αλλά και της σύγχρονης Αθήνας και πανανθρώπινο μνημείο.

Ο δρόμος προς την οικοδόμηση στην Ακρόπολη αλλά και των μνημείων που κόσμησαν την αγορά δεν ήταν εύκολος, αφού ότι οι πολιτικοί αντίπαλοι του Περικλή προέβαλαν αντιστάσεις κατηγορώντας τον ουκ ολίγες φορές για ανυποληψία, διαφθορά, ακόμη και υπεξαίρεση. Την ώρα που οι πολέμοι του οικοδομικού προγράμματος υποστήριζαν ότι τα χρήματα αυτά έπρεπε να χρησιμοποιηθούν στον πόλεμο και όχι στον καλλωπισμό της πόλης με πολύτιμες πέτρες, αγάλματα και πολυδάπανους ναούς, ο Αθηναίος στρατηγός απαντούσε πως δεν χρειάζεται να λογοδοτούν στους συμμάχους, δεδομένου ότι τα χρήματα αυτά ανήκουν σε αυτούς που τα παίρνουν και όχι σε αυτούς που τα δίνουν, εφόσον παρέχουν τις υπηρεσίες για τις οποίες τα έλαβαν.

---

³⁷⁶ Πλουτ. Περ., 12.1.

Η υπόσχεση του Περικλή ότι τα έργα αυτά, μεταξύ άλλων, θα επιφέρουν ευημερία, καθώς θα εξασφαλίσουν θέσεις εργασίας και θα αναζωογονήσουν τα επαγγέλματα κινητοποιώντας όλες τις παραγωγικές δυνάμεις, πραγματοποιήθηκε. Πράγματι, η πόλη κατάφερε να τρέφεται και να στολίζεται από μόνη της, καθώς παρείχε αμειβόμενη εργασία σε πλήθος ανθρώπων. Ο Περικλής κατάφερε να συνδυάσει την οικονομική πολιτική της πόλης με το όραμα του για αυτήν. Επειδή δεν ήθελε αυτοί που δεν υπηρετούσαν στον στρατό να μην έχουν εισόδημα ή να πληρώνονται χωρίς να εργάζονται, άνοιξε θέσεις εργασίας με ένα μακροπρόθεσμο οικοδομικό έργο. Πέτυχε δηλαδή για ακόμη μια φορά να διαχειριστεί με δεξιοτεχνία την εσωτερική οικονομική διακυβέρνηση.

*«[...] ὅπου γὰρ ὕλη μὲν ἦν λίθος, χαλκός, ἑλέφας, χρυσός, ἔβενος, κυπάρισσος, αἱ δὲ ταύτην ἐκπονοῦσαι καὶ κατεργαζόμεναι τέχναι, τέκτονες, πλάσται, χαλκοτύποι, λιθουργοί, βαφεῖς, χρυσοῦ μαλακτῆρες καὶ ἑλέφαντος, ζωγράφοι, ποικιλταί, τορευταί, πομποὶ δὲ τούτων καὶ κομιστῆρες, ἔμποροι καὶ ναῦται καὶ κυβερνήται κατὰ θάλατταν, οἱ δὲ κατὰ γῆν ἀμαξοπηγοὶ καὶ ζευγοτρόφοι καὶ ἡνίοχοι καὶ καλωστροφοὶ καὶ λινουργοὶ καὶ σκυτοτόμοι καὶ ὄδοποιοὶ καὶ μεταλλεῖς, ἐκάστη δὲ τέχνη, καθάπερ στρατηγὸς ἴδιον στρατεύμα, τὸν θητικὸν ὄχλον καὶ ἰδιώτην συντεταγμένον εἶχεν, ὄργανον καὶ σῶμα τῆς ὑπηρεσίας γινόμενον, εἰς πᾶσαν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἡλικίαν καὶ φύσιν αἱ χρεῖαι διένεμον καὶ διέσπειρον τὴν εὐπορίαν».*³⁷⁷

Ο ιστορικός και βιογράφος από την Χαιρώνεια, πληροφορεῖ πως τα υλικά με τα οποία κατασκευάστηκαν αυτά τα μνημεία ήταν η πέτρα, ο χαλκός, το ελεφαντόδοντο, ο χρυσός, ο ἔβενος (εἶδος ξύλου) και το κυπαρίσσι. Οι επαγγελματίες που τα κατεργάστηκαν ήταν χτίστες, πηλοπλάστες, χαλκουργοί, λιθοξοοί, βαφεῖς, χρυσοχόοι, τεχνίτες ελεφαντόδοντου, ζωγράφοι, διακοσμητές και γλύπτες. Εκείνοι που επιφορτίστηκαν με τη μεταφορά των υλικών σε θάλασσα και στεριά ήταν ἔμποροι, ναύτες, κυβερνήτες, αμαξοποιοί, ζευγίτες, ηνίοχοι, σχοινοποιοί, λιναράδες, δερματάδες, οδοποιοί και μεταλλουργοί. Ὅπως λοιπόν, ο στρατηγός διέθετε το στρατεύμα του, ἔτσι και κάθε επάγγελμα διέθετε ἕνα οργανωμένο σώμα από τεχνίτες και εργάτες, με αποτέλεσμα οι ανάγκες να μοιράζονται και να προκύπτει ευημερία σε όλες τις ηλικίες και τάξεις. Ο γλύπτης Φειδίας επιφορτίστηκε με την επίβλεψη σχεδόν όλων των έργων της Ακρόπολης, ενώ ο Ικτίνος και ο Καλλικράτης ήταν οι υπεύθυνοι αρχιτέκτονες του επιβλητικότερου μνημείου, του Παρθενώνα.

---

³⁷⁷ Πλουτ. Περ. 12.6-12.7.

Πόσο κόστισε όμως στον Αθηναϊκό δήμο το σπουδαίο αυτό πρόγραμμα; Τα αρχεία από τις οικοδομικές εργασίες του Παρθενώνα αναγράφουν ότι δαπανήθηκαν 16.392 δραχμές σε ένα χρόνο για τους γλύπτες που φιλοτέχνησαν τα αετώματα.³⁷⁸ Ο Θουκυδίδης αναφέρει πως, πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Περικλής, εκφώνησε λόγο, ενημερώνοντας τους συμπολίτες του για τον τρόπο αντιμετώπισης των εχθρών, τους ενθάρρυνε και παράλληλα τους ενημέρωσε για τα χρηματικά ποσά που υπήρχαν. Ειδικότερα, λαμβάνουμε γνώση ότι η πόλη εισέπραττε ετησίως περίπου 600 τάλαντα [1 τάλαντο= 26,.. κιλά] από τη φορολογία των συμμάχων και πως υπήρχαν στην Ακρόπολη τότε 6.000 τάλαντα σε αργυρό νόμισμα. Ο Περικλής, ισχυρίστηκε μάλιστα πως το ποσό κάποτε ανερχόταν στα 9.700 τάλαντα, μέρος των οποίων όμως δαπανήθηκαν στα έργα της Ακρόπολης, σε άλλα οικοδομήματα και στην εκστρατεία της Ποτιδαίας. Προσθέτει, ότι εκτός από αυτά, υπήρχε ακόμη άκοπος χρυσός και άργυρος, αναθήματα και σκεύη, η χρηματική αξία των οποίων ανερχόταν στα 500 τάλαντα. Παράλληλα, υπήρχαν και οι θησαυροί των άλλων ναών και το κυριότερο, το χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς Αθηνάς, του οποίου το καθαρό βάρος σε χρυσό ήταν σαράντα τάλαντα.³⁷⁹

«[...] θαρσεῖν τε ἐκέλευε προσιόντων μὲν ἑξακοσίων ταλάντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ φόρου κατ' ἐνιαυτὸν ἀπὸ τῶν ζυμμάχων τῇ πόλει ἄνευ τῆς ἄλλης προσόδου, ὑπαρχόντων δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει ἔτι τότε ἀργυρίου ἐπισήμου ἑξακισχιλίων ταλάντων (τὰ γὰρ πλεῖστα τριακοσίων ἀποδέοντα μύρια ἐγένετο, ἀφ' ὧν ἕξ τε τὰ προπύλαια τῆς ἀκροπόλεως καὶ τᾶλλα οἰκοδομήματα καὶ ἐς Ποτειδαίαν ἀπανηλώθη), χωρὶς δὲ χρυσοῦ ἀσήμου καὶ ἀργυρίου ἔν τε ἀναθήμασιν ἰδίοις καὶ δημοσίοις καὶ ὅσα ἱερὰ σκεύη περὶ τε τὰς πομπὰς καὶ τοὺς ἀγῶνας καὶ σκῦλα Μηδικὰ καὶ εἴ τι τοιουτότροπον, οὐκ ἐλάσσονος ἦν ἢ πεντακοσίων ταλάντων. ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐκ τῶν ἄλλων ἱερῶν προσετίθει χρήματα οὐκ ὀλίγα, οἷς χρῆσασθαι αὐτούς, καὶ ἦν πάνυ ἐξείργονται πάντων, καὶ αὐτῆς τῆς θεοῦ τοῖς περικειμένοις χρυσοῖς· ἀπέφαινε δ' ἔχον τὸ ἄγαλμα τεσσαράκοντα τάλαντα σταθμὸν χρυσοῦ ἀπέφθου, καὶ περιαιρετὸν εἶναι ἅπαν. χρησαμένους τε ἐπὶ σωτηρίᾳ ἔφη χρῆναι μὴ ἐλάσσω ἀντικαταστήσαι πάλιν. χρήμασι μὲν οὖν οὕτως ἐθάρσυνεν αὐτούς [...].»³⁸⁰

³⁷⁸ Howgego 2009, σελ. 59.

³⁷⁹ Ο Πλούταρχος αναφέρει και το περιστατικό, κατά το οποίο κατηγορήθηκε ο Φειδίας και κατ' επέκταση ο Περικλής για υπεξαίρεση χρυσού από το άγαλμα. Ο Περικλής όμως είχε προνοήσει παροτρύνοντας τον γλύπτη να τοποθετήσει τα μέρη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν αφαιρεθούν εύκολα και να ζυγιστούν. Όπερ και εγένετο. [Πλουτ. 31.3].

³⁸⁰ Θουκ. Ιστ., 2.13.3-13.6.

Ο Μνησικλής ανέλαβε την κατασκευή των Προπυλαίων (τα οποία δεν ολοκληρώθηκαν), το κόστος κατασκευής των οποίων, έφτασε τα 2.012 τάλαντα.³⁸¹ Οι επιγραφές που έχουν διασωθεί από τα μεγάλα μνημεία συνεπικουρούν στην επίγνωση μέρους των χρημάτων που δαπανήθηκαν. Συνολικά για να αντιληφθεί κανείς τα υπερμεγέθη ποσά που καταβλήθηκαν αξίζει να σημειωθεί πως το Περίκλειο πρόγραμμα περιλάμβανε στην Ακρόπολη τον Παρθενώνα, την Χαλκοθήκη, τα Προπύλαια, το Ωδείο και το Διονυσιακό θέατρο. Γνωρίζουμε ότι στο πλαίσιο του οικοδομικού προγράμματος της Ακρόπολης, εργάστηκαν στο Ερέχθειο ως τεχνίτες 35 μέτοικοι, ποσοστό που ανέρχεται στο 49% του συνολικού εργατικού δυναμικού.³⁸²

Για περίπου 20 χρόνια, οι οικοδομικές εργασίες στην Ακρόπολη, δημιούργησαν και διατήρησαν τη ζήτηση για υλικά και ανθρώπινη ειδικευμένη και ανειδίκευτη εργασία.³⁸³ Σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, δόθηκε η δυνατότητα να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία και να βιοποριστούν σε ένα πρόγραμμα δημοσίων έργων που λειτούργησε με διττό όφελος. Τα τελευταία, αφενός, υπήρξαν αποτελεσματικός μηχανισμός αντιμετώπισης της ανεργίας, δεδομένου ότι σημαντικά ποσά του κρατικού προϋπολογισμού δαπανήθηκαν για τον σκοπό αυτό. Αφετέρου, τα κτίρια της Ακρόπολης, συνέβαλαν στην όξυνση του πνευματικού ορίζοντα των πολιτών γιατί λειτούργησαν ως διάυλος διαπαιδαγώγησης, ο οποίος ήταν προσιτός σε όλους, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου.³⁸⁴ Δεν ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν όλοι ανάγνωση, για να αντιληφθούν ότι τα επιβλητικότερα κτίρια που δημιούργησε ποτέ η Αττική, ενσάρκωναν ιδανικά τη δημοκρατική ιδέα.

2. Αγορά

Το οικοδομικό πρόγραμμα της Ακρόπολης, δεν ήταν το μοναδικό που υλοποιήθηκε στην γη της Αττικής. Στην αγορά, κατασκευάστηκαν κτίσματα όπως ο

---

³⁸¹ Αρποκρατίων, Π 101.

³⁸² Glotz 1926, σελ. 179. Το ποσοστό των πολιτών ανερχόταν στο 28% ενώ των δούλων στο 23%.

³⁸³ Kagan 2005, σελ. 292.

³⁸⁴ Kagan 2005, σελ. 310. Ο ιστορικός φέρνει ως παράδειγμα τις μετόπες και τα αετώματα των ιερών, στα οποία ήταν αποτυπωμένες μυθολογικές σκηνές. Οι τελευταίες, προωθούσαν συμβολικά την επικράτηση της ευφυΐας έναντι της κτηνώδους βίας και της σοφίας επί της ύβρεως. Μέσω αναπαραστάσεων όπως η νίκη της Ευρώπης έναντι της Ασίας, αναφορά στους περσικούς πολέμους, κενταυρομαχία, γιγαντομαχία, οι Αθηναίοι δεν λησμονούσαν ότι σε κάθε περίπτωση νικά ο πιο έξυπνος, ο πιο ευγενής και ο πιο πολιτισμένος.

ναός του Ηφαίστου³⁸⁵, η Ποικίλη στοά, η Βασίλειος στοά, η στοά του Ελευθέριου Διός, το νέο Βουλευτήριο, η Θόλος, η Νότια στοά και το νομισματοκοπείο.³⁸⁶ Η πλειονότητα των εν λόγω κτιρίων, ξεκίνησε να κατασκευάζεται πριν την άνοδο του Περικλή στην εξουσία, αλλά οι οικοδομικές εργασίες συνεχίστηκαν κατά τη διακυβέρνηση του. Προς τα νοτιοδυτικά κατά μήκος ενός κοιλώματος που οδηγεί στην Πνύκα, στην περιοχή συγκέντρωσης της Εκκλησίας του Δήμου, συναντώνται ερείπια που ανήκουν σε μια οικιστική και εμπορική τοποθεσία που βρισκόταν σε χρήση για εκατοντάδες χρόνια. Η ανασκαφή των οικιών, φανερώνει ότι εκεί εργάζονταν μεταλλουργοί, κατασκευαστές πήλινων ειδωλίων και γλύπτες. Αυτές οι αθηναϊκές οικίες είχαν μικρές διαστάσεις, διέθεταν προσόψεις προς το δρόμο χωρίς ανοίγματα, και οι χώροι τους φωτιζόνταν και αερίζονταν από μια εσωτερική αυλή.³⁸⁷

Έξω από το άστυ φιλοτεχνήθηκαν ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο, ο ναός της Νέμεσης στον Ραμνούντα, ο ναός της Αγροτέρας Αρτέμιδος, ο ναός του Άρεως στις Αχαρνές, το τελεστήριο στον Θορικό. Υποστηρίζεται επίσης ότι ο Περικλής για την χρηματοδότηση του μεγαλόπνοου αυτού σχεδίου, χρησιμοποίησε πόρους, όχι μόνο από το συμμαχικό ταμείο, αλλά και από εσωτερικές χρηματικές πηγές της Αθήνας, όπως οι λογαριασμοί των Ταμείων της Αθηνάς, των Τριηροποιών, των Τειχοποιών και των προσόδων του Λαυρίου.³⁸⁸

«Προέλθετε δὴ τῇ διανοίᾳ καὶ εἰς τὴν στοὰν τὴν ποικίλην· ἀπάντων γὰρ ὑμῖν τῶν καλῶν ἔργων τὰ ὑπομνήματα ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀνάκειται.»³⁸⁹

Ο Αισχίνης, στον λόγο του *Κατὰ Κτησιφώντος*, υποστηρίζει ότι στην αγορά βρίσκονται όλα τα μνημεία των λαμπρών κατορθωμάτων των Αθηναίων. Στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι, δεν αντιλαμβάνονταν τα ιερά και όλα τα υπόλοιπα οικοδομήματα της αγοράς ως μέσα αντιμετώπισης της ανεργίας αλλά ως τόπους ανάμνησης όλων των επιτευγμάτων και των αξιών που ενστερνιζόταν η δημοκρατία τους. Παρά το γεγονός αυτό, η οικοδομική ανάπλαση φανερώνει, ότι χάρη στον ζήλο που επέδειξαν οι ηγέτες της Αττικής και στην εύνοια των συγκυριών, δημιουργήθηκαν

³⁸⁵ Dinsmoor 1941,, σελ. 156. Η χρονολόγηση κατασκευής του ναού του Ηφαίστου, ανάγεται γύρω στο 449 π.Χ., μια περίοδο που τα πολιτικά γεγονότα επιδρούν καταλυτικά στη μνημειώδη ανάπτυξη της Αθήνας.

³⁸⁶ Camp 2013, σελ. 4. Η καταστροφή του 480/479 π.Χ. από τους Πέρσες κατέστρεψε αισθητά τα κτίσματα της πόλης των Αθηνών. Όμως τα κτίρια στην Αγορά επισκευάστηκαν και τον 5ο και τον 4ο αι. προστέθηκαν πολλά ακόμη, όπως και στην περιφέρεια της μεγάλης πλατείας, μαζί με κρήνες, ναούς και καταστήματα.

³⁸⁷ Camp 2013, σελ. 18.

³⁸⁸ Σακελλαρίου 2000, σελ. 535.

³⁸⁹ Αισχ., Κατ. Κτησιφ.

θέσεις εργασίας και στην αγορά. Παρατηρείται, ότι η πόλη μεριμνούσε για τη διατροφή των κατοίκων της συνδυαστικά με τον καλλωπισμό της και την ανάδειξη του πνεύματος της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστορική πραγματικότητα, επιτρέπει σε κάθε κοινωνία να αποτυπώνει στον κοινό νου και στις συνειδήσεις, τους λόγους για τους οποίους δεν λησμονείται. Η αρχαία Αθήνα, υπήρξε η πρώτη πόλη που ενσάρκωσε πανανθρώπινες ιδέες και αξίες που είναι διαχρονικές. Η δημοκρατία, η ελευθερία, η ισηγορία, η ισοκρατία και η δικαιοσύνη είναι μερικές από αυτές. Η πόλη έδωσε σάρκα και οστά και στην έννοια της κοινωνικής πρόνοιας. Η αρχαία Αθήνα, κατά τη διάρκεια του 6^{ου} και 5^{ου} αι., άρχισε να αποκτά μια κοινωνική ταυτότητα, η οποία δεν επέτρεπε τον παραγκωνισμό και την περιθωριοποίηση οποιασδήποτε πληθυσμιακής ομάδας. Σταδιακά και με την πάροδο του χρόνου, κατάφερε να γεφυρώσει αποκλίνουσες και εξαιρετικά δαιδαλώδεις διαφορές και προβλήματα που ταλάνιζαν την κοινωνία της.

Η εξεύρεση πολιτικών αλληλέγγυων προς όλους τους πολίτες, η αναγνώριση της ετερότητας και η πεποίθηση ότι είναι αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα ο προστατευμένος βίος όλων των πολιτών, πιστώνονται στην αρχαία Αθήνα. Από την εποχή του Σόλωνα, μέχρι την εποχή του Κλεισθένη, η πολιτεία αποδεικνύει εμπράκτως τη διάθεση της για κοινωνική πρόνοια. Δημιουργεί ένα ασφαλές περιβάλλον, για όλους τους πολίτες και ταυτόχρονα για τον καθένα ξεχωριστά. Η μέριμνα για τους γονείς, τα τέκνα, τις γυναίκες, τα άτομα με αναπηρία, τους ξένους, ακόμη και για τους δούλους είναι δομημένη με μέτρο, αρμονία και ισορροπία. Καμία κοινωνική ομάδα, ακόμη και αν θεωρείται μειονότητα -και ειδικά αυτές- δεν μένει εκτός συμπερίληψης. Ιδανικό αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, αποτελούν τα άτομα με αναπηρία, για τα οποία η κοινωνική πρόνοια ομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με την αντίστοιχη σημερινή που υιοθετείται από κράτη του Δυτικού πολιτισμού.

Το νομοθετικό έργο του Σόλωνα, περιελάμβανε μια σειρά από νόμους που κατένεμαν τους πολίτες σε τάξεις, ανάλογα με το εισόδημα τους. Ο φορολογικός αυτός διαχωρισμός συνδέθηκε άμεσα με τη συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική σφαίρα, ενώ ταυτόχρονα εξυπηρέτησε τα συμφέροντα όλων, ανεξαρτήτως εισοδήματος. Αυτή η συνθήκη έδωσε τη δυνατότητα οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης σε όλους ανεξαιρέτως. Ταυτόχρονα, κοινωνικά επανορθωτικά μέτρα όπως η σεισάχθεια και η κατάργηση δανεισμού επί σώμασι, ήταν δηλωτικά πως η νέα πραγματικότητα προσανατολίζεται στην αποφυγή της φτωχοποίησης του πληθυσμού και της συγκέντρωσης του πλούτου στα χέρια των λίγων. Η αντιμετώπιση των ταξικών ανισοτήτων δεν ήταν ένα εγχείρημα που μπορούσε να επιτευχθεί πάραυτα, ωστόσο,

μηχανισμοί όπως οι προαναφερθέντες συνέβαλλαν ουσιαστικά στην αντιμετώπιση της κοινωνικής αδικίας εν καιρώ. Η επικράτηση της λαϊκής κυριαρχίας, κατοχυρώθηκε με τις μεταρρυθμίσεις που συνέβησαν στην Εκκλησία του Δήμου, στη Βουλή, στον Άρειο Πάγο και την Ηλιαία. Ο λαός απέκτησε τον πρώτο και τελευταίο λόγο στα πολιτειακά όργανα και έγινε ο ρυθμιστής των πραγμάτων που αφορούσαν τον ίδιο.

Αναφορικά με τον θεσμό της οικογένειας και του γάμου, ορίστηκαν νόμοι που προστάτευαν όλα τα μέλη που τα συναπάρτιζαν. Το ενδιαφέρον της πολιτείας για την προστασία των μελών, αντικατοπτρίζεται στην προσπάθεια ελέγχου αυτών των ιδιωτικών συμφωνιών, στη θέσπιση του διαζυγίου και στην κρατική παρέμβαση, όταν αυτή κρινόταν αναγκαία (π.χ. αν κάποιος μέλος έμενε ανυπεράσπιστο ή εκτεθειμένο σε κίνδυνο). Η νομοθεσία προστάτευε τους γονείς και όριζε υποχρεωτική τη διατροφή και την φροντίδα τους από τα τέκνα ενώ την ίδια στιγμή δεν λησμονούσε πως η κακομεταχείριση των τέκνων και η εκμετάλλευσή τους, είναι αδικήματα κολάσιμα. Η προστασία, μάλιστα, των θεωρητικά ασθενέστερων ομάδων, όπως οι γυναίκες, οι δούλοι και τα άτομα με αναπηρία, δεν απουσίαζε από το πρόγραμμα πρόνοιας της Αθήνας. Η σωματική ασφάλεια της Αθηναίας, επιδιωκόταν με νόμους που τιμωρούσαν τις κακοποιητικές συμπεριφορές σε βάρος της, ενώ η δημιουργία ενός ασφαλούς πλαισίου γύρω από εκείνη, ξεκινούσε ήδη από την παιδική της ηλικία και διαρκούσε και με την ενηλικίωσή της. Η διάθεση της πολιτείας, να προστατέψει και όχι να νουθετήσει τις γυναίκες εξαιτίας του φύλου τους, παρατηρείται στην περίπτωση των εταίρων. Στις τελευταίες, συναντάται μια άκρατη ελευθερία από μέρους της πολιτείας, η οποία φαίνεται πως ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την σωματική τους ακεραιότητα και όχι για τον καθολικό έλεγχο τους.

Η περίπτωση των δούλων, αν και είναι από μόνη της ιδιαίτερα περιοριστική, δεν εξαιρείται από την πρόθεση του κράτους, να εξασφαλίσει τις καλές συνθήκες διαβίωσης τους. Παρά τη στενότητα του νομοθετικού πλαισίου, προσφέρονται διέξοδοι σε περίπτωση κακοποίησής τους, ενώ ταυτόχρονα δυνητικά, ακόμα και απελευθέρωσης. Ο καθημερινός βίος τους δεν είναι ευρύς αλλά αναμενόμενος, δεδομένης της κοινωνικής τους θέσης. Παρ' όλα αυτά η ζωή των δούλων στην Αθήνα, παραμένει σαφώς καλύτερη από την αντίστοιχη ενός σε κάποια άλλη πόλη του Ελληνικού χώρου αλλά και πέρα από τα όρια αυτού. Επίσης, τα άτομα με αναπηρία, βρίσκουν και αυτά στήριξη στην πόλη της Αττικής, η οποία μεριμνά για την διατροφή και την επιβίωση τους. Η θέσπιση ποινών για τη σωματική βλάβη, φανερώνει επίσης τη μηδενική ανοχή απέναντι στα περιστατικά βίας και σε εκείνους που θεωρούν πως

έχουν δικαίωμα να χειροδικούν σε συμπολίτες τους. Η υγειονομική περίθαλψη όχι μόνο των ευπαθέστερων, αλλά όλων των πολιτών, είναι επίσης παρούσα στην Αττική.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, επέρχονται αλλαγές σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο και η δημοκρατία λαμβάνει σάρκα και οστά. Από αυτήν την πολιτεία, δεν εξαιρείται κανείς, αλλά απεναντίας, όλοι αποτελούν σημαντικό μέρος της. Παραδείγματος χάριν, οι μέτοικοι, παρόλο που δεν διέθεταν την Αθηναϊκή ιθαγένεια, συνέβαλλαν καθοριστικά στην εύρυθμη λειτουργία της πόλης όπου ζούσαν. Απτή απόδειξη του γεγονότος αυτού, η συμμετοχή τους στις εκστρατείες και σε περιόδους πολέμου, όταν καλούνταν να το πράξουν. Εξυπακούεται, ότι η Αθήνα, αντάμειβε όλους εκείνους που συνέβαλλαν στο κοινό καλό, ανεξαρτήτως τρόπου ή φύσεως. Επιπροσθέτως, η εφαρμογή μηχανισμών όπως οι λειτουργίες και τα θεωρικά, στόχευαν στην οικονομική ελάφρυνση όσων βρίσκονταν σε κοινωνική ευπάθεια, ενώ ταυτόχρονα η περάτωση οικοδομικών έργων σε ολόκληρη την πόλη προσέφερε θέσεις εργασίας.

Ολοκληρώνοντας μια αφήγηση διεπιστημονικού χαρακτήρα, μπορεί να ειπωθεί ότι η ιστορία, διακατέχεται από φως και διαύγεια όταν εξετάζεται υπό το πρίσμα της πολύπλευρης οπτικής. Η Αθήνα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, αντιλήφθηκε ότι για να πρωτοστατήσει στο εξωτερικό πεδίο, χρειάζεται να ισορροπήσει στο εσωτερικό και να προωθήσει την ευημερία όλων των πολιτών της. Η ευημερία αυτή, θα επιτυγχανόταν μόνο αν οι πολίτες της ήταν ελεύθεροι και ευτυχισμένοι. Εξάλλου, όπως είχε πει ο ίδιος ο φυσικός ηγέτης της, στον επιτάφιο: *Ευτυχισμένοι είναι οι ελεύθεροι και ελεύθεροι είναι μόνο οι γενναίοι* [B' 43,4].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αναστασιάδης 1989 Β. Αναστασιάδης, *Χαρακτηρισμοί Κοινωνικών Στρωμάτων και η Έννοια “Τάξις” στην Αρχαία Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Αρκουδόγιαννης 1957 Κ. Ν. Αρκουδόγιαννης, *Ο Σόλων και οι οικονομικοί του μεταρρυθμίσεις*, Θεσσαλονίκη.
- Βιβλιοδέτης 2014 Ε. Βιβλιοδέτης – Μ. Γιαννοπούλου, “Φάρμακα Ποικίλα, σκεύη διάφορα”, στο Σταμπολίδης-Τασούλας (επιμ.), *Τασις: Υγεία, Νόσος, Θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 50-59.
- Γιούνη 1991 Μ. Γιούνη, *Μορφές ποινών στο Αττικό Δίκαιο*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Γιούνη 2017 Μ. Γιούνη, *Ιστορία Δικαίου και Πολιτικών Θεσμών στην Αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Κακαβάς 2019 Γ. Κακαβάς, “Θεοί, Καρποί και Σύμβολα στους Χαρακτήρες των Νομισμάτων”, στο Γ. Κακαβάς – Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου (επιμ.), *Καρποί και Νομίσματα*, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα, 30-49.
- Καραμπάτσου 2018 Χ. Καραμπάτσου, *Ηλιαία: Το Δικαστήριο των Πολιτών την Εποχή των Αττικών Ρητόρων*, Δημοκρήτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή.
- Κουλακιώτης 2018 Η. Κουλακιώτης, “Τα Ασκληπιεία και η αναζήτηση της ατομικής και συλλογικής υγείας στην Αρχαιότητα”, στο Μ. Τζαφλίδου (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου για τα 40 χρόνια της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Κοσμητεία της Σχολής Επιστημών Υγείας*, Ιωάννινα 2018, σελ. 25-32.

- Κυρτάτας 1989 Δ. Κυρτάτας, “Η Δουλεία στην Αρχαιότητα. Ιστορικά Δεδομένα και Θεωρητικές Προσεγγίσεις”, *Μνήμων*, 12, 183-195.
- Λάιος 2014 Κ. Λάιος, “Η Νόσος και η Απεικόνιση της στην Αρχαιότητα”, στο Σταμπολίδης-Τασούλας (επιμ.), *Τασις: Υγεία, Νόσος, Θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαλήνο*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 3-16.
- Λαούρδας 1946 Β. Λαούρδας, *Σόλων ο Νομοθέτης*, Αθήνα.
- Μοράκης 2019 Α. Μοράκης, *Οι Ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας κατά την Αρχαϊκή Εποχή*, Αθήνα.
- Παπαγεωργοπούλου 2009 Μ. Παπαγεωργοπούλου, *Η Θέση της Γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα της Κλασικής Περιόδου*, Μεταπτυχιακή Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Παπαγιάννη et al. 2015 Ε. Παπαγιάννη et al., *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα.
- Πικούλας 2006 Γ. Α. Πίκουλας, *Δρόμοι του Λαδίου στην Ανατολική και Νότια Πελοπόννησο Κατά την Αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Σακελλαρίου 2000 Μ.Β. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ηράκλειο.
- Σαμπετάι 2009 Β. Σαμπετάι, “Οι Τελετουργικοί Ρόλοι των Γυναικών στον Κύκλο της Ζωής”, στο Ν. Καλτσάς – Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναικών Λατρείες: Τελετουργίες και Καθημερινότητα στην Κλασική Αθήνα*, Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Ωνάσης (ΗΠΑ) – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 289-297.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Akrigg 2019 Β. Akrigg, *Population and Economy in Classical Athens*, Cambridge.
- Andrewes 1956 Α. Andrewes, *The Greek Tyrants*, London.
- Andrewes 1987 Α. Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία* (μετάφραση Α. Παναγόπουλος), Αθήνα.

- Baslez 2014 M. F. Baslez, *Πολιτική Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου* (μετάφραση Μ. Στεφάνου), Αθήνα.
- Beaumont 2012 L. A. Beaumont, *Childhood in Ancient Athens*, London.
- Bengtson 1991 H. Bengtson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος* (μετάφραση Α. Γαβρίλη), Αθήνα.
- Blok 2009 J. Blok, ‘Perikles' Citizenship Law: A New Perspective’, *Historia*, 58, 2, 141-170.
- Blok 2017 J. Blok and J. Krul, ‘Debt and Its Aftermath: The Near Eastern Background to Solon's Seisachtheia’, *Hesperia*, 86, 4, 607-643.
- Braudel 1990 F. Braudel, *Η Μεσόγειος: Ο Χώρος και η Ιστορία* (μετάφραση Ε. Αβδελά και Ρ. Μπενβενίστε), Αθήνα.
- Burke 1992 E. M. Burke, ‘The Economy of Athens in the Classical Era: Some Adjustments to the Primitivist Model’, *Transactions of the American Philological Association*, 122, 199-226.
- Camp 2013 J. Camp, *Η Αγορά της Αρχαίας Αθήνας* (μετάφραση Ε. Μαραθάκη), Αθήνα.
- Cantarella 1998 E. Cantarella, *Οι Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας* (μετάφραση Π. Δ. Δημάκη), Αθήνα.
- Carey 1995 C. Carey, ‘Rape and Adultery in Athenian Law’, *The Classical Quarterly*, 45, 2, 407-417.
- Christ 1990 M. R. Christ, ‘Liturgy Avoidance and Antidosis in Classical Athens’, *Transactions of the American Philological Association*, 120, 147-169.
- Christ 2007 M. R. Christ, ‘The Evolution of the Eisphora in Classical Athens’, *The Classical Quarterly*, 57, 1, 53-69.
- Christ 2006 M. R. Christ, *The Bad Citizen in Classical Athens*, Cambridge.
- Cudjoe 2000 R. V. Cudjoe, *The social and legal position of widows and orphans in classical Athens*, PhD thesis, University of Glasgow.
- Cohen 1992 D. Cohen, *Athenian Economy and Society*, New Jersey.

- Collins 2008 D. Collins, *Magic in the Ancient Greek World*, United Kingdom.
- Coloru 2017 O. Coloru, “Ancient Persia and Silent Disability”, in *Disability in Antiquity*, New York, 61-74.
- Cox 1998 C. A. Cox, *Household Interests: Property, Marriage Strategies, Dynamics in Ancient Athens*, New Jersey.
- David 2017 R. David, “Egyptian Medicine and Disabilities”, in *Disability in Antiquity*, New York, 75-89.
- Dillon 2017 M. Dillon, “Legal (and Customary?) Approaches to the Disable in Ancient Greece”, in *Disability in Antiquity*, New York, 167-181.
- Dillon 1994 Dillon and Garland *Ancient Greece*, London.
- Dillon 1995 M. Dillon, “Payments to the Disabled at Athens: Social Justice or Fear of Aristocratic Patronage?”, *Ancient Society*, 26, 27-57.
- Dinsmoor 1941 W. B. Dillon, “Observations on the Hephaisteion”, *Hesperia Supplements*, 5, 1-171.
- Ehrenberg 1960 V. Ehrenberg, *The Greek State*, New York.
- Ehrenberg 1976 V. Ehrenberg, *From Solon to Socrates: Greek History and Civilization during the sixth and fifth centuries B. C.*, London.
- Fawcett 2016 P. Fawcett, “When I Squeeze You with Eisphorai”: Taxes and Tax Policy in Classical Athens”, *Hesperia*, 85, 1, 153-199.
- Fox 2020 R. L. Fox, *The Invention of Medicine: From Homer to Hippocrates*, United Kingdom.
- Garlan 1988 Y. Garlan, *Η Δουλεία στην Αρχαία Ελλάδα* (μετάφραση Α. Χατζηδάκης), Αθήνα.
- Guia 2010 M. V. Guia and J. Gallego, “Athenian “Zeugitai” and the Solonian census classes: New reflections and perspectives, *Historia*, 59, 3, 257-281.
- Guthrie 1971 W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, Cambridge.
- Gilhuly 2009 K. Gilhuly, *The Feminine Matrix of Sex and Gender in Classical Athens*, New York.

- Glantz 1926 G. Glantz, *Ancient Greece at work: An Economic History of Greece from the Homeric Period to the Roman conquest*, New York.
- Glantz 1997 G. Glantz, *Η Ελληνική "Πόλις"* (μετάφραση Α. Σακελλαρίου), Αθήνα.
- Ehrenberg 1960 V. Ehrenberg, *The Greek State*, London.
- Gschnitzer 2011 F. Gschnitzer, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Κοινωνίας* (μετάφραση Α. Χανιώτη), Αθήνα.
- Harding 1974 P. Harding, "Androtion's View of Solon's "Seisachtheia", *Phoenix*, 28, 3, 282-289.
- Hardwick 1985 L. Hardwick, *Κοινωνική ιστορία της αρχαίας Αθήνας* (μετάφραση Ν. Αλβανού), Αθήνα.
- Harris 2002 E. M. Harris, "Did Solon Abolish Debt-Bondage?", *The Classical Quarterly*, 52, 2, 415-430.
- Halperin 1990 D. Halperin, *One Hundred Years Of Homosexuality: And Other Essays on Greek Love*, New York.
- Hignett 1967 C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the end of the Fifth Century B.C.*, London.
- Humbert 2012 M. Humbert, *Πολιτικοί και Κοινωνικοί Θεσμοί της Αρχαιότητας* (μετάφραση Ι. Ε. Τζαμτζή), Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Howgego 2009 C. Howgego, *Η αρχαία ιστορία μέσα από τα νομίσματα* (μετάφραση Μ. Ζαχαριάδου), Αθήνα.
- Holladay 1977 J. Holladay, "The Followers of Peisistratus" *Greece and Rome*, 24, 40-56.
- Johnstone 2003 S. Johnstone, "Women, Property and Surveillance in Classical Athens", *Classical Antiquity*, 22, 2, 247-274.
- Kagan 2005 D. Kagan, *Περικλής ο Αθηναίος και η Γέννηση της Δημοκρατίας*, Αθήνα.
- Kapparis 2018 K. Kapparis, *Prostitution in the Ancient Greek World*, Berlin/Boston.
- Kellenberger 2017 E. Kellenberger, "Mesopotamia and Israel", in *Disability in Antiquity*, New York, 47-60.

- Kroll 1984 J. Kroll, “Dating the Earliest Coins of Athens, Corinth and Aegina”, *American Journal of Archaeology*, 88, 3, 325-340
- Kroll 1993 J. Kroll and Alan S. Walker, *The Athenian Agora: The Greek Coins*, 26.
- Lacey 1968 W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece*, Μεγάλη Βρετανία.
- Lanni 2010 A. Lanni, “The Expressive Effect of the Athenian Prostitution Laws”, *Classical Antiquity*, 29, 1, 45-67.
- Loraux 2003 N. Loraux, *Αρχαία Ελλάδα γένους θηλυκού* (μετάφραση Μ. Κουνεζή και Π. Σκόνδρας), Ρώμη.
- MacDowell 1986 D. MacDowell, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων* (μετάφραση Γ. Μαθιουδάκη), Αθήνα.
- Manfredi 1996 V. M. Manfredi, *Οι Έλληνες της Δύσης* (μετάφραση Β. Λάππα), Αθήνα.
- Markun 1925 L. Markun, *Prostitution in the Ancient World*, Kansas.
- Martin 2000 T. R. Martin, *Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*, United States of America.
- Müller 1848 K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, Paris.
- Migeotte 2002 L. Migeotte, *Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων* (μετάφραση Μ. Παπαθωμόπουλος), Αθήνα.
- Milne 1930 J. G. Milne, “The Monetary Reform of Solon”, *The Journal of Hellenic Studies*, 50, 2, 179-185.
- Milne 1945 J. G. Milne, “The Economic Policy of Solon”, *Hesperia*, 14, 3, 230-245.
- Mossé 2000 C. Mossé, *Οι Θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα* (μετάφραση Μ. Παπαηλιάδη), Αθήνα.
- Mossé 1983 C. Mossé, *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα* (μετάφραση Α. Δ. Στεφανής), Αθήνα.
- Mossé 1993 C. Mossé, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα* (μετάφραση Ι. Παπακωνσταντίνου), Αθήνα.
- Nagle 2014 D. B. Nagle, *The Ancient World. A Social and Cultural History*, United States of America.

- Noussia 2010 M. Noussia-Fantuzzi, *Solon the Athenian, the Poetic Fragments, Βοστώνη*.
- Nutton 2004 V. Nutton, *Ancient Medicine*, USA and Canada.
- Ober 1989 J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens*, United Kingdom.
- Penrose 2015 W. D. Penrose, “The Discourse of Disability in Ancient Greece”, *Classical World*, 108, 4, 499-523.
- Pomeroy 1995 S. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, United States of America.
- Reinsberg 1999 C. Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και Παιδευαστία στην Αρχαία Ελλάδα* (μετάφραση Γ.Γεωργοβασίλης και Μ. Pereimter), Αθήνα.
- Roselli 2011 D. K. Roselli, *Theatre of the People: Spectators and Society in Ancient Athens*, United States of America.
- Rosivach 2005 V. Rosivach, “Notes on the Pentakosiomedimnos' Five Hundred Medimnoi”, *Classical Quarterly*, 55, 2, 597-601.
- Rosivach 2012 V. Rosivach, “The "Thetes" in Thucydides” 6.43.1, *Hermes*, 140, 2, 131-139.
- Rubenstein 1991 L. Rubinstein, *Adoption in IV. Century Athens*, Copenhagen.
- Raubitschek 1948 A. E. Raubitschek, “Ostracism”, *Archaeology*, 1, 2, 79-82.
- Freeman 1976 K. Freeman, *The Work and Life of Solon*, New York.
- French 1964 A. Ferench, *The Growth of the Athenian Economy*, London.
- Forsdyke 2005 S. Forsdyke, *Exile, Ostracism and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, New Jersey.
- Foxhall 1997 L. Foxhall, “A view from the top: Evaluating the Solonian property classes”, in *The Development of the polis in Archaic Greece*, 384-391.
- Foxhall 2007 L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, New York.

- Foxhall 1989 L. Foxhall, “Household, Gender and Property in Classical Athens”, *The Classical Quarterly*, 39, 1, 22-44.
- Schaps 1977 D. Schaps, “The Woman Least Mentioned: Etiquette and Women's Names”, *The Classical Quarterly*, 27, 2, 323-330.
- Schaps 1979 D. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburgh.
- Sinclair 1988 R. K. Sinclair, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (μετάφραση Ε. Ταμβάκη), Αθήνα.
- Sneed 2018 D. Sneed, *The Life Cycle of Disability in Ancient Greece*, Los Angeles.
- Sviatoslav 2016 D. Sviatoslav, “The Protection of the Slaves in the Athenian Law Against Hubris”, *Phoenix*, 70, 64-76.
- J. Paul Getty Museum 2006 J. Paul Getty Museum, *Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)*, Volume IV, Los Angeles 2006.
- Thomsen 2015 C. A. Thomsen, “The Eranistai of Classical Athens”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, 154-175.
- V. Wees 2001 H. V. Wees, “The Myth of the Middle-Class Army: Military and Social Status in Ancient Athens”, *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*, 45-71.
- Vlassopoulos 2007 K. Vlassopoulos, *Unthinking the Greek Polis*, Cambridge.
- Wood 1978 E. M. Wood and N. Wood, *Class Ideology and Ancient Political Theory: Socrates, Plato and Aristotle in Social Context*, Great Britain.

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Αισχίνης, *Κατά Κτησιφώντος* (επιμέλεια C. D. Adams), Loeb Classical Library, Cambridge 1919.
- Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου* (επιμέλεια C. D. Adams), Loeb Classical Library, Cambridge 1919.

Ανδοκίδης, *Περί των μυστηρίων* (επιμέλεια Κ. J. Maidment), Loeb Classical Library, Cambridge 1941.

Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* (επιμέλεια Η. Racham), Loeb Classical Library, Cambridge 1935.

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* (επιμέλεια Η. Racham), Loeb Classical Library, Cambridge 1926.

Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* (επιμέλεια W. S. Hett), Loeb Classical Library, Cambridge 1957.

Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* (επιμέλεια J. Henderson), Loeb Classical Library, Cambridge 2002.

Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσες* (J. Henderson), Loeb Classical Library, Cambridge 2002.

Αριστοφάνης, *Ιππείς* (J. Henderson), Loeb Classical Library, Cambridge 1998.

Αριστοφάνης, *Σφήκες* (επιμέλεια J. Henderson), Loeb Classical Library, Cambridge 1998.

Αρποκρατίων *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*, εκδ. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Δημοσθένης, *Έφσεις προς Ευβουλίδην* (επιμέλεια Α. T. Murray), Loeb Classical Library, Cambridge 1939.

Δημοσθένης, *Κατά Κόνωνος* (επιμέλεια Α. T. Murray), Loeb Classical Library, Cambridge 1939.

Δημοσθένης, *Κατά Μειδίου περί του Κονδύλου* (επιμέλεια J. H. Vince), Loeb Classical Library, Cambridge 1935.

Δημοσθένης, *Ολυνθιακός Β'* (επιμέλεια J. H. Vince), Loeb Classical Library, Cambridge 1930.

Δημοσθένης, *Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου Ψευδομαρτυριών* (επιμέλεια Α.Τ. Murray), Loeb Classical Library, Cambridge 1939.

Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* (επιμέλεια R. D. Hicks), Loeb Classical Library, Cambridge 1925.

Ηρόδοτος, *Ιστορίας Απόδεξις* (επιμέλεια Α. D. Godley), Loeb Classical Library, Cambridge 1922.

Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι* (επιμέλεια G. W. Most), Loeb Classical Library, Cambridge 2018.

Θουκυδίδης, *Θουκυδίδου Ιστορία* (επιμέλεια C. F. Smith), Loeb Classical Library, Cambridge 1989.

Ιπποκράτης, *Περί Ιερής Νόσου* (επιμέλεια W. H. S. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge 1923.

Ιπποκράτης, *Περί Ιήτρου* (επιμέλεια W. H. S. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge 1923.

Ισαίος, *Περί του Δικαιογένους Κλήρου* (επιμέλεια E. S. Forster), Loeb Classical Library, Cambridge 1927.

Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός* (επιμέλεια George Norlin), Loeb Classical Library, Cambridge 1929.

Λιβάνιος, *Περί Δουλείας* (επιμέλεια R. Foerster), Lipsiae, 1903.

Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους* (επιμέλεια J. O. Burt), Loeb Classical Library, Cambridge 1954.

Λυσίας, *Υπέρ του Αδυνάτου* (επιμέλεια W. R. M. Lamb), Loeb Classical Library, Cambridge 1930.

Λυσίας, *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου* (επιμέλεια W. R. M. Lamb), Loeb Classical Library, Cambridge 1930.

Πausανίας, *Αττικά* (επιμέλεια W. H. S. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge 1918.

Πλάτων, *Γοργίας* (επιμέλεια A. Laks), Loeb Classical Library, Cambridge 2016.

Πλάτων, *Νόμοι* (επιμέλεια R. G. Bury), Loeb Classical Library, Cambridge 1926.

Πλάτων, *Πολιτεία* (επιμέλεια C. E. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge 2013.

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι/Αριστείδης* (επιμέλεια B. Perrin), Loeb Classical Library, Cambridge 1914.

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι/Σόλων* (επιμέλεια B. Perrin), Loeb Classical Library, Cambridge 1914.

Σόλων, *Νόμοι* (επιμέλεια Κ. Γρίβας), Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002.

Σουσαρίων, *Ιαμβικά Θραύσματα* (επιμέλεια D. E. Gerber), Loeb Classical Library, Cambridge 1999.

Ξενοφώντας, *Αθηναίων Πολιτεία* (C. Marchant), Loeb Classical Library, Cambridge 1925.

Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* (επιμέλεια E. C. Marchant), Loeb Classical Library, Cambridge 2013.

Ξενοφώντας, *Ελληνικά* (επιμέλεια C. L. Brownson), Loeb Classical Library, Cambridge 1918.

Ξενοφώντας, *Οικονομικός* (επιμέλεια E. C. Marchant), Loeb Classical Library,

Cambridge 2013.

Ξενοφώντας, *Πόροι ή Περί Προσόδων* (επιμέλεια E. C. Marchant), Loeb Classical Library, Cambridge 1925.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Inscriptiones Graecae I, II: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, *Decreta et tabulae magistratuum* (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, *Dedications. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda* (nos. 501-1517).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Μαρμάρινη Επιτύμβια Στήλη του Ξάνθιππου, περίπου στο 420 π.Χ., Ταξ. Αρ. 1805,0703.183, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 2. Απελευθερωτική επιγραφή των κλασικών χρόνων (ύστερος 5^{ος} π.Χ.- πρώιμος 4^{ος} π.Χ.), Ταξ. Αρ. EM 11527, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Εικ. 3. Σχεδιαστική κάτοψη της Ακρόπολης. D. Sneed, *The Life Cycle of Disability in Ancient Greece*, Los Angeles, σελ. 170.

Εικ. 4. Μαρμάρινη Στήλη από την Ακρόπολη των Αθηνών, 440-427 π.Χ., Ταξ.Αρ. 6808, Επιγραφικό Μουσείο.